ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№3
Vol. 7
2025

Astana

Turkic Studies Journal

2025, Volume 7, Number 3

Published 4 times a year

Astana, 2025

TURKIC STUDIES JOURNAL 2025, Volume 7, Number 3 ISSN (print)2664-5157 ISSN (online)2708-7360

Founder and publisher: L.N. Gumilyov Eurasian National University

Editorial Board and Advisory Councıl

Editor-in Chief

Sydykov, Yerlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chief

Shaimerdinova, Nurila Gabbasovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Nevskaya, Irina Anatolevna, Dr., Professor, Goethe University (Frankfurt, Germany)

International Advisory Councıl

Boroffka, Nikolaus, Doctor of Archaeology, Professor, German Archaeological Institute/DAI (Berlin, Germany)
Birsel Karakoc, PhD., Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Dybo, Anna Vladimirovna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, RF)
Chimiza Lamazhaa Kuder-oolovna, Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Ivanics, Mária, Dr., Professor, University of Szeged (Szeged, Hungary)
Lysenko, Yuliya Aleksandrovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)
Sitdikov, Airat Gabitovich, Doctor of Historical Sciences, Academician AS RT, A.Kh. Khalikov Archaeology Institute of the AS RT; Kazan (Volga Region) Federal University (Kazan, RF)
Tabaldiev, Kubatbek Shakievich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University (Bishkek, Kyrgyzstan)
Tieshan, Zhang, Dr., Professor, Institute of Minority Languages and Literatures of Minzu University of China, (Beijing, China)

Editorial Board

Bavuu-Surun, Mira Viktorovna, Doctor of Philology, Professor, Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Bakhtikireeva, Uldanai Maksutovna, Doctor of Philology, Professor, Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, RF)
Bolelov, Sergey Borisovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, State Museum of Oriental Art, (Moscow, RF)
Duisekova, Kuliyash Kerimbekovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Ekici, Metin, Dr., Professor, Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Galimullina, Alfiya Foatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, RF)
Károly, László, PhD, Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Kydyr, Torali Edilbayuly, Candidate of Philology, Associate Professor, M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Khabdulina, Maral Kalymzhanovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Omarov, Bauyrzhan Zhumakhanuly, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Sabitov, Zhaxylyk Muratovich, PhD, Research Institute for Jochi Ulus Studies (Astana, Kazakhstan)
Samashev, Zainolla Samashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Seregin, Nikolai Nikolaevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)
Silantev, Igor Vitalievich, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)
Selyutina, Iraida Yakovlevna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)
Taimagambetov, Zhaken Kozhakhmetovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Tazhibayeva, Saule Zhaksylykbaevna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Temirgazina, Zifa Kakbaevna, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University (Pavlodar, Kazakhstan)
Tishkin, Alexey Alekseevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Tybykova, Larisa Nikolaevna, Candidate of Philological Sciences, Ass. Professor, Gorno-Altai State University (Gorno-Altaisk, RF)
Tsagaan, Turbat, PhD, National University of Mongolia, (Ulaanbaatar, Mongolia)
Voyakin, Dmitriy Alekseyevich, Candidate of Historical Sciences, International Institute for Central Asian Studies by the UNESCO (IICAS) (Samarkand, Uzbekistan)
Yusupova, Alfiya Shavketovna, Doctor of Philology, Professor, Kazan Federal University (Kazan, RF)
Amalbekova, Maral Bimendievna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Sharip, Amantay Zharylkasynuly, Doctor of Philology, Associate Professor, Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Frequency: 4 times a year. Founded in 2019.
Official website of the journal: https://tsj.enu.kz
Address of the editorial office: 010008, Kazakhstan, Astana, 2 K. Satpayev Str.
E-mail: turkicjornal@gmail.com
DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3

Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Registration number No KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж).

© L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2025
© Turkic Studies Journal, 2025

TURKIC STUDIES JOURNAL 2025, Volume 7, Number 3 ISSN (print)2664-5157 ISSN (online)2708-7360

Құрылтайшы және баспагер: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Редакциялық алқа және Редакциялық кеңес

Бас редактор

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары

Шаймердинова Нурила Габбасовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Халықаралық редакциялық кеңес

Бороффка Николаус, археология докторы, профессор, Неміс археология институты (Берлин, Германия)
Бирсель Каракоч, PhD., Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Дыбо Анна Владимировна, филология ғылымдарының докторы, профессор, РҒА, Тіл білімі институты (Мәскеу, РФ)
Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, философия ғылымдарының докторы, Тываның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)
Мария Иванич, доктор, профессор, Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Лысенко Юлия Александровна, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық қа-тынастар және тарих институты, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)
Ситдиков Айрат Габитович, тарих ғылымдарының докторы, ТР ҒА академигі, ТР ҒА А.Х. Халиков атындағы Археология институты; Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)
Табалдыев Кубатбек Шакиевич, тарих ғылымдарының докторы, Қырғыз-түрік Манас университеті (Бішкек, Қырғызстан)
Тиешань Чжан, доктор, профессор, Аз ұлттардың тілдері мен әдебиеті институты, Миньцзу университеті (Пекин, Қытай)

Редакциялық алқа

Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Тыва мемлекеттік университеті (Қызыл, РФ)
Бахтикиреева Улданай Максутовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, РФ)
Болелов Сергей Борисович, тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыс халықтарының өнері мемлекеттік музейі (Мәскеу, РФ)
Дуйсекова Куляш Керимбековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгей Университеті, Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Галимуллина Альфия Фоатовна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)
Ласзло Карой, PhD., Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Хабдулина Марал Калымжановна, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Омаров Бауыржан Жумаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Сабитов Жақсылық Муратович, PhD., Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты (Астана, Қазақстан)
Самашев Зайнолла Самашевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Астана, Қазақстан)
Серегин Николай Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)
Силантьев Игорь Витальевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)
Селютина Ираида Яковлевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)
Таймагамбетов Жакен Кожахметович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)
Тажибаева Сауле Жақсылықбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Темиргазина Зифа Какбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Павлодар, Қазақстан)
Тишкин Алексей Алексеевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)
Тыбыкова Лариса Николаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы Алтай мемлекеттік университеті (Таулы-Алтай, РФ)
Цагаан Төрбат, PhD, Моңғолияның Ұлттық университеті (Ұланбатыр, Моңғолия)
Воякин Дмитрий Алексеевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия халықаралық зерттеулер институты (Самарқан, Өзбекстан)
Юсупова Альфия Шавкетовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)
Амалбекова Марал Бимендиновна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Мерзімділігі: жылына 4 рет. 2019 жылы құрылған. Журналдың сайты: https://tsj.enu.kz
Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2. E-mail: turkicjornal@gmail.com
DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. NoKZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2025
© Turkic Studies Journal, 2025

TURKIC STUDIES JOURNAL 2025, Volume 7, Number 3 ISSN (print)2664-5157 ISSN (online)2708-7360

Учредитель и издатель: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Редакционная коллегия и редакционный совет

Главный редактор

Сыдыков Ерлан Батташевич, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Заместители главного редактора

Шаймердинова Нурила Габбасовна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)

Международный редакционный совет

Бороффка Николаус, доктор археологии, профессор, Немецкий археологический Институт (Берлин, Германия)

Бирсель Каракоч, Ph.D., профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)

Дыбо Анна Владимировна, доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания РАН (Москва, РФ)

Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, доктор философских наук, Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)

Мария Иванич, доктор, профессор, Сегедский университет (Сегед, Венгрия)

Лысенко Юлия Александровна, доктор исторических наук, профессор, Институт истории и международных отношений, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)

Ситдиков Айрат Габитович, доктор исторических наук, академик Академии наук Республики Татарстан, Институт археологии Академии наук Республики Татарстан (Казань, РФ)

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, доктор исторических наук, Кыргызско-Турецкий университет Манас (Бишкек, Кыргызстан)

Тиешань Чжан, доктор, профессор, Институт языков и литературы национальных меньшинств, Университет Миньцзу (Пекин, Китай)

Редакционная коллегия

Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна, доктор филологических наук, профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, РФ)

Бахтикиреева Улданай Максутовна, доктор филологических наук, профессор, Российский университет дружбы народов (Москва, РФ)

Болелов Сергей Борисович, кандидат исторических наук, Государственный Музей искусств народов Востока (Москва, РФ)

Дуйсекова Куляш Керимбековна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Галимуллина Альфия Фоатовна, доктор педагогических наук, доцент, Институт филологии и межкультурной коммуникации, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)

Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгейский университет, Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)

Ласзло Карой, PhD., профессор тюркских языков, кафедра лингвистики и филологии, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)

Кыдыр Торали Едилбаевич, кандидат филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, (Алматы, Казахстан)

Хабдулина Марал Калымжановна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Омаров Бауыржан Жумаханулы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Сабитов Жаксылык Муратович, Ph.D., Научный институт изучения улуса Джучи (Астана, Казахстан)

Самашев Зайнолла Самашевич, доктор исторических наук, профессор, Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)

Серегин Николай Николаевич, доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)

Силантьев Игорь Витальевич, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)

Селютина Ираида Яковлевна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)

Таймагамбетов Жакен Кожахметович, доктор исторических наук, профессор, Национальный музей РК (Астана, Казахстан)

Тажибаева Сауле Жаксылыкбаевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Темиргазина Зифа Какбаевна, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана (Павлодар, Казахстан)

Тыбыкова Лариса Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет (Горно-Алтайск, РФ)

Цагаан Төрбат, PhD, Национальный университет Монголии (Улан-Батор, Монголия)

Воякин Дмитрий Алексеевич, кандидат исторических наук, Международный институт центрально-азиатских исследований (Самарканд, Узбекистан)

Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)

Амалбекова Марал Бимендиновна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Шарип Амантай Жарылкасынулы, доктор филологических наук, ассоциированный профессор, ответственный секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Периодичность: 4 раза в год. Год основания 2019. Официальный сайт журнала: https://tsj.enu.kz
Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. К. Сатпаева, 2. E-mail: turkicjornal@gmail.com
DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3
Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство No KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж).

© Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2025
© Turkic Studies Journal, 2025

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 3 (2025)

CONTENT

Medieval History and Steppe Archaeology

Article ***Zh. Utubayev*** (Almaty, Kazakhstan), ***M. Suyundikova*** (Almaty, Kazakhstan), ***M. Shagirbayev*** (Almaty, Kazakhstan), ***A. Kassenova*** (Almaty, Kazakhstan), ***Zh. Kaliyeva*** (Astana, Kazakhstan) The medieval settlement of Nogerbek: Results of archaeological and paleoeconomic research *(in Kazakh)*..... 26

Article ***A. Ibraeva*** (Astana, Kazakhstan), ***A. Temirkhanova*** (Petropavl, Kazakhstan), ***K. Zhunussov*** (Astana, Kazakhstan) Representing Kazakhstan's historical and cultural heritage in historical retrospective: A case study of an exhibition project *(in English)* 53

Article ***T. Kartaeva*** (Almaty, Kazakhstan), ***S. Ashimova*** (Almaty, Kazakhstan) Settlements and wells along the caravan-nomadic routes of the Aral-Caspian region: from the Middle Ages to the early 20th century *(in Kazakh)* 76

Article ***G.B. Khabizhanova*** (Almaty, Kazakhstan), ***G.I. Mensitova*** (Almaty, Kazakhstan) The formation of native land imagery in traditional Kazakh society: On the example of historical toponyms of Western Kazakhstan *(in English)*..... 106

Textology of Turkic Written Monuments

Article ***S.M. Gizzatov*** (Astana, Kazakhstan), ***D.B. Duisenbay*** (Astana, Kazakhstan), ***A.Ye. Kassenali*** (Astana, Kazakhstan) The history of the origin and popularization of the song "Balkadisha": An ethnoarchaeological study *(in English)*..... 127

Turkic languages

Article ***A. Abish*** (Beijing, China) Topicalization strategies in the language of Kazakhs in China *(in Kazakh)*..... 147

Article ***Z.M. Bazarbayeva*** (Almaty, Kazakhstan), ***A.M. Zhalalova*** (Almaty, Kazakhstan), ***N. Ospangaziyeva*** (Almaty, Kazakhstan) Comparative and typological features of consonant system in Turkic languages *(in English)*... 166

Article ***M. Dzhusupov*** (Tashkent, Uzbekistan) Khalel Dosmukhameduly: Syngarmonism as the basis of Turkic syngarmonic orthoepy, orthography, word formation and inflection *(in Russian)*..... 186

Article ***H. Yıldız*** (Ordu, Turkiye), ***N. Jamalova*** (Turkistan, Kazakhstan)***, A. Öztürk*** (Turkistan, Kazakhstan) Phonetic and orthographic features of the Armeno-Turkish translation of the Gospels *(in English)* 206

Article ***R. Muhammed*** (Izmir, Turkiye) On the word bolmačï in Turkic languages *(in English)*..... 228

Review

Book review ***Zh.A. Aimukhambet*** (Astana, Kazakhstan) Ritual folklore in the studies of Shakir Ibraev *(in Kazakh)*..... 242

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 3 (2025)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Ортағасырлық тарих және дала археологиясы / Средневековая история и степная археология

Article ***Ж. Утубаев*** (Алматы қ., Қазақстан), ***М. Сүйіндікова*** (Алматы қ., Қазақстан), ***М. Шагирбаев*** (Алматы қ., Қазақстан), ***А. Касенова*** (Алматы қ., Қазақстан), ***Ж. Қалиева*** (Астана қ., Қазақстан) Ортағасырлық Нөгербек қаласы: археологиялық және палеоэкономикалық зерттеулер нәтижелері..... 26

Ж. Утубаев (г. Алматы, Казахстан), ***М. Суюндикова*** (г. Алматы, Казахстан), ***М. Шагирбаев*** (г. Алматы, Казахстан), ***А. Касенова*** (г. Алматы, Казахстан), ***Ж. Калиева*** (г. Астана, Казахстан) Средневековое городище Ногербек: результаты археологических и палеоэкономических исследований *(қазақша)*.....

Article ***А.Г. Ибраева*** (Астана қ., Қазақстан), ***Ә.С. Темірханова*** (Петропавл қ., Қазақстан), ***Қ.Қ. Жүнісов*** (Астана қ., Қазақстан) Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын тарихи ретроспективада репрезентациялау (Көрме жобасының мысалында..... 53

А.Г. Ибраева (г. Астана, Казахстан), ***А.С. Темирханова*** (г. Петропавловск, Казахстан), ***К.К. Жунусов*** (г. Астана, Казахстан) Репрезентация историко-культурного наследия Казахстана в исторической ретроспективе (На примере выставочного проекта) *(ағылшынша)*.....

Article ***Т. Картаева*** (Алматы қ., Қазақстан), ***С. Әшімова*** (Алматы қ., Қазақстан) Арал-Каспий аймағындағы керуен-көш бағыттарындағы қоныстар мен құдықтар: ортағасырлардан – XX ғасыр басына дейін..... 76

Т. Картаева (г. Алматы, Казахстан), ***С. Ашимова*** (г. Алматы, Казахстан) Поселения и колодцы вдоль караванно-кочевых машрутов Арало-Каспийского региона: от средневековья до начала XX века *(қазақша)*..

Article ***Г.Б. Хабижанова*** (Алматы қ., Қазақстан), ***Г.И. Менситова*** (Алматы қ., Қазақстан) Дәстүрлі қазақ қоғамындағы туған жер бейнесінің қалыптасуы: Батыс Қазақстанның тарихи топонимдері мысалында.....

Г.Б. Хабижанова (г. Алматы, Казахстан), ***Г.И. Менситова*** (г. Алматы, Казахстан) Формирование образов родной земли в традиционном казахском обществе: на примере исторических топонимов Западного Казахстана *(ағылшынша)*..... 106

Түркі жазба ескерткіштерінің мәтінтануы / Текстология тюркских письменных памятников

Article ***С.М. Гиззатов*** (Астана қ., Қазақстан), ***Д.Б. Дүйсенбай*** (Астана қ., Қазақстан), ***А.Е. Қасенәлі*** (Астана қ., Қазақстан) «Балқадиша» әнінің шығу және насихатталу тарихы: этноархеологиялық зерттеу .....
С.М. Гиззатов (г. Астана, Казахстан), ***Д.Б. Дуйсенбай*** (г. Астана, Казахстан), ***А.Е. Касеналы*** (г. Астана, Казахстан) История происхождения и популяризации песни «Балкадиша»: этноархеологическое исследование *(ағылшынша)*..... 127

Түркі тілдері / Тюркские языки

Article ***А. Әбіш*** (Бейжің қ., Қытай) Қытайдағы қазақтар тіліндегі топикализация стратегиялары.....
А. Абиш (г. Пекин, Китай) Стратегии топикализации в языке казахов Китая *(қазақша)*..... 147

Article ***З.М. Базарбаева*** (Алматы қ., Қазақстан), ***А.М. Жалалова*** (Алматы қ., Қазақстан), ***Н. Оспанғазиева*** (Алматы қ., Қазақстан) Түркі тілдеріндегі консонантизмнің салыстырмалы-типологиялық ерекшеліктері .....
З.М. Базарбаева (г. Алматы, Казахстан), А.М. Жалалова (г. Алматы, Казахстан), ***Н. Оспангазиева*** (г. Алматы, Казахстан) Сравнительно-типологические особенности консонантизма в тюркских языках *(ағылшынша)* 166

Article ***М. Джусупов*** (г. Ташкент, Узбекистан) Халел Досмухамедулы: сингармонизм – основа тюркской сингармонической орфоэпии, орфографии, словообразования, словоизменения.....

М. Джусупов (Ташкент қ., Өзбекстан) Халел Досмұхамедұлы: сингармонизм – түркі тілдерінің сингармониялық орфоэпиясының, орфографиясының, сөзжасамының, сөзөзгерімінің негізі *(на русском)*..... 186

Article ***Х. Йылдыз*** (Орду қ., Түркия), ***Н. Джамалова*** (Түркістан қ., Қазақстан), ***А. Өзтүрк*** (Түркістан қ., Қазақстан) Осман (түрік) тіліндегі армян графикалы Інжілдің фонетикалық және орфографиялық ерекшеліктері ...
Х. Йылдыз (г. Орду, Турция), ***Н. Джамалова*** (г. Туркестан, Казахстан), ***А. Озтюрк*** (г. Туркестан, Казахстан) Фонетические и орфографические особенности армянографического Евангелия на османском (турецком) языке *(ағылшынша)* 206

Article ***Р. Мұхаммед*** (Измир қ., Түркия) Түркі тілдеріндегі bolmačï сөзі туралы
Р. Мухаммед (г. Измир, Турция) О слове bolmačï в тюркских языках *(ағылшынша)*..... 228

Сын-Пікір / Рецензия

Book review ***Ж.Ә. Аймұхамбет*** (Астана қ., Қазақстан) Шәкір Ибраев зерттеуіндегі ғұрыптық фольклор .....
Ж.А. Аймухамбет (г. Астана, Казахстан) Обрядовый фольклор в исследовании Шакира Ибраева *(қазақша)*..... 242

From the Editorial Board

The third issue of the *Turkic Studies Journal* (TSJ) for 2025 features articles by authors with notably high scholarly and qualitative potential. This edition features articles by renowned scholars from Kazakhstan and beyond, including seven Doctors of Science: Z. Bazarbayeva (Doctor of Philology, Professor); M. Dzhusupov (Doctor of Philology, Professor); Zh. Aimukhambet, (Doctor of Philology, Professor); H. Yildiz (Doctor of Philology, Professor); A. Öztürk (Doctor of Philology, Associate Professor); A. Ibraeva (Doctor of History, Professor); and G. Khabizhanova (Doctor of History, Associate Professor). It also presents articles by four Candidates of Science (Zh. Utubayev, A. Kasenova, T. Kartaeva and S. Gizzatov) and five PhD, holders (A. Zhalalova, A. Temirkhanova, R. Muhhammed, A. Abish and N. Dzhamalova), as well as contributions from young researchers, doctoral students and postgraduate students.

The authors represent a wide geographical area, including the People's Republic of China (Beijing), Russia (Kemerovo),Turkey (Izmir, Ordu), Uzbekistan (Tashkent), and the Republic of Kazakhstan (Astana, Almaty, Petropavlovsk, Turkestan). Among the languages used in the journal, articles in English predominate (6 articles), followed by Kazakh (3 articles) and Russian (1 article); the review article is written in Kazakh.

Special attention should be given to the article by Zh. Utubayev and his colleagues titled *"The medieval settlement of Nogerbek: Results of archaeological and paleo-economic research"* (in Kazakh). Zh. Utubaev is one of the regular contributors to the journal, his articles are distinguished by thorough analysis and a wide range of archaeological data relating to excavations in Central Asia and Kazakhstan. This article presents the results of field excavations and laboratory analyses, including a study of ceramic household items such as jugs, pots and mugs. This study provides important insights into everyday life and the economic structure of medieval urban culture in Steppe Eurasia, particularly with regard to the shapes and methods of production of these items. Of particular interest are the authors' studies of osteological material from domestic animals. The article contains a wealth of illustrative material

and lies at the intersection of historical and cultural disciplines, including medieval studies, urban culture and archaeozoology.

The article *"Representing Kazakhstan's historical and cultural heritage in historical retrospective: A case study of an exhibition project"* (in English) by Professor A. Ibraeva and colleagues is devoted to exploring the history and culture of the Turkic peoples through cultural artefacts displayed using modern digital technologies at the National Museum of the Republic of Kazakhstan. The exhibition's concept is based on a thematic and chronological principle, highlighting key stages in the history of the Turkic peoples. The exhibits symbolise and represent different epochs ranging from the Saka and Hun periods and the Turkic Khaganates to the Golden Horde and the Kazakh Khanate. Notable exhibits include the Saka 'Golden Man' headdress from the Issyk burial mound, the anthropomorphic Tobol Thinker figure, male and female stone statues dating from the 8th-13th centuries, lamps from the Timurid-era mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, and the chapan or outer garment of Kazibek bi (a Kazakh judge), a type of clothing characteristic of many Turkic peoples for several centuries.

The article by G. Khabizhanova and G. Mensitova, *"The formation of native land imagery in traditional Kazakh society: On the example of historical toponyms of Western Kazakhstan"* (in English), explores the reasons behind the naming of toponyms in Western Kazakhstan – a region historically characterised by traditional nomadic settlements, economic centres and cultural communications. The authors seek to define the 'toponymic worldview' shaped by historical processes and events, as well as ethnic consciousness rooted in Sarmatian-Massaget, Oghuz and Kipchak communities. The integrative nature of the article enabled the authors to employ a wide range of interdisciplinary research methods.

The article by T. Kartaeva and S. Ashimova, *"Settlements and wells along the caravan-nomadic routes of the Aral-Caspian region: from the Middle Ages to the early 20th century"* (in Kazakh), examines historical settlements and wells located along caravan and nomadic routes in the Aral-Caspian region. The study is noteworthy for its robust historical and ethnocultural analysis, as well as its extensive illustrative material, including maps, drawings and photographs, which lend credibility to the research findings.

In the textology section, an article by S. Gizzatov and colleagues from Astana entitled *“The history of the origin and popularization of the song “Balkadisha”: An ethnoarchaeological study”* (in English) has been published. Based on field expeditions, interviews and meetings, the authors reconstruct the history of the song Balkhadisha, composed by Akan Seri, a steppe poet-composer widely renowned in Kazakh culture.

This issue's section on Turkic languages is the most extensive, featuring studies from diachronic and synchronic perspectives. Some of the issues raised in the articles may be open to debate. For example, the article by Turkish and Kazakh scholars, H. Yıldız, N. Jamalova and A. Öztürk *“Phonetic and Orthographic Features of the Armeno-Turkish Translation of the Gospels”* is devoted to a historical, cultural and linguistic analysis of the phonetics and orthography of the Holy Gospel in Ottoman Turkish, written in Kipchak-Armenian script. Turkic written monuments composed in Armenian script were widespread in the late medieval and early modern periods. The article highlights the text's spiritual value in conveying the teachings and life of Jesus Christ from birth to His final days, as well as its linguistic value in revealing the specific features of Ottoman linguistic units.

Of particular interest to readers is the article by the renowned Tashkent professor, M. Dzhusupov*, “Khalel Dosmukhameduly: Syngarmonism as the basis of Turkic syngarmonic orthoepy, orthography, word formation and inflection”* (in Russian). While the article primarily explores the role of Dosmukhameduly's work in substantiating the phonetic law of syngarmonism in Turkic languages, it also significantly contributes to the advancement of historical phonology, general linguistics, and comparative studies in these languages. The article is distinguished by its depth of thought, the author’s extensive knowledge and the solid evidentiary basis of its findings. Professor M. Dzhusupov demonstrates the importance of the Kazakh scholar’s theoretical insights in relation to the work of other researchers, while also shedding light on his social and linguistic persona in the context of the challenging political climate of the time. He emphasises that “his (Kh. Dosmukhamedov’s) national character remains authentically Kazakh and genuinely Turkic”.

Moreover, syngarmonism – a universal suprasegmental feature of Turkic languages – is further developed and refined in M. Dzhusupov's theory, which is characterised by terms such as 'synharmophonology', 'synharmophoneme', 'synharmoninvariant', 'synharmonassimilation', 'synharmonaffix', and so on. These terms considerably expand the scope of contemporary phonological, morphemic, and derivational grammatical studies of the Turkic languages.

The phonetic and phonological treatment of the Turkic language system is also reflected in the article *"Comparative and typological features of consonant system in Turkic languages"* (in English) by Almaty scholars Professor Z. Bazarbayeva and her colleagues. Using comparative-historical methods and structural typology, the authors compare the consonant systems of Kazakh, Bashkir, Uyghur, Karakalpak, Khakas, Shor and Chuvash. The analysis focuses on the consonant system in anlaut, inlaut and auslaut positions. It reveals how consonants manifest in the law of synharmonism and how they change depending on position and articulation. It also reveals other phonetic regularities of the consonant systems in Turkic languages.

Likewise written in the context of retrospective studies, the article by the Turkish PhD, R. Muhammed*, "On the word bolmačï in Turkic languages"* (in English), focuses on analysing the specific Turkic word bolmačï in medieval written monuments of the Karakhanid, Khwarezmian and Kipchak. The author provides a comprehensive selection of illustrative material from these texts and carries out a thorough semantic analysis of the direct and figurative meanings of the lexeme, which are shaped by contextual and historical-cultural factors. Of particular significance is the discussion of the semantic transformations of the word in modern Turkic languages, such as Karachay-Balkar, Turkish and Kazakh, and the process of lexicalisation of the word's grammatical forms.

Finally, the article *"Topicalization strategies in the language of Kazakhs in China"* by PhD, A. Abish from the Central University of Nationalities (Beijing, China) addresses issues of syntax in modern Turkic languages. For the first time, the syntactic theory of theme-rheme organisation in communication, which distinguishes between given and new knowledge within sentence structure, is applied to analyse the Turkic language system. The author refers to this model

as the 'topicalisation' strategy and, based on the local Kazakh language and its interaction with Uyghur and Chinese, identifies topicalisation markers (special particles, variation in word order, pauses and intonation). The article also examines issues of contact influence among structurally different languages within the mega-area represented by the People's Republic of China.

The issue concludes with a review article by Doctor of Philology, Professor Zh. Aimukhambet entitled *"Ritual Folklore in the Research of Shakir Ibraev"* (in Kazakh), which reviews a monograph by the renowned Turkologist and folklorist, Shakir Ibraev, a distinguished scholar in the Turkic world.

N.G. Shaimerdinova
Doctor of Philology, Professor
Deputy Editor of *Turkic Studies Journal*

Редакциядан

Turkic Studies Journal (TSJ) журналының 2025 жылғы үшінші саны авторлардың біршама жоғары ғылыми және сапалық әлеуетімен ерекшеленеді. Бұл шығарылымда шетелдік және отандық белгілі ғалымдардың мақалалары жарияланып отыр, олардың қатарында жеті ғылым докторы бар: З. Базарбаева, ф.ғ.д., профессор; М. Жүсіпов, ф.ғ.д., профессор; Ж. Аймұхамбет, ф.ғ.д., профессор; Х. Йылдыз, ф.ғ.д., профессор; А. Өзтүрік, ф.ғ.д., доцент; А. Ибраева, т.ғ.д., профессор; Г. Хабижанова, т.ғ.д., доцент. Нөмірде төрт ғылым кандидатының (Ж. Утубаев, А. Қасенова, Т. Картаева, С. Ғиззатов), бес PhD-дің (А. Жалалова, А. Темірханова, Р. Мұхаммед, А. Әбіш, Н. Джамалова), сондай-ақ жас зерттеушілердің – докторанттардың, аспиранттардың және магистрлардың мақалалары ұсынылған.

Авторлардың географиялық қамту аймағы кең: Қытай Халық Республикасы (Бейжің қ.), Ресей (Кемерово қ.), Түркия (Измир, Орду ққ.), Өзбекстан (Ташкент қ.), Қазақстан (Астана, Алматы, Петропавл, Түркістан ққ.). Журналда қолданылатын тілдер ішінде басымдық ағылшын тіліне тиесілі (6 мақала), одан кейін қазақ тілінде 3 мақала және орыс тілінде 1 мақала жарияланған; шолу рецензия қазақ тілінде жазылған.

Оқырмандар Ж. Утубаев пен оның әріптестерінің *«Ортағасырлық Нөгербек қаласы: археологиялық және палеоэкономикалық зерттеулер нәтижелері»* (қаз.) атты мақаласына назар аударғаны жөн. Ж. Утубаев – журналдың тұрақты авторларының бірі, оның мақалалары жақсы талдауымен, Орталық Азия мен Қазақстандағы қазба жұмыстарына арналған археологиялық деректердің алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Мақалада далалық қазбалар мен зертханалық талдаулардың нәтижелері – қыштан жасалған тұрмыстық ыдыстардың (құмыралар, құтылар, тостағандар) қалдықтары ұсынылып, олардың пішіндері мен жасалу тәсілдері талданған; бұл Далалық Еуразияның ортағасырлық кезеңіндегі қала мәдениетінің күнделікті тіршілігі мен шаруашылық құрылымы жөнінде маңызды мәліметтер алуға мүмкіндік береді. Авторлардың үй жануарларының остеологиялық материалдары бойынша жүргізген зерттеулері де құнды. Мақала мазмұны бай иллюстративтік материалдармен толықтырылған және тарихи-мәдени ғылымдар (ортағасырлар, қала мәдениеті, археозоология) тоғысында жазылған.

Профессор А. Ибраева мен оның әріптестерінің *«Representing Kazakhstan's historical and cultural heritage in historical retrospective: A case study of an exhibition project»* (ағылш.) атты мақаласы Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінде заманауи цифрлық технологияларды қолдану арқылы ұсынылған мәдени артефактілер негізінде түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін танып-білуге арналған. Көрменің тұжырымдамасы тақырыптық-хронологиялық қағидатқа құрылған және түркі халықтары тарихындағы ең маңызды кезеңдерді ашып көрсетеді, сондықтан экспонаттар рәміздік тұрғыда сақтар мен ғұндар дәуірінен бастап Түркі қағанаттары, Алтын Орда, Қазақ хандығы кезеңдеріне дейінгі тарихи сабақтастықты бейнелейді: бұл қатарда Есік қорғанынан табылған сақ жауынгері – «Алтын адамның» бас киімі, Тобыл ойшылының антропоморфтық мүсіні, VIII-XIII ғасырлардағы әйел және ер адам бейнесіндегі балбалдар, Темір әулеті дәуіріндегі Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің шырағдандары, бірнеше ғасыр бойы көптеген түркі халықтарына тән болған киім үлгісін көрсететін Қазыбек бидің шапаны бар.

Г. Хабижанова мен Г. Менситованың *«Formation of images of the native land in traditional Kazakh society: on the example of historical toponyms of Western Kazakhstan»* (ағылш.) атты мақаласы бірнеше гуманитарлық ғылым саласының тоғысында жазылып, дәстүрлі түрде көшпенділер қоныстанған, олардың шаруашылық орталықтары мен мәдени байланыстары ірге тепкен Батыс Қазақстан аймағындағы тарихи топонимдердің пайда болу төркінін қарастырған. Авторлар тарихи үдерістермен және оқиғалармен, сармат-массагет, оғыз, қыпшақ этникалық қауымдастықтарына дейін барып тірелетін этникалық санамен сабақтасып жатқан «әлемнің топонимиялық бейнесін» айқындауға ұмтылады. Мақаланың интегративті сипаты зерттеушілерге кең ауқымды пәнаралық әдістерді қолдануға мүмкіндік берген.

Т. Картаева мен С. Әшімованың *«Арал-Каспий аймағындағы керуен-көш бағыттарындағы қоныстар мен құдықтар: ортағасырлардан – XX ғасыр басына дейін»* (қаз.) атты мақаласында Арал-Каспий өңіріндегі керуен-көш жолдары бойындағы тарихи қоныстар мен құдықтар зерттелген. Мақала тұшымды тарихи-этномәдени талдауымен және бай иллюстративтік материалдарымен (сызбалар, суреттер, фотодеректер) ерекшеленіп, зерттеу нәтижелерінің дәйектілігін айғақтайды.

Мәтінтану бөлімінде С. Ғиззатов пен Астана қаласының басқа зерттеушілерінің *«The history of the origin and popularization of the song "Balkadisha":*

an ethnoarchaeological study» (ағылш.) атты мақаласы жарияланған. Мақала авторлары далалық экспедициялар, сұхбаттар, жүздесулер негізінде қазақ мәдениетінде кеңінен танымал ақын, сазгер Ақан серінің «Балқадиша» әнінің шығу тарихын қайта жаңғыртқан.

Түркі тілдеріне арналған бөлім – бұл нөмірдің ең ауқымдысы, онда диахрониялық та, синхрониялық та тұрғыдағы зерттеулер қамтылған. Мақалаларда көтерілген кейбір мәселелер пікірталас тудыруы да мүмкін. Мысалы, Түркия мен Қазақстан ғалымдары Х. Йылдыз, Н. Джамалова, А. Өзтүріктің «Phonetic and orthographic features of the Armeno-Turkish translation of the Bible» (ағылш.) атты мақаласы осман тілінде жазылған Інжілдің қыпшақ-армян жазуымен берілген нұсқасына тарихи-мәдени әрі тілдік (фонетикалық және орфографиялық) талдау жасауға арналған. Армян графикасымен жазылған түркі жазба ескерткіштері кейінгі орта ғасырлар мен жаңа дәуірде кеңінен таралған болатын. Мақала мәтіні, бір жағынан, Иса Мәсіхтің дүниеге келуінен бастап соңғы күндеріне дейінгі өмірі мен ілімін баяндағандықтан, рухани құндылықты реттесе, екінші жағынан, осман тілінің тілдік бірліктерінің ерекшеліктерін ашып көрсететін лингвистикалық құндылыққа да ие.

Ташкенттік белгілі профессор М. Жүсіповтың *«Халел Досмухамедулы: сингармонизм – основа тюркской сингармонической орфоэпии, орфографии, словообразования, словоизменения»* (орыс.) атты мақаласы оқырмандар үшін қызықты болмақшы. Мақалада түркі тілдерінің фонетикалық заңы – сингармонизмді негіздеудегі Халел Досмұхамедұлы еңбектерінің орны қарастырылғанымен, ол түркі тілдерінің тарихи фонологиясын, жалпы тіл білімін және салыстырмалы лингвистиканы дамытуға өзіндік үлес қосады. Мақала ой тереңдігімен, автордың ғылыми танымының кеңдігімен және нәтижелердің дәлелді негізімен ерекшеленеді. Профессор М. Жүсіпов қазақ ғалымының теориялық тұжырымдарын басқа ғалымдардың концепцияларымен салыстыра отырып, сол кезеңнің күрделі саяси жағдайындағы әлеуметтік әрі тілдік тұлғасын сипаттағанда, «оның (Х. Досмұхамедұлының) ұлттық келбеті шынайы қазақы, нағыз түркілік» болғанын ашып көрсете алған. Бұған қоса, сингармонизмді түркі тілдерінің әмбебап суперсегменттік қасиеті ретінде М. Жүсіпов өз ілімі аясында тереңдетіп, нақтылап, сингармофонология, сингармофонема, сингармоинвариант, сингармоассимиляция, сингармоаффикс және т.б. ұғымдармен белгілейді; бұл қазіргі түркі тілдерінің фонологиялық-

морфемдік, деривациялық-грамматикалық зерттеулерінің аясын едәуір кеңейтеді.

Түркі тілдерінің жүйесін фонетика-фонологиялық тұрғыдан талдау алматылық ғалымдар – профессор З. Базарбаева мен оның әріптестері жазған *«Comparative and typological features of consonant system in Turkic languages»* (ағылш.) атты мақалада да көрініс тапқан. Мақала авторлары салыстырмалы-тарихи әдіс пен тілдердің құрылымдық типологиясын пайдалана отырып, қазақ, башқұрт, ұйғыр, қарақалпақ, хакас, шор, чуваш тілдеріндегі консонантизм жүйесін салыстырады. Анлаут, инлаут және ауслауттағы дауыссыздар жүйесі талданады, сингармонизм заңына сәйкес дауыссыздардың көрінісі, олардың позиция мен айтылуына қарай комбинаторлық өзгерістері және түркі тілдеріндегі консонантизм жүйесінің өзге де фонетикалық заңдылықтары анықталады.

Түркиялық жас ғалым, PhD Р. Мұхаммедтің *«On the word bolmačï in Turkic Languages»* (ағылш.) атты мақаласы да ретроспективті зерттеулер аясында жазылған және ортағасырлық Қарахан, Хорезм және Қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі нақты түркілік bolmačï сөзіне арналған. Автор ескерткіш мәтіндерінен иллюстративті материалды жаппай қамтып, лексеманың тура және ауыспалы мағыналарына контекстуалдық және тарихи-мәдени мәндері тұрғысынан жақсы семантикалық талдау жасаған. Сөздің қазіргі түркі (қарашай-малқар, түрік, қазақ және т.б.) тілдеріндегі мағыналық трансформацияларын ашып көрсетуі, сондай-ақ сөздің грамматикалық формаларының лексикалану үдерісін айқындауы мақаланың маңызын арттырған.

Соңында, Қытайдың (Бейжің қ.) Орталық ұлттар университетінде қызмет істейтін PhD А. Әбіштің *«Қытайдағы қазақтар тіліндегі топикализация стратегиялары»* (қаз.) атты мақаласында қазіргі түркі тілдерінің синтаксис мәселелері қарастырылады. Түркі тілдерінің тілдік жүйесін талдауда синтаксистік теория – сөйлем құрылымындағы белгілі және жаңа білімнің тақырыптық-ремалық коммуникация жүйесі тұңғыш рет қолданылады. Автор бұл үлгіні топикализация стратегиясы деп атап, жергілікті қазақ тілі мен оның ұйғыр және қытай тілдерімен өзара байланысы негізінде топикализация маркерлерін (арнайы шылаулар, сөз тәртібінің өзгеруі, үзіліс, интонация) анықтайды. Сондай-ақ, мақалада Қытай Халық Республикасы секілді мега ареалда әртүрлі құрылымды тілдердің контактылық ықпал мәселелері де ашып көрсетіледі.

Үшінші санды филология ғылымдарының докторы, профессор Ж.Аймұхамбеттің түркі әлеміне белгілі ғалым, түрколог-фольклортанушы Шәкір Ибраевтың монографиясына арналған *«Шәкір Ибраев зерттеуіндегі ғұрыптық фольклор»* (қаз.) атты шолу рецензиясы түйіндейді.

Н.Ғ. Шаймердинова,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
***Turkic Studies Journal* редакторының орынбасары**

От редакции

В третьем номере *Turkic Studies Journal* (TSJ) за 2025 год достаточно высок научный и качественный потенциал авторов. Опубликованы статьи известных за рубежом и в Казахстане ученых, из них семь докторов наук: З. Базарбаева, д.ф.н., профессор;М. Джусупов, д.ф.н., профессор; Ж. Аймухамбет, д.ф.н., профессор; Х. Йылдыз д.ф.н., профессор; А. Озтюрк, д.ф.н., доцент; А. Ибраева, д.и.н, профессор; Г. Хабижанова, д.и.н., доцент. В номере представлены статьи четырех кандидатов наук (Ж. Утубаева, А. Касеновой, Т. Картаевой, С. Гизатова), пяти PhD (А. Жалаловой, А. Темирхановой, Р. Мухамед, А. Абиш, Н. Джамаловой), а также статьи молодых исследователей-докторантов и аспирантов.

Широк географический ареал авторов – это Китайская Народная Республика (г. Пекин), Россия (г. Кемерово), Турция (гг. Измир, Орду), Узбекистан (г.Ташкент), Республика Казахстан (гг. Астана, Алматы, Петропавловск, Туркестан). Из функционирующих в журнале языков превалируют статьи на английском языке (6 статей), затем на казахском языке (3 статьи) и на русском языке 1 статья; обзорная рецензия написана на казахском языке.

Читателю следует обратить внимание на статью Ж. Утубаева и его коллег *«Ортағасырлық Нөгербек қаласы: археологиялық және палеоэкономикалық зерттеулер нәтижелері»* (каз.). Ж.Утубаев один из постоянных авторов журнала, статьи его отличаются хорошим анализом, многообразием археологических данных, посвященных раскопам Центральной Азии и Казахстана. В статье представлены результаты полевых раскопок и лабораторных анализов – раскопки керамической домашней утвари (кувшины, горшки, кружки), анализ их форм и способов изготовления, что позволяет установить важные сведения о повседневной жизни и хозяйственной структуре городской культуры средневековья в Степной Евразии. Привлекают также исследования авторов по остеологическому материалу домашних животных. Статья оснащена хорошим иллюстративным материалом и написана на стыке историко-культурных наук (средневековье, городская культура, археозоология).

Статья профессора А. Ибраевой и других *«Representing Kazakhstan's historical and cultural heritage in historical retrospective: A case study of an exhibition project»* посвящена познанию истории, культуры тюркских народов через культурные артефакты, выставленных при помощи современных цифровых технологий в Национальном музее Республики Казахстан. Концепция выставки построена на тематико-хронологическом принципе и раскрывает важнейшие этапы истории тюркских народов, поэтому экспонаты, символизируя, представляют эпоху саков и гуннов, тюркских каганатов и Золотой Орды до Казахского ханства: головной убор сакского Золотого человека из Иссыкского кургана, антропоморфная фигура Тобольского мыслителя, женские и мужские каменные изваяния VIII-XIII веков; светильники мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави эпохи Тимуридов; верхняя одежда или чапан Казыбека бия (казахского судьи), одежда, характерная для многих тюркских народов на протяжении нескольких столетий.

Статья Г. Хабижановой и Г. Менситовой *«Formation of images of the native land in traditional Kazakh society: on the example of historical toponyms of Western Kazakhstan»* (англ.) написана на стыке нескольких гуманитарных наук и раскрывает причины именования топонимов в Западном Казахстане, в регионе, где исторически было традиционное расселение кочевников, их хозяйственные центры и культурные коммуникации. Авторы статьи пытаются определить «топонимическую картину мира», обусловленную историческими процессами и событиями, этническим сознанием, восходящим к сармато-массагетским, огузским, кыпчакским этническим общностям. Интегративный характер статьи позволил авторам использовать широкие междисциплинарные методы исследования.

В статье Т. Картаевой и С. Ашимовой *«Арал-Каспий аймағындағы керуен-көш бағыттарындағы қоныстар мен құдықтар: ортағасырлардан – XX ғасыр басына дейін»* (каз.) исследуются исторические поселения и колодцы вдоль караванно-кочевых машрутов Арало-Каспийского региона. Статья примечательна хорошим историко-этнокультурным анализом и богатым иллюстративным материалом (схемы, рисунки, фотоматериалы), что подтверждает верифицированность полученных результатов исследования.

В разделе «Текстология» опубликована статья С. Гиззатова и других исследователей из города Астаны *«The history of the origin and popularization*

of the song "Balkadisha": an ethnoarchaeological study» (англ). На основе полевых экспедиций, интервью, встреч авторами статьи воссоздана история написания песни «Балхадиша» Аканом сери, степным акыном (композитором), широко известным в культуре казахов.

Раздел по тюркским языкам – самый обширный в данном номере, и в нём представлены исследования как в диахроническом разрезе, так и синхроническом аспекте. Возможно, некоторые проблемы, рассматриваемые в статьях, будут дискуссионными. Так, статья ученых из Турции и Казахстана H. Yıldız, N. Jamalova, A. Öztürk «*Phonetic and orthographic features of the Armeno-Turkish translation of the Bible*» (англ.) посвящена историко-культурному и языковому фонетико-орфографическому анализу священной книги Евангелия на османском языке, написанной кыпчако-армянской графикой. Тюркские письменные памятники, написанные армянской графикой, были достаточно распространены в позднее средневековье и новое время. Текст статьи регламентирует, с одной стороны, духовную ценность, поскольку в ней изложены учения и жизнь Иисуса Христа от рождения до последних дней; с другой - языковую ценность, ибо раскрываются особенности языковых единиц османского языка.

Интересной для читателей будет статья известного профессора из Ташкента М. Джусупова «*Халел Досмухамедулы: сингармонизм – основа тюркской сингармонической орфоэпии, орфографии, словообразования, словоизменения*» (рус.). Несмотря на то,что в статье рассматривается роль труда Халела Досмухамедулы в обосновании фонетического закона тюркских языков, закона сингармонизма, статья вносит свой вклад в развитие исторической фонологии тюркских языков, общего языкознания и сопоставительной лингвистики. Статья отличается глубиной мысли, обширными познаниями автора и доказательной базой результатов. Профессор М. Джусупов смог раскрыть значение теоретических выкладок казахского ученого в сопоставлении с концепциями других ученых, осветить его социальную и языковую личность в непростых политических условиях того времени, отмечая, что «его (Х. Досмухамедова) национальный колорит остается подлинно казахским, по-настоящему тюркским». Более того, сингармонизм как универсальное суперсегментное свойство тюркских языков в учении самого М. Джусупова углубляется, детализируется, маркируется терминами сингармофонология, сингармофонема, сингар-

моинвариант, сингармоассимиляция, сингармо-аффикс и др., что значительно расширяет границы современных фонолого-морфемных, деривационно-грамматических исследований тюркских языков.

Фонетико-фонологическое освещение системы тюркских языков нашло также отражение в статье алматинских ученых профессора З. Базарбаевой и ее коллег *«Comparative and typological features of consonant system in Turkic languages»* (англ.). Авторы статьи, используя сравнительно-исторический метод и структурную типологию языков, сопоставляют систему консонантизма в казахском, башкирском, уйгурском, каракалпакском, хакасском, шорском, чувашском языках. Анализу подвергаются система согласных в анлауте, инлауте и ауслауте, выявляется проявление согласных в законе сингармонизма, их комбинаторные изменения в зависимости от позиции и произношения и другие фонетические закономерности системы консонантизма в тюркских языках.

Статья молодого ученого из Турции, доктора PhD Р. Мухаммеда *«On the word bolmačï in Turkic Languages»* (англ.) также написана в контексте ретроспективных исследований и посвящена анализу конкретного тюркского слова bolmačï в письменных памятниках средневековья: Караханидских, Хорезмийских и Кыпчакских. Автор осуществил тотальную выборку иллюстративного материала из текстов памятников, сделал хороший семантический анализ прямого и переносного значений лексемы, обусловленных контекстуальными и историко-культурными смыслами. Значимым является раскрытие семантических трансформаций значений слова в современных тюркских языках (карачаево-балкарском, турецком, казахском и др.), а также процесс лексикализации грамматических форм слова.

Наконец, в статье доктора PhD А.Абиш из Центрального университета национальностей (г.Пекин, Китай) *«Қытайдағы қазақтар тіліндегі топикализация стратегиялары»* (каз.) раскрываются проблемы синтаксиса современных тюркских языков. Впервые для анализа языковой системы тюркских языков используется синтаксическая теория – темарематическая система коммуникаций, известных и новых знаний в структуре предложения. Автор эту модель именует стратегией топикализации и на базе локального казахского языка и его взаимодействия с уйгурским и китайским языками определяет маркеры топикализации (специальные частицы, изменение порядка слов, паузы, интонаций). В статье также

раскрываются вопросы контактного влияния разноструктурных языков в мега ареале, каким является Китайская Народная Республика.

Завершает третий номер обзорная рецензия доктора филологических наук, профессора Ж. Аймухамбет *«Шәкір Ибраев зерттеуіндегі ғұрыптық фольклор»* (каз.) на монографию известного в тюркском мире ученого, тюрколога- фольклориста Шакира Ибраева

Н.Г. Шаймердинова,
доктор филологических наук, профессор;
заместитель редактора *Turkic Studies Journal*

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 3 (2025) 26-52
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Medieval History (Archeology)/ Ортағасырлық тарих (археология)/ Средневековая история (археология)

Article

Ортағасырлық Нөгербек қаласы: археологиялық және палеоэкономикалық зерттеулер нәтижелері[1]

Ж. Утубаев[a], *М. Сүйіндікова[b], М. Шагирбаев[c], А. Касенова[d], Ж. Қалиева[e]

[a]*Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0002-6484-2923
(E-mail: utubaev@mail.ru)
[b]*Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0002-8184-7830
*(E-mail: makpal1226@mail.ru). *Байланыс үшін автор: makpal1226@mail.ru*
[c]*Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0001-8176-932
(E-mail: mambet_87@mail.ru)
[d]*Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0002-8401-6610
(E-mail: asema_94@mail.ru)
[e]*Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Астана қаласындағы филиалы*
Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-4668-6058
(E-mail: zhkalieva@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
Орталық Қазақстан, Ұлытау, ортағасыр, қалалық мәдениет, Нөгербек қаласы, археология, цитадель, керамика, археозоология, палеоэкономика

ҒТАМР 03.41.91

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-26-52

АННОТАЦИЯ

Мақалада Ұлытау өңіріндегі ортағасырлық Нөгербек-Дарасы қаласына жүргізілген археологиялық және палеоэкономикалық зерттеулердің нәтижелері талданады. Ескерткішті археологиялық тұрғыдан алғашқы зерттеген ғалымдар академик Ә.Х. Марғұлан мен С. Жолдасбаев болып табылады. 2015-2017 жж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері Ғ. Ахатов қазба жұмыстарын жүргізді. Мақалада 2018 жылы жүргізілген далалық қазба жұмыстарының және одан кейінгі кезеңде орындалған зертханалық талдаулардың нәтижелері ұсынылады (жетекшісі: Ж.Р. Утубаев). Керамикалық материалдарға морфологиялық талдау жүргізіліп, ыдыстардың шаруашылық және асханалық мақсатта пайдаланылғаны анықталды. Қыш ыдыстардың басым бөлігі, яғни 83%-ы дәстүрлі жапсырма әдісімен жасалып, ашық отта күйдірілген. Ал арнайы шарықта ұқыпты дайындалған қыш ыдыстар 17 пайызды құрады. Ыдыстар пайдалану мақсаттарына қарай төмендегіше жіктелді: құмша – 3%, көзе – 21%, құмыра – 14%, асханалық шағын құмыра – 52%, саптыаяқ – 3%. Олар өз ішінде бірнеше түрлерге

[1]Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «BR24992951 «Сарыарқаның археологиялық мұрасы (тас дәуірінен орта ғасырға дейін)» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

© Ж. Утубаев, М. Сүйіндікова, М. Шагирбаев, А. Касенова, Ж. Қалиева, 2025

бөлінді. Аталмыш ыдыстардың ішінде шаруашылық мақсаттағы көзе және асханалық ыдыстар тобындағы шағын құмыра ыдыстарының пайызы басым. Қазба барысында тіркелген қыш ыдыстардың жақын баламаларын Сырдариянның төменгі ағысындағы ортағасырлық қалалардан жиі кездестіруге болады. Соның ішінде пішіні мен ыдыс беттеріне түсірілген өрнек, белгі түрлері Жанкент қаласындағы қыш ыдыстарға өте жақын екендігі анықталды. Ыдыстардың пішіндік және технологиялық ерекшеліктері олардың жергілікті өнім екендігін дәлелдей түседі. Сондай-ақ зерттеу нәтижелері ортағасырлық қалалық мәдениеттің тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық құрылымы жөнінде маңызды деректер ұсынады. Археозоологиялық талдаулар барысында остеологиялық материалдардың жануар түрі бойынша таксономиялық құрамы анықталып, үй жануарларының анатомиялық құрамы, қаңқа бөліктері, жас ерекшеліктері, тұрғындардың етті тұтыну мөлшері, сүйектердегі бірқатар модификациялық өзгерістер және патологиялар анықталды. Жиыны 503 сүтқоректілерге тиесілі элементтер зерттеліп, оның ішінде 404 (80,3%) сүйек нақты түрге дейін ажыратылды. Остеологиялық материалдардың құрамында үй жануарларының сүйектері басым (98,5%), сонымен қатар жабайы жануарлардың сүйектері де (1,5%) кездесті. Жабайы фаунаның құрамында ақбөкен (Saiga tatarica) және қабан (Sus scrofa) секілді жұптұяқтылардың сүйектері кездесіп отыр. Үй жануарлары қалдықтарының арасында уақ малдың сүйектері басым (35,9%). Екінші орында – жылқы (33,2%), үшінші орында – ірі қара сүйектері (28,4%). Аз мөлшерде түйе сүйектері мен иттің қаңқа қалдықтары кездесті. Уақ малдың басым бөлігі 1,5-2,5 жас аралығында көбірек сойылғаны байқалды. Ірі қараны 2,5 жастан асқанда көбірек етке пайдаланған. Жылқылар 10 жастан асқанда етке пайдаланылған.

Zh. Utubayev[a]
[a]*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-6484-2923
(E-mail: utubaev@mail.ru)

***M. Suyundikova**[b]
[b]*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-8184-7830
(E-mail: makpal1226@mail.ru)
*Corresponding author: makpal1226@mail.ru

M. Shagirbayev[c]
[c]*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0001-8176-932
(E-mail: mambet_87@mail.ru)

Received 26 June 2025. Revised 30 July 2025. Accepted 30 August 2025. Available online 30 September 2025.

Дәйексөз үшін: Ж. Утубаев, М. Сүйіндікова, М. Шагирбаев, А. Касенова, Ж. Қалиева Ортағасырлық Нөгербек қаласы: археологиялық және палеоэкономикалық зерттеулер нәтижелері // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 3. 26-52 б. DOI: ttp://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-26-52

For citation: Zh. Utubayev, M. Suyundikova, M. Shagirbayev, A. Kassenova, Zh. Kaliyeva The medieval settlement of Nogerbek: Results of archaeological and paleo-economic research // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 3. P. 26-52. DOI: ttp://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-26-52

A. Kassenova[d]
[d]*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-8401-6610
(E-mail: asema_94@mail.ru)

Zh. Kaliyeva[e]
[e]*The branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana, Astana, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-4668-6058
(E-mail: zhkalieva@mail.ru)

The medieval settlement of Nogerbek: Results of archaeological and paleo-economic research

Abstract. The article examines the results of archaeological and paleo-economic studies of the medieval city of Nogerbek, which is located in the Ulytau region. The first archaeological research at the site was conducted by Academician A.Kh. Margulan and S. Zholdasbayev. Archaeological excavations were resumed by G. Akhatov, a researcher at the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, in subsequent years, during 2015-2017. This study presents the findings of the field excavations conducted at the site in 2018 (excavation director: Zh.R. Utubaev), as well as the subsequent laboratory analyses. A morphological analysis of the ceramic material revealed that the vessels were used for both household and kitchen purposes. The majority of the ceramics (83%) were made using the traditional hand-building technique of coiling and fired in open flames. Only 17% of the vessels were carefully made on a potter's wheel and fired in special kilns. Based on their function, the vessels were classified based on their function as follows: kumsha (3%), köze (21%), large storage jars (14%), small kitchen jars (52%), and handled cups (3%). The most dominant items were the storage köze and small kitchen jars. Comparable ceramics have been frequently unearthed at medieval settlements in the lower reaches of the Syr Darya. The vessels from the city of Zhankent were found to be the most similar in terms of shape and decorative motifs. The morphological and technological characteristics of the ceramic assemblage suggest local production, providing insights into daily life and the economic structure of medieval urban culture. The archaeozoological analysis revealed the taxonomic composition of the osteological material, the anatomical structure of the domestic animals, their age profiles, their meat consumption patterns and any traces of modifications or pathologies on the bones. A total of 503 mammalian bones were studied, 404 (80.3%) identified to species. The assemblage is dominated by domestic animals (98.5%), with a small share of wild fauna (1.5%), including saiga (Saiga tatarica) and wild boar (Sus scrofa). Among domestic species, small ruminants account for the largest share (35.9%), followed by horses (33.2%) and cattle (28.4%), with smaller quantities of camel and dog remains. Slaughter profiles show small ruminants at 1,5-2,5 years, cattle after 2,5 years, and horses mostly over 10 years.

Keywords: Central Kazakhstan, Ulytau, medieval period, urban culture, Nogerbek settlement, archaeology, citadel, ceramics, archaeozoology, paleo-economy.

Ж. Утубаев[a]
[a]*Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан*
(E-mail: utubaev@mail.ru)
ORCID: 0000-0002-6484-2923

***М. Суюндикова**[b]
[b]*Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0002-8184-7830
(E-mail: makpal1226@mail.ru)

М. Шагирбаев[c]
[c]*Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0001-8176-932
(E-mail: mambet_87@mail.ru)

А. Касенова[d]
[d]*Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0002-8401-6610
(E-mail: asema_94@mail.ru)

Ж. Калиева[e]
[e]*Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана в городе Астане, Астана, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0002-4668-6058
(E-mail: zhkalieva@mail.ru)

Средневековое городище Ногербек: результаты археологических и палеоэкономических исследований

Аннотация. В статье рассматриваются результаты археологических и палеоэкономических исследований средневекового города Ногербек, расположенного в регионе Улытау. Первые археологические исследования памятника были проведены академиком А.Х. Маргуланом и С. Жолдасбаевым. В последующие годы, в 2015-2017 гг., раскопки были возобновлены научным сотрудником Института археологии имени А.Х. Маргулана Г. Ахатовым. В данном исследовании представлены результаты полевых раскопок, проведённых на памятнике в 2018 году (руководитель раскопок: Ж.Р. Утубаев), а также последующих лабораторных анализов. Был проведён морфологический анализ керамического материала, в результате которого установлено, что сосуды использовались в хозяйственных и кухонных целях. Большая часть керамики – 83% – была изготовлена традиционным налепным способом и обжигалась на открытом огне. Лишь 17% сосудов были тщательно выполнены на гончарном круге и обожжены в специальных печах. По функциональному назначению сосуды классифицируются следующим образом: кумша 3%, горшки 21%, кувшины 14%, столовые кувшины 52%, кружки 3%. Внутри этих групп выделяются различные морфологические типы. Среди них наибольшую долю составляют хозяйственные горшки и столовые кувшины. Близкие аналогии керамики, обнаруженной в ходе раскопок, часто встречаются на средневековых городищах в нижнем течении Сырдарьи. В частности, установлено, что по форме и типам орнаментации наиболее схожими являются сосуды из города Жанкент. Морфологические и технологические особенности керамики подтверждают её местное происхождение. Кроме того, результаты исследования предоставляют важные сведения

о повседневной жизни и хозяйственной структуре городской культуры средневекового периода.

В ходе археозоологических исследований был определён таксономический состав остеологического материала по видам животных, а также проанализированы анатомический состав домашних животных, соотношение отделов скелета, возрастные характеристики, объёмы потребления мяса населением, различные модификационные изменения и патологии на костях. Всего было изучено 503 кости, принадлежащих млекопитающим, из них 404 (80,3%) удалось точно определить до видового уровня. В составе остеологического материала преобладают кости домашних животных (98,5%), однако встречаются и остатки дикой фауны (1,5%). Среди последних выявлены кости парнокопытных – сайги (Saiga tatarica) и кабана (Sus scrofa). Среди домашних животных наибольшую долю составляет мелкий рогатый скот (35,9%), на втором месте – лошади (33,2%), на третьем – крупный рогатый скот (28,4%). В меньших количествах встречены останки верблюдов и собак. На убой мелкий скот, как правило, шёл в возрасте от 1,5 до 2,5 лет; крупный рогатый скот использовался после 2,5 лет, а лошади – преимущественно в возрасте старше 10 лет.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, Улытау, средневековье, городская культура, городище Ногербек, археология, цитадель, керамика, археозоология, палеоэкономика.

Кіріспе

Су көздері мен кең жайылымдарға бай Сарыарқа даласы көшпелі өмір салты үшін қолайлы табиғи-географиялық орта болып табылады. Мұндай қолайлы экологиялық жағдайлар өңірде адамзаттың мыңдаған жылдар бойы тұрақты өмір сүруіне және мәдени дамуына ықпал етеді. Соның нәтижесінде Сарыарқа аумағында әр түрлі тарихи кезеңдерге жататын археологиялық және тарихи-мәдени ескерткіштер бүгінгі күнге дейін сақталған.

Академик Ә.Х. Марғұлан өз еңбектерінде Сарыарқа даласында тіркелген ескерткіштердің басым бөлігі ортағасырлық кезеңге, атап айтқанда, түркі және қыпшақ дәуірлеріне тән екенін атап көрсетеді (Марғұлан және т.б., 1966: 435). Орталық Қазақстан аумағында осы кезеңге жататын қалалар мен қорғаныс сипатындағы ірі қамалдар, қоныстар мен қорымдар жақсы сақталған. Олардың қатарында Алаша хан, Басқамыр, Аяққамыр, Сарайлы (Хан Ордасы), Айбас-Дарасы, Нөгербек-Дарасы, Домбағұл, Қаратон және басқа да ірі қалаларды атауға болады. Бұл нысандардың басым бөлігі Ұлытау және Арғанаты тауларының етегінде орналасқан, бұл өз кезегінде олардың стратегиялық және шаруашылық жағынан тиімді аумақта салынғанын көрсетеді.

Ұлытау өңіріндегі Кеңгір мен Сарысу өзендерінің бойына орналасқан ортағасырлық қалалар бұл аумақта отырықшы мәдениет пен суармалы егіншіліктің дамығанын айғақтайды (Марғұлан, 1978). Отырықшы мәдениетке тән ескерткіштердің ішіндегі ең ірісі Нөгербек-Дарасы (1-сурет). Аталған ескерткіш Ұлытаудың батыс бөлігінде орналасқан Нөгербек сайының бойында, Айбас-Дарасы қалашығынан солтүстік-шығысқа қарай 4 шақырым қашықтықта орналасқан.

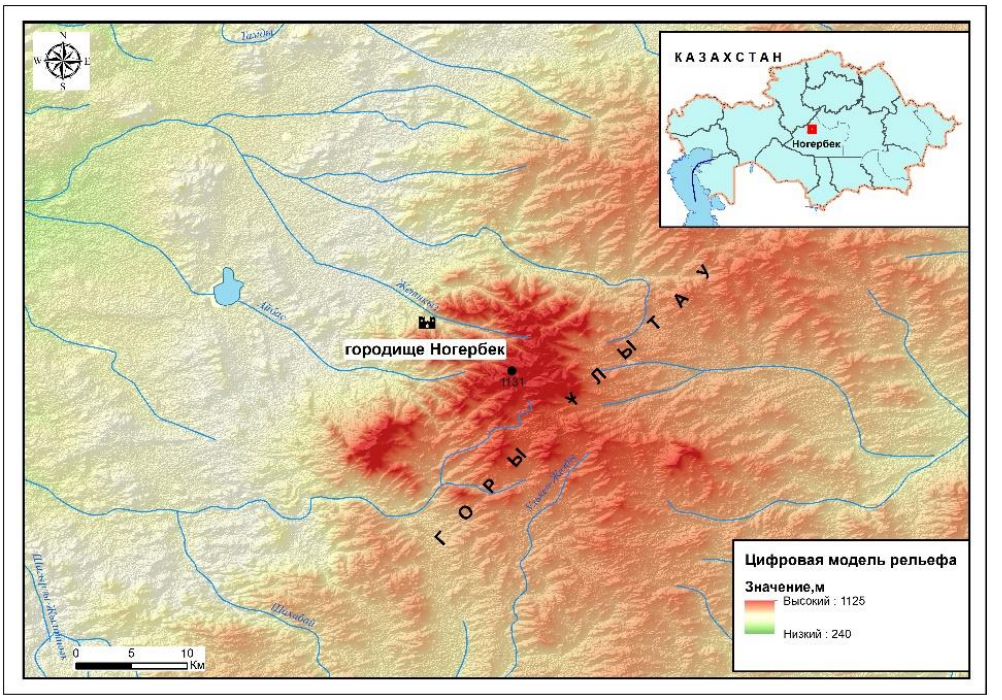

1-сур. Нөгербек-Дарасы қаласының орналасу картасы. Орындаған: Қ.Асылбеков.
Fig. 1. Location map of the city of Nogerbek-Darasy. Prepared by: K. Asylbekov.
Рис. 1. Карта расположения городища Ногербек-Дара. Подготовил: К.Асылбеков.

Нөгербек-Дарасы мен Айбас-Дарасы орналасқан алқап Ұлытау және Едіге тауларынан бастау алатын бұлақ суларымен қоректенетін ұсақ өзен арналары арасындағы кең әрі шұрайлы аңғар болып табылады. Бұл өңірдің гидрографиялық жүйесінде ең ірі су көзі – Ұлытау жотасының шекарасымен ағатын Нөгербек өзені. Аталған өзенге шығыс және солтүстік-шығыс бағыттардан бірнеше шағын салалар құйылады, алайда олардың көпшілігі маусымдық сипатқа ие және жаз айларында тез арада тартылып, құрғап қалады. Нөгербек аңғары табиғи өсімдіктер жамылғысына бай: өзен жағалауларында шөптесін өсімдіктермен қатар қайың, көктерек, тал және итмұрын сияқты бұталы өсімдіктер кеңінен таралған. Мұндай табиғи жағдайлар ортағасырлық отырықшы және жартылай көшпелі қауымдастықтардың шаруашылық өміріне қолайлы орта қалыптастырған.

Нөгербек-Дарасы қаласы тау өзендерінің тармақтары қоршаған тұйық шеңбер тәрізді кең алаңда орналасқан. Ескерткіштің солтүстік-батыс бөлігі су тасқыны салдарынан ішінара бүлінген. Сонымен қатар, ескерткіштің беткі қабаты шөппен көмкеріліп, қалың бұталы өсімдіктер өскен. Жалпы жоспары жағынан Нөгербек-Дарасы Айбас-Дарасыға қарағанда әлдеқайда күрделі жоспарға ие. Жоспары трапеция пішінінде салынған және мұндай айқын геометриялық жоспар археологиялық нысандар арасында өте сирек кездеседі. Қалашықтың жоспары алғаш рет 1941 жылы геолог Б.М. Чудинов тарапынан түсірілген. Кейін, 2024 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері Қ. Асылбеков аэрофототопографиялық жұмыстар кешенін жүргізіді (2,3-сурет).

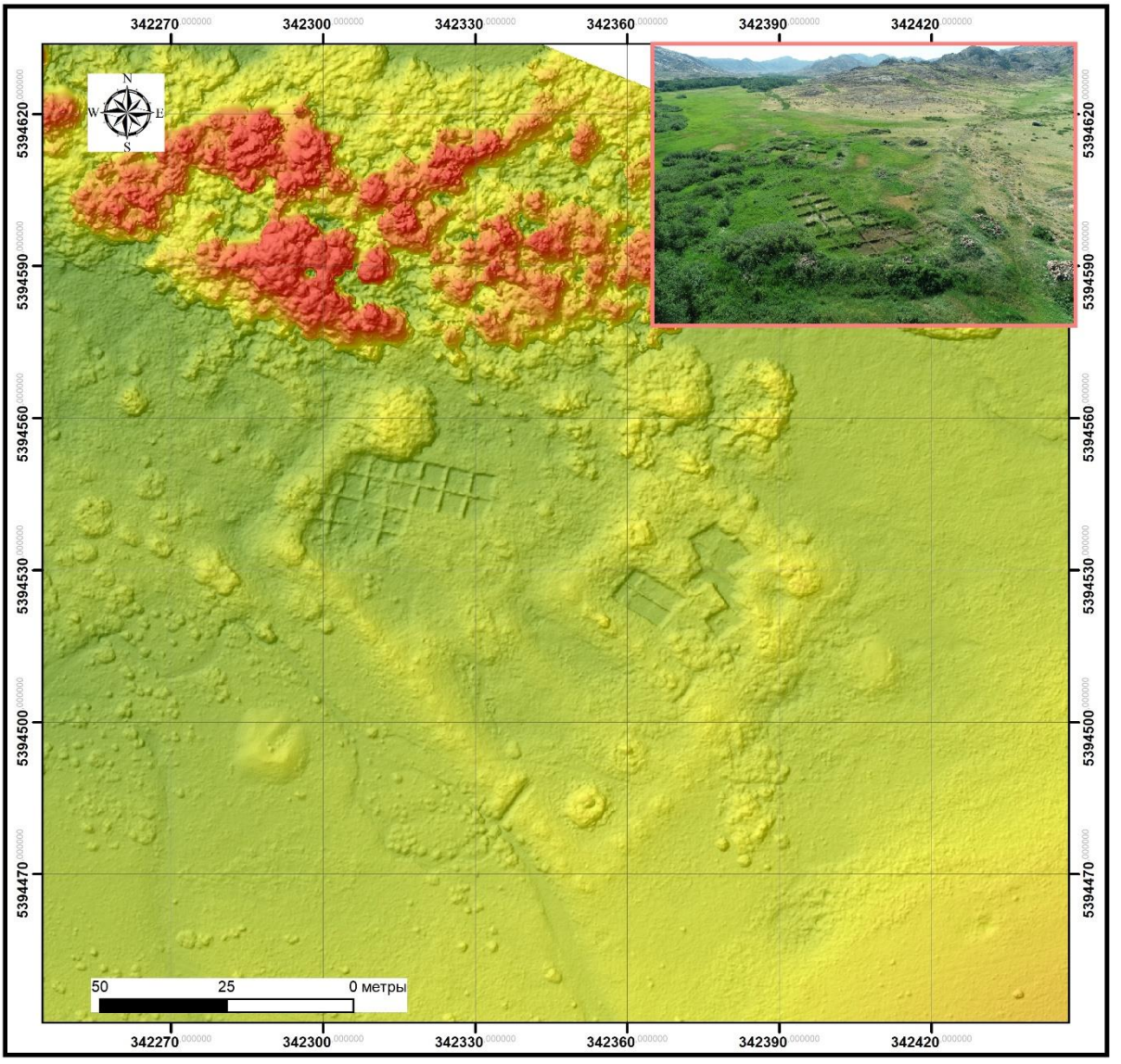

2-сур. Нөгербек-Дарасы қаласының цифрлық моделі. Орындаған: Қ. Асылбеков.
Fig. 2. Digital model of the city of Nogerbek-Darasy. Prepared by: K. Asylbekov.
Рис. 2. Цифровая модель городища Ногербек-Дара. Подготовил: К.Асылбеков.

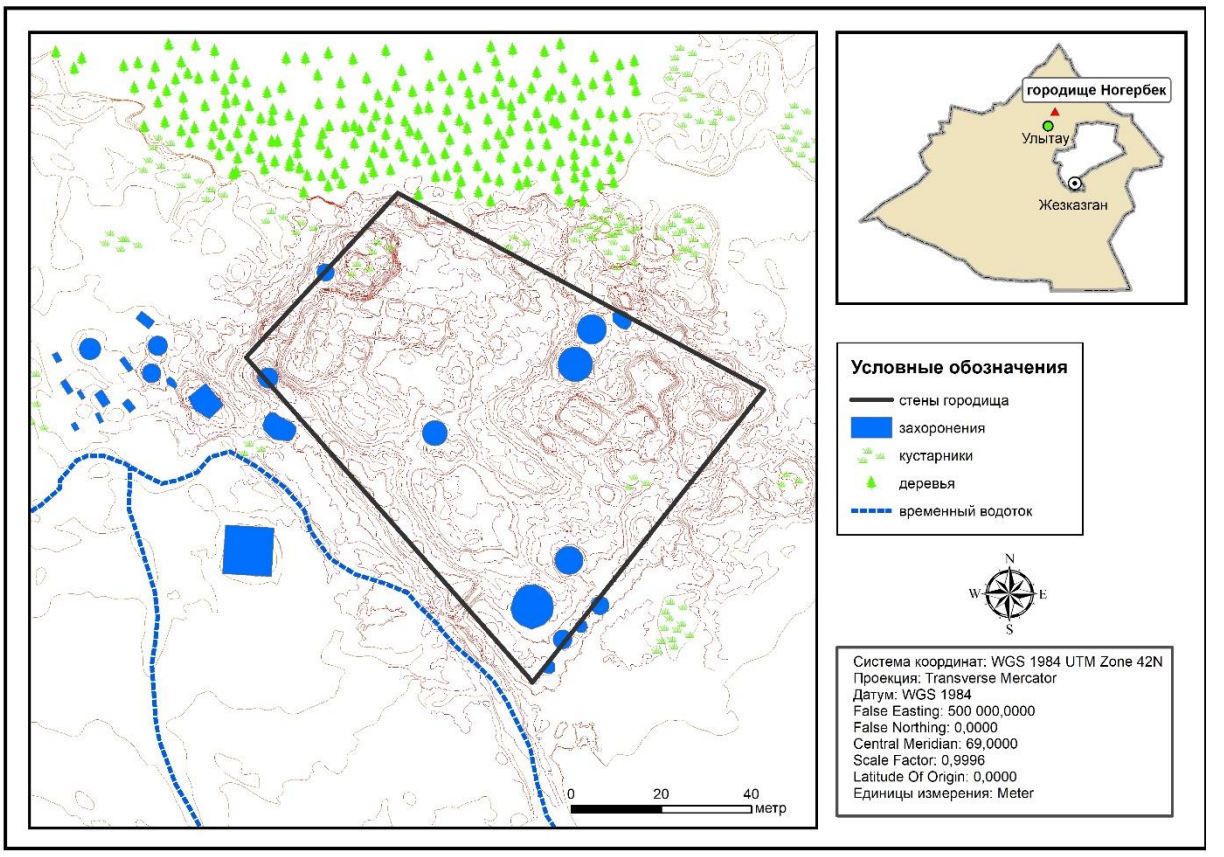

3-сур. Нөгербек-Дарасы қаласының топографиялық жоспары. Орындаған: Қ. Асылбеков.
Fig. 3. Topographic plan of the city of Nogerbek-Darasy. Prepared by: K. Asylbekov.
Рис. 3. Топографический план городища Ногербек-Дара. Подготовил: К.Асылбеков.

Ескерткіш кірпіш пен тастан тұрғызылған. Қорғаныс қабырғаларының ұзындығы шамамен 90 м, ені 55-78 м аралығында, қалыңдығы 4-5 м, ал сақталған биіктігі шамамен 1,5 м-ге жетеді. Бұрыштарында орналасқан мұнаралардан бөлек, әр қабырға бойында биіктігі 2,5 м-ге дейін жететін қорғаныс мұнаралар салынған. Қамалдың солтүстік-шығыс бөлігінде екіге бөлінген цитадель орналасқан. Цитадельдің шығыс бөлігінде үш бөлмеден тұратын құрылыстың қабырғалары сақталған. Қорғаныс қабырғасының ішкі жағында бірқатар тұрғын үй орындарының іздері анықталған, бұл қалашықтың отырықшы сипатта болғанын көрсетеді. Цитадель аумағындағы тұрғын үй құрылыстарының барлығы тікбұрышты және сопақша пішінді жоспарға ие. Қалашықтың орталық және шығыс бөліктерінің мал шаруашылығына арналғаны байқалады. Сонымен қатар, ескерткіш маңынан тастан өрілген үш құдықтың орны мен суармалы егіншілік пен бау-бақша өсіруге арналған алаңдардың іздері тіркелген. Қамалдың қорғаныс қабырғасының үстіне кейінгі кезеңдерге тән жерлеу орны орналастырылған болса, айналадағы биіктеу төбелерде этнографиялық дәуірмен мерзімделетін жерлеу орындары анықталды. Жерлеу ескерткіштері орташа және ірі көлемдегі тастардан үйілген обалар түрінде көрініс табады. Осы себепті археологиялық қазба жұмыстары негізінен цитадельдің бос алаңында жүргізілген. 2018 жылғы далалық маусымда

жүргізілген зерттеулер нәтижесінде ескерткіштің құрылысы жөніндегі мәліметтер едәуір толықтырылып, оның архитектуралық-жоспарлау ерекшеліктері айқындалды. Қалашықтың стратиграфиясы мен жоспарын нақтылау мақсатында цитадельдің оңтүстік жағында, солтүстік-шығыс секторда 100 м^2 (12 × 8 м) көлемінде қазба жүргізілді.

Қазбаның солтүстік-шығыс секторында, 20 см тереңдікте, құрылыс орнына тән мәдени қабат анықталды. Бұл қабаттан құрылысқа пайдаланылған тастар, керамикалық материалдар мен жануар сүйектерінің фрагменттері табылды. Сол сияқты, қазбаның солтүстік-батыс бөлігінде ені 0,7-1,2 м, ұзындығы 7,5 м болатын, әртүрлі пішіндегі тастардан қаланған бір құрылыс қабырғасы мен бірнеше бөлменің іздері анықталды. Қабырға солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағытталып, цитадельдің негізгі қабырғаларына параллель орналасқан. Қабырғалар бірнеше қатар етіп қойылған тастардан қаланып, олардың беті саз ерітіндісімен сыланған. Мұндай сазбен сылау тәсілі құрылыстың беріктігін арттыруға бағытталған құрылыс техникасы болғанын көрсетеді.

Жалпы қазба материалдары қаланың тегістелген табиғи алаңда салынғанын растайды. Цитадель ішінен анықталған құрылыс қабырғалары нығыздалған саз блоктарынан тұрғызылған, ал оның солтүстік бөлігінде тастан қаланған құрылыс бөліктері жапсарлас орналасқан. Бұл мәліметтер Нөгербек-Дарасы қаласының құрылыс жүйесінің күрделілігі мен әртүрлі құрылыс материалдарын қолдану дәстүрін сипаттайды.

Нөгербек-Дарасы қаласына жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері ортағасырлық сәулет өнері, жоспарлау жүйесі мен құрылыс техникасының ерекшеліктері туралы деректер қорын едәуір толықтыруға мүмкіндік берді. Қазба жұмыстары барысында мәдени қабаттардан түрлі археологиялық олжалар – керамикалық материалдар, жануар сүйектері, қола және темірден жасалған бұйымдар, сондай-ақ тас құралдары анықталды.

Ұлытау өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердің бірі – Нөгербек-Дарасы қаласы аймақтың әлеуметтік-экономикалық және шаруашылық құрылымын зерттеу үшін маңызды археологиялық нысан болып табылады. 2018 жылы қазба барысында табылған жануар сүйектерін талдау нәтижелері орта ғасырдағы мал шаруашылығының даму ерекшеліктері, тұрғындардың ет өнімдерін тұтыну стратегиясы және үй жануарларының биологиялық ерекшеліктері туралы маңызды мәліметтер береді. Археозоологиялық сараптама барысында остеологиялық материалдардың таксономиялық құрамы, қаңқа элементтері мен қаңқа бөліктері, үй жануарларының жас ерекшеліктері, сүйектердегі патологиялық және модификациялық өзгеріс түрлері кешенді түрде талданып, ортағасырлық шаруашылықтың құрылымы реконструкцияланады.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Нөгербек-Дарасы қаласы алғаш рет археологиялық тұрғыдан Орталық Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы аясында, 1950 ж. академик Ә.Х. Марғұланның жетекшілігімен зерттелді. Экспедиция барысында ескерткіштің топографиялық құрылымы зерттеліп, алғашқы ғылыми сипаттамасы жасалды. Алынған деректер мен керамикалық материалдарға жүргізілген талдау нәтижесінде қалашық ортағасыр дәуіріне жатқызылды. Сонымен қатар, Орталық Қазақстан аумағындағы бірқатар қалашықтар мен қоныстар материалдарына сүйене отырып, зерттеуші олардың типологиялық жіктемесін ұсынды (Марғұлан, 1978: 3).

1970 ж. ескерткіште С. Жолдасбаевтың басшылық жасауымен зерттеу жұмыстары жалғасады. Аталмыш зерттеулер барысында цитадель мен сыртқы қорғаныс қабыр-

ғаларына стратиграфиялық шурфтар салынып, ескерткіштің топографиялық ерекшеліктеріне сипаттама береді (Жолдасбаев, 2017: 245).

Кейінгі зерттеушілер Нөгербек-Дарасы қаласын «қала-тұрақ» типіндегі ескерткіштер қатарына жатқызады. Ұлытау өңіріндегі бірқатар ортағасырлық қалашықтар секілді, бұл ескерткіште цитадельдің болуы арқылы айқын жоспарымен ерекшеленетіндігін айтады. Сондай-ақ бұған дейінгі зерттеулер қалашықтың орналасу орнын қысқы тұрақтарға қолайлы аймақ ретінде сипаттайды. Шамамен, бұл секілді қалалар көшпелі тұрғындардың қысқы қоныстарының орнына салынған болуы мүмкін деп тұжырымдайды (Смаилов, 1997: 152).

Ұзақ уақыт үзілістен кейін 2015-2017 жж. Мәдениет министрлігінің қаржыландыруымен археолог Ғ. Ахатов ескерткіште қазба жұмысын жүргізеді. Ал 2018 жылы Ж.Р. Утубаевтың жетекшілігімен зерттеу жұмыстары жалғастырылды. Қазба нәтижесінде қаланың, қабырғаларының салыну ерекшеліктері, бөлмелердің жоспарлануы және өзге де архитектуралық элементтер жүйелі түрде зерттелді. Қазба барысында алынған археологиялық материалдар академик Ә.Х. Марғұлан ұсынған ғылыми тұжырымдарды толық растайды (Ахатов, 2015; 2017)[2,3].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың негізгі материалдары ретінде 2018 жылы Нөгербек-Дарасы қаласына жүргізілген археологиялық қазба барысында тіркелген қыш ыдыстар мен жануар сүйектері алынды.

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының қорында 849 фрагмент түрінде сақталған керамикалық кешенге морфологиялық талдау жүргізілді.

Зерттеу әдістері:

1. Пішіндік талдау (қыш ыдыстардың жалпы пішіні);
2. Өлшемдік сипаттама (биіктігі, диаметрі, қабырға қалыңдығы);
3. Топтастыру және типология (ұқсас морфологиялық белгілеріне қарай ыдыстарды түрлерге бөлу, пайдалану мақсаттарына орай топтастыру).

Морфологиялық талдау әдістерінде керамикалық материалдар пайдалану мақсаттарына қарай топтастырылды. Қыш ыдыстардың өлшемдері алынды, жасалу, пішінделу ерекшеліктері мен айырмашылықтарына сипаттама жасалды.

Салыстырмалы талдау әдістері бойынша аталмыш ескерткіштен табылған ыдыстардағы морфологиялық белгілер өзге ескерткіштердегі керамикалық материалдармен салыстырылып, ортақ ұқсастықтары мен айырмашылықтары көрсетілді. Сондай-ақ, ыдыстардың жақын баламалары, таралу аймағы жайында жан-жақты мәліметтер қарастырылды.

Жануарлардың жас ерекшеліктері төменгі жақ сүйектердегі тістердің иекті жарып шығу реті және түтікшелі сүйектердің эпифиздерінің жетілу жағдайына қарай анықталды (Silver, 1969). Ешкі мен қойдың (әрі қарай: уақ мал) қаңқа элементтерін ажыратуда арнайы әдістемелік еңбектер пайдаланылды (Громова, 1953; Zeder, Pilaar, 2010; Zeder, Lapham, 2010). Ет өнімдеріне негізделген тамақтану рационын қалпына келтіру үшін РҒА Археология институты жаратылыстану ғылымдары әдістері зертханасының арнайы

[2] Ахатов Г., 2015. Отчет об археологических работах 2015 г. Археологические исследования городища Ногербек-дарасы в Центральном Казахстане // Архив ИА КН МНВО РК, Ф. 1. Д. 3214. 22 л.

[3] Ахатов Г., 2017. Отчет об археологических работах 2017 г. Археологические исследования городища Ногербек-дарасы в Центральном Казахстане – 2017 // Архив ИА КН МНВО РК, Ф. 1. Д. 3215. 116 л.

әдістемесі қолданылды (Антипина, 2013: 139). Жануар сүйектеріндегі өзгерістер палеопатологиялық бағыттағы зерттеулерге (Рассадников, 2024) негізделіп жүргізілді.

Талдау

Керамикалық материалдарға морфологиялық талдау. Қазба барысында тіркелген барлық қыш ыдыстарды жасалу технологиясына қарай екі топқа бөлеміз: 1) шарық көмегімен сапалы дайындалып, арнайы қыш күйдіретін пеште күйдірілген; 2) жапсырма әдісімен жасалған, ашық отта күйдіріліп дайындалған қарапайым ыдыстар. Қыш ыдыстардың күйдірілу деңгейлері де әр түрлі, арнайы пештерде күйдірілген ыдыстар сапалы, біркелкі күйдірілсе, ашық отта күйдірілген ыдыстардың күйдірілу деңгейі керсінше төмен, қарапайым ыдыстар. Пайызы жағынан жапсырма әдісімен жасалған ыдыс түрлері басым. Қыш ыдыстардың морфологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, пайдалану мақсаттарына қарай шаруашылық және асханалық ыдыстар деп топтастырдық. Сондай-ақ, ыдыстардың пішіні мен өлшемдеріне сәйкес барлығы I-жабық пішінді құмша, құмыра, көзе ыдыстары екендігі анықталды. Ыдыстардың түрлері бас әріптермен белгіленді: құмыра-Қ, көзе-К және т.б. Олар өз ішінде кіші типтерге бөлініп, латын әріптері – a, b, c, d түрінде белгіленді.

Шаруашылық ыдыстар атауынан көрініп тұрғандай, астық, сұйықтық және басқа да өнімдерді тасымалдау мен ұзақ уақыт сақтауға арналған, күнделікті тұрмыста кең қолданылған ыдыс түрлері. Бұл топқа негізінен көлемі үлкен, қабырғалары қалың көзе, құмша және құмыралар жатқызылды (3-сурет).

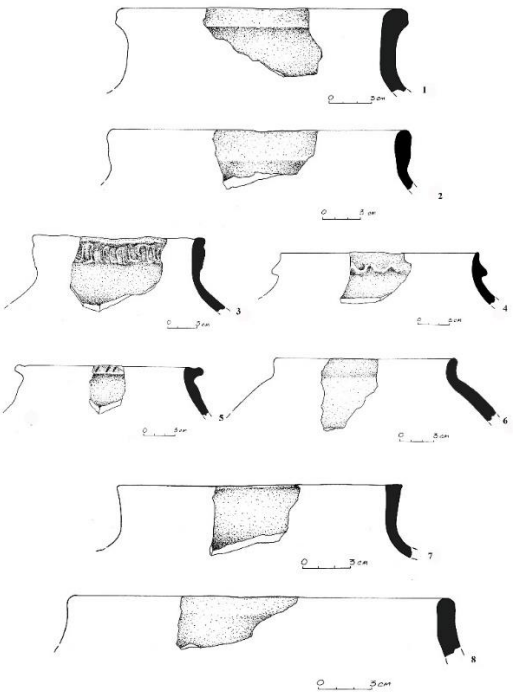

4-сур. Шаруашылық ыдыс түрлері.
Fig. 4. Types of household vessel
Рис. 4. Виды хозяйственной посуды.

Құмша Қ.I құмшаның бір данасы тіркелді. Шарық көмегімен ұқыпты жасалған ыдыстың бүйірі сопақша, мойын бөлігі ұзын емес, жоғары қарай сәл кеңейіп, ернеуге өтеді. Ернеу бөлігі жұмырланып, сыртқа қайырылған, қимасы дөңгелек. Ернеу диаметрі 21 см. Қабырға қалыңдығы 1–1,3 см аралығында. Түсі қызғылт, ал сыртқы бетінде қанық қызыл ангоб іздері сақталған.

Көзе К.I – Ернеу ерекшеліктеріне қарай үш түрге бөлінеді. Барлық көзелер жапсырма әдісімен жасалған.

К.I.a. көзелерде ернеу бөлігінің пішіні айқын ерекшеленбейді. Мойын бөлігінде сәл қысылып, жоғары қарай тік көтеріледі де, ернеумен біртіндеп жалғасады. Ыдыстың жоғарғы бөлігі сәл қалыңдаған. Ернеуі дөңгелек пішінді, диаметрі 24 см.

К.I.b. морфологиялық жағынан К.I.а типіне ұқсас, бірақ ернеу жиегі тегіс әрі жайпақ. Қимасында төртбұрышты болып келеді. Ернеу диаметрі 18 см.

К.I.c. көзе түрлері төменнен жоғары қарай біртіндеп ашыла түсіп, мойын бөлігінде тарыла түседі. Ыдыс иығы еңкіш әрі түсіңкі. Ернеу жиегі сыртқа қайырылған, қимасында тұмсық тәрізді. Ернеу диаметрі 19 см. Аталмыш көзелердің жақын баламаларын Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі археологиялық ескерткіштерден жиі кездестіруге болады, атап айтқанда Отырар және Қаратөбе қалаларынан көруге болады (Акишев және т.б., 1972: 102; Смагулов, 2010: 360).

Шаруашылық ыдыстар қатарына көлемі үлкен *құмыраларды* топтастырдық. Құмыралардың ернеу бөліктері мен өрнек түрлеріне қарай төрт түрін бөліп қарастырамыз. Ыдыстардың барлығы жапсырма әдісімен жасалған. Ернеу диаметрлері 18-19 см. Сонымен қатар, құмыралардың ернеу жиектері анық аңғарылмайтынын және тік мойынды екендігін ескерген жөн.

Қ.I.a. түріндегі құмыраның ернеу жиегі ішке қарай бүрілген. Ернеу жиегі қимасында сопақша тәрізді. Қабырға қалыңдығы 1-1,5 см.

Қ.I.b. иығы түсіңкі келген құмыралардың ернеуі сыртқа қайрылған, қимасында құс тұмсығы тәрізді. Ернеу бөлігінің сыртқы беті қиғаш сызықтар батырып түсіру арқылы салынған. Қабырға қалыңдықтары 0,7-1 см аралығында ауытқиды.

Қ.I.c. тік мойынды құмыраның жоғарғы бөлігі сүйірлене түседі. Қимасында үшбұрышты. Ернеу жиегінен сәл төмен ыдыстың сыртқы бетінде айналдыра толқын бейнесін жабыстыру арқылы орындалған. Нәтижесінде өрнек бедерлі болып келеді.

Қ.I.d. аталмыш құмыра түрі жоғарыда сипатталған Қ.I.с.ыдысына пішіні жағынан өте ұқсас. Дегенмен бұл құмыраның жоғарғы бөлігі жоғары қарай қалыңдай түсуіне орай, қимасында дөңгелек пішінге ие. Сондай-ақ, ернеу жиегінің сыртқы беті айналдыра бас бармақты батыру арқылы өрнектелген. Ыдыстардағы өрнек немесе белгілер күйдірілуге дейін түсірілгендігін аңғарамыз. Шаруашылық мақсатта қолданылған көлемі үлкен құмша және құмыра ыдыстарының пішіні мен ернеу бөліктерінің ұқсастықтарын ортағасырлық Жанкент қаласынан табамыз (Аржанцева және т.б., 2010: 39)[4].

Асханалық ыдыстар дайын тағамды сақтау, құю немесе тікелей тұтыну мақсатында қолданылған. Бұл топқа негізінен құмыралар мен саптыаяқтарды жатқыздық.

Құмыралардың ернеу бөліктерінің морфологиялық ерекшеліктерін негізге ала отырып, оларды төрт типке жіктедік (4-сурет).

[4] Аржанцева И.А., Зиливинская Э.Д., Караманова М.С. Рузанова С.А., Уткельбаев К.З., Сыдыкова Ж.Т., Билалов С.У. 2010. Сводный отчет об археологических работах на городище Джанкент в 2005-2007, 2009 гг. Кызылорда. 87 с.

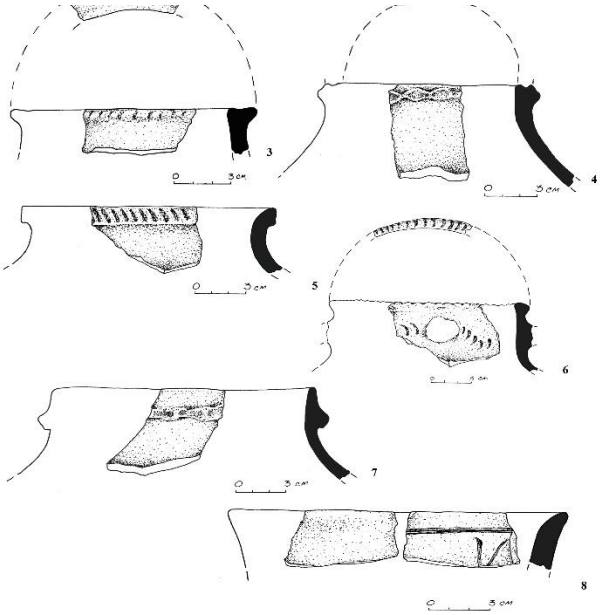

5-сур. Асханалық құмыра түрлері.
Fig. 5. Types of kitchen jugs.
Рис. 5. Виды столовых кувшинов.

Бұл топтағы құмыралар, сырт пішіні мен өрнек элементтері жағынан жоғарыда сипатталған шаруашылық мақсатта пайдаланылған құмыраларға ұқсас екендігі байқалады.

Қ.I.a. – түріне жататын құмыралардың ернеу жиектері тегіс әрі жалпақ болып келеді, нәтижесінде олардың ернеу қимасы төртбұрышты пішінге ие (сур. 4: 1-2). Ернеу диаметрі 12–14 см аралығында. Аталған құмыралардың жалпақ ернеу жиектері айналдыра қиғаш кертпелі өрнектермен безендірілген. Сонымен қатар, осы типке жататын құмыралардың бірінде мойын бөлігін бойлай бірқатар тырнақпен түсірілген өрнектер бар.

Қ.I.b. – типіне жататын құмыралардың жалпақ келген ернеу жиектерінің орта тұсы ішке қарай еңкіш, ал шеті сыртқа қайырылған болып келеді. Ернеу диаметрі шамамен 12-13 см. Бұл типтегі құмыралардың ернеу жиегі кертілген немесе толқын тәрізді пішінделген декоративтік өңдеу тәсілдерімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, кейбір үлгілердің мойын бөлігін бойлай айналдыра ромб тәрізді өрнекпен безендірілгені байқалады (сур. 4: 3-4).

Қ.I.c. – аталған түрдегі құмыралар цилиндр тәрізді қысқа мойындарымен ерекшеленеді. Ыдыстардың ернеу жиектері тік немесе сыртқа сәл иілген, қимасы бойынша дөңгелек пішінді. Ернеу диаметрі 11–16 см аралығында өзгереді (сур. 4: 5-6). Ернеу жиегі мен ернеу бөлігінің сыртқы беті айналдыра қиғаш кертпе сызықтармен өңделген. Құмыралардың бірінде ілмек тәрізді тұтқаның орны сақталған. Тұтқаның жоғарғы бөлігі ернеу деңгейінен сәл төмен жапсырылғаны байқалады. Сонымен қатар, тұтқаның маңайына тырнақпен батырылып өрнек іздері түсірілген.

Қ.I.d. – бұл топқа жататын құмыралар ірі көлемділігімен және пішіні жағынан шаруашылық мақсаттағы құмыраларға ұқсастығымен ерекшеленеді. Ыдыстардың жоғарғы

Ернеу диаметрі 12–14 см аралығында. Аталған құмыралардың жалпақ ернеу жиектері айналдыра қиғаш кертпелі өрнектермен безендірілген. Сонымен қатар, осы типке жататын құмыралардың бірінде мойын бөлігін бойлай бірқатар тырнақпен түсірілген өрнектер бар.

Қ.I.b. – типіне жататын құмыралардың жалпақ келген ернеу жиектерінің орта тұсы ішке қарай еңкіш, ал шеті сыртқа қайырылған болып келеді. Ернеу диаметрі шамамен 12-13 см. Бұл типтегі құмыралардың ернеу жиегі кертілген немесе толқын тәрізді пішінделген декоративтік өңдеу тәсілдерімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, кейбір үлгілердің мойын бөлігін бойлай айналдыра ромб тәрізді өрнекпен безендірілгені байқалады (сур. 4: 3-4).

Қ.I.c. – аталған түрдегі құмыралар цилиндр тәрізді қысқа мойындарымен ерекшеленеді. Ыдыстардың ернеу жиектері тік немесе сыртқа сәл иілген, қимасы бойынша дөңгелек пішінді. Ернеу диаметрі 11–16 см аралығында өзгереді (сур. 4: 5-6). Ернеу жиегі мен ернеу бөлігінің сыртқы беті айналдыра қиғаш кертпе сызықтармен өңделген. Құмыралардың бірінде ілмек тәрізді тұтқаның орны сақталған. Тұтқаның жоғарғы бөлігі ернеу деңгейінен сәл төмен жапсырылғаны байқалады. Сонымен қатар, тұтқаның маңайына тырнақпен батырылып өрнек іздері түсірілген.

Қ.I.d. – бұл топқа жататын құмыралар ірі көлемділігімен және пішіні жағынан шаруашылық мақсаттағы құмыраларға ұқсастығымен ерекшеленеді. Ыдыстардың жоғарғы бөлігі сүйірлеу келген, соның нәтижесінде олардың ернеу қимасы үшбұрышты пішінге ие болады. Ернеу диаметрлері 15-16 см. Кейбір үлгілердің ернеуден төменгі бөлігіне айналдыра толқын тәрізді өрнектер жапсырма әдісімен түсірілген. Ал басқа үлгілерде сыртқы бетіне қатты затпен сызу арқылы жүргізілген тік немесе көлбеу сызықтар айқын байқалады (сур. 4: 7-8). Асханалық мақсатта қолданылған шағын құмыраларды пішіні мен саз құрамына қарай Жанкент қаласындағы ыдыстарға жақындатамыз (Аржанцева, Тажекеев, 2014: 206).

Саптыаяқтар С. – ернеу бөліктерінің морфологиялық ерекшеліктеріне қарай үш түрге жіктеледі:

1) Жоғарғы бөлігі сүйір келген, ернеу қимасы үшбұрышты;

2) Ернеу жиегі сыртқа сәл иілген, қимасы дөңгелек пішінді;

3) Ернеу жиегі тегіс әрі жалпақ, қимасы төртбұрышты.

Соңғы үлгідегі саптыаяқтың ернеу жиегі айналдыра қосарланған үшбұрыш тәрізді ойылып түсірілген өрнекпен безендірілген. Саптыаяқтардың ернеу диаметрі 6–8 см аралығында. Қазба барысында табылған ұзындығы 4–5 см болатын ілмекті тұтқалар осы ыдыс түріне тиесілі болуы мүмкін. Бұл тұтқалардың бетіне күйдірілуге дейін қатты затпен түсірілген көлденең және тік сызықтар, сондай-ақ екі бүйірге салынған нүктелі өрнектерді аңғарамыз (сур 5: 1-4).

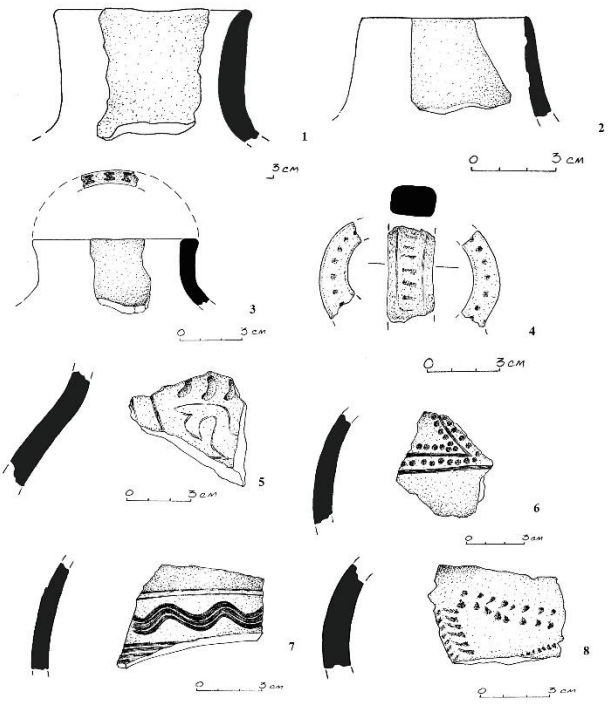

6-сур. Саптыаяқ түрлері мен ыдыс беттеріндегі өрнек, белгілер.
Fig. 6. Types of cups and decorative patterns, symbols on the dishes
Рис. 6. Виды деревянных чаш (саптыаяк) и посуда с орнаментом, метками.

Қазба барысында тіркелген керамикалық кешен ішінде түрлі белгі, өрнектер түсірілген қыш ыдыс фрагменттері анықталды. Ыдыс бөліктерінен олардың бастапқы пішінін немесе нақты түрін анықтау мүмкін болмады. Алайда, өрнек элементтерінің ерекшеліктеріне қарай оларды жеке қарастырып, сипаттап өту орынды деп шештік. Себебі бұл өрнек, белгілер негізінде аталмыш өңірдегі қыш өндірісінің түрлі қырларын толықтыруға септігін тигізері сөзсіз. Анықталған өрнектер ішінде ерекше назар аудартатыны, қазақтың дәстүрлі ою элементтеріне ұқсас бедерлермен қатар, оларды қоршай доға тәріздес ойық белгілердің қатар түсуі. Сонымен қатар, сыныктардың бірқатарында әртүрлі көлемдегі үшбұрыш пішіндер мен олардың ішіне түсірілген бір сызық бойындағы ұсақ дөңгелек таңбалар бейнеленген. Кейбір үлгілерде өрнектер бас бармақтың тырнағымен басып түсіру тәсілімен орындалғаны байқалады, ал басқа үлгілерде қатты заттың көмегімен жүргізілген толқын тәрізді сызықтар анықталды (сур 5: 5-8). Нөгербек қаласынан тіркелген қыш ыдыс беттеріндегі геометриялық, штампты және бас бармақты батыру арқылы түсірілген өрнек, белгілер Сырдарияның төменгі ағысындағы ортағасырлық қалаларда жиі кездеседі (Левина, 1971: 64). Сондай-ақ, ғалымдар ыдыс беттеріндегі өрнек, белгілер эстетикалық қызметпен бірге технологиялық қызмет те атқаратындығын айтады (Сенигова, 1959: 224). Қыш ыдыстардан бөлек аталған кешеннен тоқыма өндірісіне қолданылатын бұйымдар, атап айтқанда, ұршық бастарының үш данасы табылды.

Остеологиялық материалдарға археозоологиялық талдау. Ортағасырлық Нөгербек-Дарасы қаласынан табылған 503 дана жануар сүйектері археозоологиялық әдістер

бойынша талданып, оның ішінде 398 сүйек үй жануарларына және 6 қаңқа элементінің жабайы жануарларға тиесілі екені анықталды. Сүйек коллекцияның ішінде 99 дана сүйектің нақты таксондары анықталмады және олар жалпы сүтқоректілер деп көрсетіледі (1-кесте).

Үй жануарлары қалдықтарының ішінде ең көп таралған түрі – уақ малға (қой-ешкі) тиесілі. Барлығы 143 сүйектің 34-і қойға, 6 сүйек ешкіге және 103 сүйек жалпы «уақ малға» тиесілі деп анықталды. Әрі қарай қой мен ешкі сүйектері өзара біріктіріліп, жалпы уақ мал деп көрсетіледі. Сүйек саны жағынан екінші орында жылқы (Equus caballus) – 132 сүйек (33,2%). Үшінші орында ірі қара (Bos taurus) – 113 сүйек (28,4%). Түйе (Camelus bactrianus) мен иттің (Canis familiaris) қаңқа қалдықтары аз мөлшерде, яғни әрқайсысынан 5 сүйектен (1,3%) ғана кездесіп отыр. Жабайы жануарлар арасында ақбөкен (Saiga tatarica) және қабан (Sus scrofa) сүйектері тіркелді. Ақбөкенге тиесілі 5 сүйек жабайы жануарлар сүйектерінің 83,3%-ын, ал қабанның 1 сүйегі 16,7%-ын құрайды. Бұл деректер қала маңындағы табиғи ортада дала және орманды-дала тіршілік ететін фаунаның болғанын аңғартады. Сонымен қатар, аңшылықтың қосалқы, қосымша азық көзі болғанын байқаймыз. Анықтауға келмейтін 99 дана сүтқоректі сүйегі остеологиялық материалдың 19,7%-ын (503 сүйектен) құрайды. Бұл сүйектердің 39-ы (39,4%) ірі сүтқоректілерден (түйе, ірі қара, жылқы), ал қалған 60 сүйек (60,6%) ұсақ жануарлардан (қой, ешкі, ақбөкен, ит және т.б.) тарауы мүмкін.

1-кесте. Нөгербек-Дарасы қаласы (2018 ж. қазба). Үй жануарларының таксономиялық құрамы.
Table 1. The city of Nogerbek-Darasy (Excavations, 2018). Taxonomic composition of domestic animals
Таблица 1. Городище Ногербек-Дара (раскопки 2018 г.). Таксономический состав домашних животных.

Түр	Сүйек саны		Сүйек саны, %		Жануар саны
Уақ мал – *Ovis et Capra*	103	143	25,9	35,9	49
Қой – *Ovis aries*	34		8,5		
Ешкі – *Capra hircus*	6		1,5		
Жылқы – *Equus caballus*	132		33,2		8
Ірі қара – *Bos taurus*	113		28,4		8
Түйе – *Camelus bactrianus*	5		1,3		2
Ит – *Canis familiaris*	5		1,3		2
Жиыны	398		100		69
Жабайы жануарлар					
Ақбөкен – *Saiga tatarica*	5		83,3		3
Қабан – *Sus scrofa*	1		16,7		1
Жиыны	6		100		4

Анықтауға келмейтін сүйектер			
Сүтқоректілер – Mammalia indet	99	39	39,4
		60	60,6
Барлығы	503		

Үй жануарларына жататын сүйектердің анатомиялық құрамы 2-кестеде көрсетіл-гендей үш негізгі таксон бойынша талданды. Бұл деректер үй жануарларының қаңқа-сындағы әртүрлі бөліктердің сақталу деңгейі мен таралу жиілігін анықтауға мүмкіндік береді.

Уақ мал (Ovis et Capra). Аталған жануарлар қаңқасына жататын 143 сүйек ішінде ең жиі кездескен элементтер – төменгі жақ сүйектер (Mandibula) – 25,2% және асықты жілік (Tibia) – 12,6%. Бұлармен қатар жоғарғы жақ сүйектер (9,8%), жауырын (10,5%), қабырғалар (5,6%) мен ұзын түтікшелі сүйектер де жақсы сақталған.

Жылқы. Бұл жануардың сүйектерінің ішінде (n = 132) ең көп таралған элемент – қабырғалар (Costae) – 26,5%. Жылқы сүйектері арасында төменгі жақ (5,3%), тіс (5,3%) және ұзын аяқ сүйектері, оның ішінде әсіресе асықты жілік (5,3%) пен тұяқ фалангалары (Phalanx 1-3) айтарлықтай жиілікпен кездеседі.

Ірі қара. Сиыр сүйектері (n = 113) арасында да ең көп кездескен элемент – қабырғалар (38,9%). Сонымен қатар, төменгі жақ сүйектер (8,0%), омыртқа (8,8%), жауырын (5,3%) және асықты жілік (5,3%) сияқты ірі анатомиялық элементтер жиі анықталды.

2-кесте. Нөгербек-Дарасы қаласы (2018 ж. қазба). Үй жануарларының қаңқа элементтерінің құрамы мен саны.

Table 2. The city of Nogerbek-Darasy (Excavations, 2018). Composition and number of skeletal elements of domestic animals

Таблица 2. Городище Ногербек-Дара (раскопки 2018 г.). Состав и количество элементов скелетов домашних животных.

Қаңқа элементі	Уақ мал		Жылқы		Ірі қара	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Мүйіз – *Cornu*	0	0,0	–	–	4	3,5
Бас сүйек – *Cranium*	2	1,4	2	1,5	4	3,5
Жоғарғы жақ – *Maxilla*	14	9,8	0	0,0	2	1,8
Төменгі жақ – *Mandibula*	36	25,2	7	5,3	9	8,0
Тіс – *Dentes*	0	0,0	7	5,3	1	0,9
Атлант – *Atlas*	4	2,8	1	0,8	1	0,9
Эпистрофей – *Axis*	0	0,0	1	0,8	0	0,0
Омыртқа – *Vertebrae*	4	2,8	10	7,6	10	8,8
Кеуде – *Sternum*	0	0,0	1	0,8	0	0,0

Қабырға – *Costae*	8	5,6	35	26,5	44	38,9
Құйымшақ – *Sacrum*	0	0,0	0	0,0	1	0,9
Жауырын – *Scapula*	15	10,5	8	6,1	6	5,3
Тоқпан жілік – *Humerus*	8	5,6	4	3,0	0	0,0
Кәрі жілік – *Radius*	8	5,6	5	3,8	1	0,9
Шынтақ – *Ulna*	0	0,0	1	0,8	0	0,0
Жамбас – *Os coxae*	5	3,5	4	3,0	5	4,4
Сан жілік – *Femur*	6	4,2	0	0,0	3	2,7
Асықты жілік – *Tibia*	18	12,6	7	5,3	6	5,3
Асық – *Talus*	5	3,5	4	3,0	5	4,4
Өкше – *Calcaneus*	2	1,4	4	3,0	0	0,0
Тарзальды сүйек – *Ossa tarsi*	0	0,0	3	2,3	0	0,0
Метаподия – *Metapodium*	2	1,4	1	0,8	2	1,8
Алдыңғы сирақ – *Metacarpale (III-IV)*	0	0,0	4	3,0	3	2,7
Артқы сирақ – *Metatarsale (III-IV)*	6	4,2	3	2,3	0	0,0
Тұсамыс – *Phalanx 1*	0	0,0	8	6,1	4	3,5
Топай – *Phalanx 2*	0	0,0	5	3,8	1	0,9
Тұяқ – *Phalanx 3*	0	0,0	7	5,3	1	0,9
Жиыны	143	100,0	132	100,0	113	100,0

Үй жануарларының сүйектері бес негізгі анатомиялық бөлімге бөлініп, олардың пайыздық үлесі 3-кестеде көрсетілгендей талданды.

Уақ мал (Ovis et Capra). Қаңқа элементтерінің 46,9%-ын аяқтың проксимальды бөліктері құрайды. Бұл олардың «етті» бөліктерінің ас дайындау үшін жиі пайдаланылғанын көрсетеді.

Жылқы (Equus caballus). Қаңқа сүйектерінің ішінде кеуде бөліктері ең жиі кездеседі – 36,4%. Бұл жылқының дене көлемінің үлкен болуы және көбірек ет алу мақсатында союмен байланысты болуы ықтимал. Аяқтың проксимальды бөліктері 28%, дистальды бөліктері – 23,5% құрайды.

Ірі қара (Bos taurus). Аталған жануар сүйектерінде кеуде бөліктері 49,6%-ды құрайды және бұл – талданған жануарлар арасында ең жоғары көрсеткіш. Мұндай жағдай малды етке сою барысында кеуде қуысының (омыртқа, қабырға) маңыздылығы мен ірі анатомиялық сүйектердің жақсы сақталуымен түсіндіріледі. Аяқтың проксимальды бөліктері – 23,0%, ал дистальды бөліктер – 9,7%. Бас сүйектерінің үлесі – 16,8%, бұл ірі қара малдың бас бөлігінің де тағамдық мақсатта пайдаланылғанын көрсете алады.

3-кесте. Нөгербек-Дарасы қаласы (2018 ж. қазба). Үй жануарларының қаңқа бөліктерінің құрамы мен саны.

Table 3. The city of Nogerbek-Darasy (Excavations, 2018). Composition and number of skeletal parts of domestic animals

Таблица 3. Городище Ногербек-Дара (раскопки 2018 г.). Состав и количество фрагментов скелетов домашних животных.

Қаңқа бөліктері	Уақ мал		Жылқы		Ірі қара	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Бас сүйек	52	36,4	9	6,8	19	16,8
Тіс	0	0,0	7	5,3	1	0,9
Кеуде сүйектері	16	11,2	48	36,4	56	49,6
Аяқтың проксимальды бөлігі	67	46,9	37	28,0	26	23,0
Аяқтың дистальды бөлігі	8	5,6	31	23,5	11	9,7
Жиыны	143	100	132	100	113	100

Үй жануарларының жас ерекшеліктері төменгі жақ сүйектердегі тістердің шығу мезгілдеріне қарай анықталды.

Уақ мал (Ovis et Capra). Сүйектерінің ішіндегі 49 дана төменгі жақ сүйегінің жас құрылымына талдау жасалғанда, олардың басым бөлігі – 59,2% толық қалыптасқан үшінші азу тісінің (m3) бар болуына қарай 24 айдан жоғары, яғни ересек малға жататыны анықталды (4-кесте). Сонымен қатар, 13 дана төменгі жақ сүйек (26,5%) 1-2 жас аралығындағы, яғни жартылай ересек мал ретінде жіктелсе, тек 7 төменгі жақ сүйек (14,3%) қана 3-12 айлық қозы-лаққа тән болды. Бұл дерек уақ мал негізінен ет пен жүн өндіру мақсатында ұзақ уақыт ұсталатынын және тек аз бөлігі ғана ерте жаста сойылғанын көрсетеді.

Жылқы (Equus caballus). Жеке және жақ сүйектермен бірге сақталған тістеріне негізделген жастық құрылым біртектілігімен ерекшеленеді. Барлық 8 тіс 10-15 жастағы ересек жылқыларға жатады. Бұл мәлімет жылқылардың шаруашылықта ұзақ уақыт бойы пайдаланылғанын, яғни көлік, жүк тасу немесе әскери-иерархиялық қызметтерде маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Жас жылқылардың болмауы малдың жастай сойылмай, жоғары еңбек қабілеті үшін сақталғанын білдіреді.

Ірі қара (Bos taurus). Сиырдың қаңқа элементтері бойынша 8 төменгі жақ сүйегі талданды. Оның ішінде 4 данасы (50,0%) үшінші азу тісінің (m3) дамуына қарай 2,5 жастан жоғары, яғни толық жетілген ересек малға жатады. Екі үлгі (25,0%) 1,5-2,5 жас аралығындағы жас малға тән болса, бір төменгі жақ сүйек алты айға дейінгі бұзауға тиесілі. Сонымен қатар, бір төменгі жақ сүйегінде тек соңғы премоляр тісінің (pm4) болуына қарай 3 жастан жоғары ересек сиыр сүйегі тіркелді. Бұл құрылым ірі қараның да көбіне толық жетілгеннен кейін ғана пайдаланылғанын аңғартады, яғни ол тек ет емес, сонымен қатар сүт өнімдерінің көзі ретінде де бағаланған болуы мүмкін.

4-кесте. Нөгербек-Дарасы қаласы (2018 ж. қазба). Үй жануарларының жас ерекшеліктері.
Table 4. The city of Nogerbek-Darasy (Excavations, 2018). Age characteristics of domestic animals
Таблица 4. Городище Ногербек-Дара (раскопки 2018 г.). Возрастные особенности домашних животных.

Төменгі жақ сүйектегі тістердің жағдайы	Жасы, ай	Абс.	%
	Уақ мал		
m3 бар	24 айдан жоғары	29	59,2
m2 бар, m3 жоқ	12–24 ай	13	26,5
m1 бар, m2 жоқ	3–12 ай	7	14,3
Жануарлар саны		49	100
	Ірі қара		
pm4 бар	34 айдан жоғары	1	12,5
m3 бар	28 айдан жоғары	4	50,0
m2 бар, m3 жоқ	18–28 ай	2	25,0
m1 жоқ	6 айға дейін	1	12,5
Жануарлар саны		8	10
Жылқы			
Ересек жануарлар	10-15 жас	8	100

Нөгербек-Дарасы қаласынан табылған үй жануарларының остеологиялық үлгілерін морфологиялық тұрғыдан зерттеу барысында сүйектерде тіркелген модификациялық (антропогендік және термогендік) және патологиялық (биологиялық) өзгерістер анықталды (5-кесте).

Модификациялық өзгерістер. Барлығы 61 сүйек үлгісінен модификациялық өзгерістер кездескен. Олардың ішінде мүжуден қалған іздер – ең жиі тіркелген өзгеріс түрі болып табылады (28 дана; 45,9%). Бұл көбінесе жыртқыш жануарлар немесе иттердің мал қалдықтарын тұтынған екінші факторлардың әсерінен қалыптасады. Сонымен бірге шабудан қалған іздер де жиі анықталып отыр. Бұл іздер малды сою, жіліктеу және етін мүшелеу кезінде пайда болғанын көрсетеді. Кейбір сүйектерде өртену белгілері байқалған (4 үлгі; 12,1%). Остеологиялық материалдардың ішінде өңделген сүйектер де (3 дана; 9,1%) анықталып отыр.

Патологиялық өзгерістер 3 сүйекте кездесті. Дұрыс емес тістеу іздері (2 үлгі; 6,4%) жануарлардың азықтануындағы ауытқуларға немесе туа біткен аномалияларға байланысты. Сирек кездесетін, бірақ айрықша назар аударарлық өзгеріс – сүйек өсіндісі (экзостоз) түрінде тіркелген (1 үлгі; 3,3%). Бұл малдың тірі кезінде сүйек тініне түскен күштік немесе созылмалы зақым салдарынан пайда болған патология болуы мүмкін. Мұндай белгілер созылмалы физикалық күшке ұшыраған, яғни жүк тартқан, көп қозғалған немесе жарақат алған жануарларда болуы ықтимал.

5-кесте. Нөгербек-Дарасы қаласы (2018 ж. қазба). Үй жануарларының сүйектеріндегі модификациялық және патологиялық өзгерістердің құрамы.

Table 5. The city of Nogerbek-Darasy (Excavations, 2018). Modification and pathological changes in domestic animal bones

Таблица 5. Городище Ногербек-Дара (раскопки 2018 г.). Состав модификационных и патологических изменений на костях домашних животных.

Сүйектердегі өзгеріс түрлері	Сүйек саны	%
Модификациялық өзгерістер		
Шабылған іздер	25	40,9
Өртенген сүйектер	4	6,5
Өңделген сүйектер	3	4,9
Кесілген іздер	1	1,8
Мүжілген сүйектер	28	45,9
Жиыны	61	100
Патологиялық өзгерістер	Сүйек саны	%
Дұрыс емес тістеу белгісі	2	66,6
Сүйек өсінділер (экзастоза)	1	33,4
Жиыны	3	100

Нөгербек-Дарасы қаласының остеологиялық материалдарындағы сүйек қалдықтар үй жануарының (уақ мал, ірі қара және жылқы) үш түрінен тарайды (6-кесте). Әр түрлі жануарлардың тұтас ет массасы әртүрлі болғандықтан, шартты бірлікпен есептелген ет өнімдерінің нақты көлемі бойынша көрініс өзгеше. Бір қойдың ет салмағы эталон ретінде алынып, жылқы – 5,5 есе, ірі қара – 6 есе көп ет беретін мал ретінде есептелді. Нәтижесінде, шартты бірліктегі ет көлемі: жылқы – 187 бірлік (46,8%), ірі қара – 175,2 бірлік (44,0%), уақ мал – 36,8 бірлікті (9,2%) құрады. Бұл көрсеткіштер жылқы мен ірі қараның Нөгербек-Дарасы қаласында негізгі ет көзі болғанын, ал ұсақ малдың үлесі салыстырмалы түрде аз болғанын көрсетеді.

6-кесте. Нөгербек-Дарасы қаласы (2018 ж. қазба). Үй тұяқтыларының ет өнімдерін тұтынудың салыстырмалы көлемін есептеу, (%).

Table 6. The city of Nogerbek-Darasy (Excavations, 2018). Calculation of relative consumption of meat from domestic hoofed animals (%).

Таблица 6. Расчет сравнительного объема потребления мясной продукции домашних копытных, (%).

Көрсеткіш	Уақ мал	Жылқы	Ірі қара	Жиыны
Остеологиялық спектр (барлық горизонт), %	36,8	34,0	29,2	388 сүйек
Ірі тұяқтының тұтас етінің салмағының бір қойдың тұтас етіне еселігі	1	5,5	6	–

Шартты бірліктердегі ет өнімдерінің көлемі	36,8	187	175,2	399
Ет өнімдерінің көлемдік қатынасы, %	9,2	46,8	44,0	100

Нәтижелер

Нөгербек-Дарасы қаласынан алынған барлығы 849 дана керамикалық материалға жүргізілген морфологиялық талдау ыдыстардың негізінен шаруашылық және асханалық мақсаттарда пайдаланылғанын анықтауға мүмкіндік берді. Талдау нәтижелері бойынша, ыдыстардың басым бөлігі жапсырма әдісімен жасалып 83%, ашық отта күйдірілген. Шарық көмегімен жасалып, арнайы қыш күйдіретін пеште күйдірілген ыдыстардың пайызы – 17. Бұл технологиялық ерекшелік жергілікті өндірістің дәстүрлі сипатта болғанын айғақтайды. Шаруашылық мақсаттағы ыдыстар тобына көлемі ірі, қабырғалары қалың көзе (21%), құмша (3%) және құмыралар (14%) жатады. Ал асханалық ыдыстар тобына негізінен шағын көлемді құмыралар (52%) мен саптыаяқтар (3%) енгізіледі. Дайындалған диаграммалық мәліметтер бойынша шаруашылық ыдыстардан көзе, ал асханалық ыдыстар тобынан шағын құмыралардың 52% үлесі басымдық танытады (диаграмма 1,2). Айта кетерлік жайт, шаруашылық және асханалық ыдыстар тобына тиесілі құмыралардың морфологиялық жағынан бір-біріне өте ұқсас әрі жақын болуы.

Нөгербек-Дарасы қаласынан анықталған керамикалық материалдардың статистикалық мәліметтері

7-сур. Нөгербек-Дарасы қаласынан анықталған керамикалық материалдардың статистикалық мәліметтері.
Fig. 7. Statistic data of the ceramic materials discovered in city of Nogerbek-Darasy
Рис. 7. Статистические сведения о керамических материалах, обнаруженных в городище Ногербек-Дара.

Бұл жағдай олардың қолданылу аясының кеңдігін, сондай-ақ керамикалық дәстүрдің бірізді, біртұтас сипатта дамығанын көрсетеді. Қыш ыдыстардың сыртқы беттеріндегі түрлі өрнектер мен белгілер олардың өңделуінде декоративтік тәсілдердің қатар қолданылғандығымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, қаладан керамикалық материалдармен қатар ұршық бастарының анықталуы өңірде тоқыма өндірісінің болғандығын жанама түрде дәлелдейді.

Нөгербек-Дарасы қаласындағы қазба жұмыстары барысында анықталған остеологиялық коллекцияның 79,1%-ын үй жануарларының сүйектері құрады. Таксономиялық тұрғыдан алғанда, уақ мал (35,9%), жылқы (33,2%) мен ірі қара (28,4%) басым үлеске ие болып отыр. Сонымен қатар, аз мөлшерде түйе (Camelus bactrianus), ит (Canis familiaris), сондай-ақ жабайы жануарлар – ақбөкен (Saiga tatarica) мен қабан (Sus scrofa) сүйектері анықталды. Қаңқа бөліктерінің анатомиялық құрылымына талдау жасау үй жануарларының сүйектері көбіне аяқтардың проксимальды бөліктері мен кеуде аймағынан екенін көрсетті. Бұл малдың етке сойылуымен, яғни азық мақсатында пайдаланылуымен байланысты. Атап айтқанда, уақ мал сүйектерінің 46,9%-ы аяқтың проксимальды бөліктеріне тиесілі болса, жылқыда – 28%, ірі қарада – 23%. Жануарлардың жасын анықтау үшін төменгі жақ сүйектеріндегі тұрақты тістерге талдау жүргізілді. Нәтижесінде, уақ малдың басым бөлігі (59,2%) ересек, 2 жастан жоғары жастағы жануарлар болса, жылқы сүйектері түгелімен (100%) ересектер қатарына жатады. Ірі қара сүйектері арасында да 2,5 жастан жоғары жануарлар (50%) басым болғаны байқалады. Сүйектерде модификациялық (шабу, өртеу, кесу, өңдеу, мүжу) және патологиялық (экзостоз, дұрыс емес тістеу, липпинг) өзгерістер анықталған. Шабылған іздер мен мүжілген сүйектер ең жиі кездескен модификация түрін құрайды. Бұл сүйектердің адам мен жануарлар тарапынан белсенді пайдаланылғанын және тұрмыстық әрекет нәтижесінде өзгеріске ұшырағанын көрсетеді. Шартты бірлікпен есептелген ет өнімінің көлемі тұрғысынан алғанда, жылқы (46,8%) мен ірі қара еті (44%) тұрғындардың негізгі азықтық көзін құраған. Уақ малдың үлесі тек 9,2% болғанымен, сүйек саны жағынан ол айтарлықтай жоғары.

Қорытынды

Жүргізілген кешенді зерттеу жұмыстары Ұлытау өңіріндегі Нөгербек-Дарасы қаласын жан-жақты сипаттауға және оның археологиялық болмысын жаңа қырынан тануға мүмкіндік берді. Керамикалық материалдарға жасалған морфологиялық талдау нәтижелері қыш бұйымдарының жергілікті тұрғындарға тиесілі екенін нақты көрсетті. Асханалық және шаруашылық мақсаттағы әр түрлі ыдыс түрлерінің табылуы олардың күнделікті тұрмыста кеңінен пайдаланылғанын дәлелдейді. Остеологиялық материалдарға жүргізілген талдаулар ортағасырлық кезеңде жергілікті халықтың аралас мал шаруашылығымен айналысқанын көрсетті. Әсіресе, жылқы мен ірі қара мал еті негізгі азық көзі болған. Сүйектердің анатомиялық құрылымы мен жас ерекшеліктеріне жасалған сараптама малдың етке арнайы таңдалып, белгілі бір жас кезеңінде сойылғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, сүйектерде байқалған шабу, мүжу, өртеу іздері олардың тұрмыстық және шаруашылық мақсатта пайдаланылғанын айғақтайды. Ет өнімінің көлемін есептеу нәтижесі жылқы мен ірі қара етінің үлесі жоғары болғанын анықтап, олардың маңызын нақтылай түсті. Қазба барысында анықталған материалдар, оның ішінде керамикалық, остеологиялық және түрлі тұрмыстық бұйымдар Нөгербек-Дарасы тұрғындарының өмір сүру салты, шаруашылық құрылымы және өндірістік дағдылары жөнінде кешенді әрі құнды мәліметтер берді.

Сондай-ақ тіркелген археологиялық олжалар негізінде мақаламызға арқау болған ескерткіш IX-XII ғғ. мерзімделеді. Бұл деректер Орталық Қазақстандағы басқа да ортағасырлық қалалық мәдениет ескерткіштерімен салыстырмалы талдау жүргізу үшін маңызды ғылыми база бола алады. Сонымен қатар, Ұлытау өңіріндегі археологиялық-тарихи нысандарды қайта қалпына келтіру (реконструкциялау) жұмыстарына ғылыми негіз қалыптастырады.

Әдебиет

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б., 1972. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: Наука. 213 с.

Антипина Е.Е., 2013. Модели древнего скотоводства на Кавказе: археозоологические исследования на поселении Кабардинка-2 // Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов / Отв. ред. Е.Н. Черных, В.И. Завьялов. Вып. 3. Москва: ИА РАН. С. 126-141.

Аржанцева И.А., Тажекеев А.А., 2014. Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011-2014 гг.). Алматы: Изд-во «Арыс». 320 с.

Громова В., 1953. Остеологические отличия родов Capra (козлы) и Ovis (бараны). Руководство для определения ископаемых остатков // Труды комиссии по изучению четвертичного периода. Том X. Выпуск 1. Москва: Изд-во АН СССР. 123 с.

Жолдасбаев С., 2017. Оседлые поселения казахов в XV–XVIII вв. Астана. 304 с.

Левина Л.М., 1971. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. Москва. 252 с.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М., 1966. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР. 436 с.

Маргулан А.Х., 1978. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане // Археологические памятники Казахстана. Алматы: Наука. С. 3-37

Рассадников А.Ю., 2024. Палеопатологические исследования в археозоологии: воз-можности и значение для археологии // Археология Казахстана. № 4 (26). С. 368-388.

Сенигова Т.Н., 1959. К изучению технических особенностей керамики Низовья Сырдарьи // Труды института истории, археологии и этнографии. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР. Т. 7. С. 215-231.

Смагулов Е.А., 2011. Древний Сауран. Алматы: АБДИ Компани. 401 с.

Смаилов Ж.Е., 1997. Памятники археологии Западной Сары-Арки (Средневековые городища и поселения). Балхаш: Жезказганский университет им. О.А. Байконурова. 63 с.

Silver I.A., 1969. The Ageing of Domestic Animals // Science in Archaelogy. New York.Basic books, Inc., Publishers. P. 250-268.

Zeder M.A., Lapham H.A., 2010. Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goats, Capra // JAS. Vol. 37. Iss. 11. P. 2887-2905.

Zeder M.A., Pilaar S.E., 2010. Assessing the reliability of criteria used to identify mandibles and mandibular teeth in sheep, Ovis, and Goats, Capra // JAS. Vol. 37. Iss. 2. P. 225-242.

Reference

Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B., 1972. Drevniy Otrar (topografiya, stratig-rafiya, perspektivy) [Ancient Otrar (topography, stratigraphy, prospects)]. Alma-Ata: Nauka. 213 p. [in Russian].

Antipina E.E., 2013. Modeli drevnego skotovodstva na Kavkaze: arheozoologicheskie issledovanija na poselenii Kabardinka-2 [Models of ancient animal husbandry in the Caucasus: archaeozoological investigations at the site of Kabardinka-2. Analiticheskie issledovanija laboratorii estestvennonauchnyh metodov. Otv. red. E.N. Chernyh, V.I. Zavialov. Vyp. 3. Moscow: IA RAN. P. 126-141. [in Russian].

Arzhantseva I.A., Tazhekeyev A.A., 2014. Kompleksnyye issledovaniya gorodishcha Dzhankent (raboty 2011-2014 gg.) [Comprehensive studies of the Dzhankent settlement (works 2011-2014)]. Almaty: Izd-vo «Arys». 320 p. [in Russian].

Gromova V., 1953. Osteologicheskie otlichia rodov Capra (kozly) i Ovis (barany). Rukovodstvo dlia opredelenia iskopaemyh ostatkov [Osteological differences between the genera Capra (Goats) and Ovis (Sheep): A Guide for identifying fossil remains]. Trudy komissii po izucheniju chetvertichnogo perioda. V. H. Vypusk 1. Moscow: Izd-vo AN SSSR. 123 p. [in Russian].

Zholdasbayev S., 2017. Osedlyye poseleniya kazakhov v XV – XVIII vv [Sedentary settle-ments of the Kazakhs in the 15th – 18th centuries]. Astana. 304 p. [in Russian].

Levina L.M., 1971. Keramika nizhney i sredney Syrdar'i v I tysyacheletii n.e. [Ceramics of the lower and middle Syr Darya in the 1st millennium AD]. Moscow. 252 p. [in Russian].

Margulan A. Kh., Akishev K. A., Kadyrbayev M. K., Orazbayev A. M., 1966. Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Science of the Kaz SSR. 436 p. [in Russian].

Margulan A.Kh., 1978. Ostatki osedlykh poseleniy v Tsentral'nom Kazakhstane [Remains of settled settlements in Central Kazakhstan]. Arkheologicheskiye pamyatniki Kazakhstana. Almaty: Nauka. P. 3-37 [in Russian].

Rassadnikov A. Ju., 2024. Paleopatologicheskie issledovanija v arheozoologii: vozmozhnosti i znachenie dlja arheologii [Paleopathological research in archaeozoology: opportunities and implications for archaeology]. Kazakhstan Archeology. № 4 (26). P. 368-388. [in Russian].

Senigova T.N., 1959. K izucheniyu tekhnicheskikh osobennostey keramiki Nizovya Syrdaii [To the study of the technical features of ceramics of the Lower Syrdarya]. Trudy instituta istorii, arkheologii i etnografii. Alma-Ata: Publishing house of the Academy of Sciences of Kaz. SSR. T. 7. P. 215-231 [in Russian].

Smagulov Ye.A., 2011. Drevniy Sauran [Ancient Sauran]. Almaty: ABDI Kompani. 401 p. [in Russian].

Smailov Zh.Ye., 1997. Pamyatniki arkheologii Zapadnoy Sary-Arki (Srednevekovyye gorodishcha i poseleniya) [Archaeological monuments of Western Sary-Arka (Medieval settlements and fortifications)]. Balkhash: Zhezkazgan University. 63 p. [in Russian].

Silver I.A., 1969. The Ageing of Domestic Animals. Science in Archaelogy. New York. Basic books, Inc., Publishers. P. 250-268.

Zeder M.A., Lapham H.A., 2010. Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goats, Capra. JAS. Vol. 37. Iss. 11. P. 2887-2905.

Zeder M.A., Pilaar S.E., 2010. Assessing the reliability of criteria used to identify mandibles and mandibular teeth in sheep, Ovis, and Goats, Capra. JAS. Vol. 37. Iss. 2. P. 225-242.

Авторлар туралы мәлімет:

Утубаев Жанболат Раймқұлұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ерте темір дәуірі археологиясы бөлімінің меңгерушісі, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220056938

Суюндикова Макпал Кожахметқызы, докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Шагирбаев Мамбет, докторант, зооархеология зертханасының меңгерушісі, аға ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID https://www.scopus.com/authorId=5809034900

Касенова Асемгул Дауренқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID https://www.scopus.com/authorId=57211909221

Қалиева Жанаргүл Серікқызы, КемГУ аспиранты, аға ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Астана қаласындағы филиалы, Бейбітшілік көш., 25, Астана, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Utubayev Zhanbolat Raimkulovich, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of Early Iron Age Archaeology, Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220056938

Suyundikova Makpal Kozhahmetovna, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Junior Researcher of the Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Shagirbayev Mambet, Doctoral Student, Head of the Zooarchaeology Laboratory, Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID https://www.scopus.com/authorId=5809034900

Kassenova Asemgul Daurenovna, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID https://www.scopus.com/authorId=57211909221

Kaliyeva Zhanargul Serikovna, Postgraduate Student of KemSU, Senior Researcher at the branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana, 25 Beibitshilik Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Утубаев Жанболат Раймкулович, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом археологии раннего железного века, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220056938

Суюндикова Макпал Кожахметовна, докторант КазНУ им. аль-Фараби, научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

Шагирбаев Мамбет, докторант, старший научный сотрудник, заведующий лабораторией зооархеологии, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID https://www.scopus.com/authorId=5809034900

Касенова Асемгуль Дауреновна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID https://www.scopus.com/authorId=57211909221

Калиева Жанаргуль Сериковна, аспирант КемГУ РФ, старший научный сотрудник, Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана в городе Астане, ул. Бейбитшилик, 25, Астана, Республика Казахстан.

Авторлық үлес:

Ж. Утубаев ортағасырлық Нөгербек қаласына қатысты материалдарды жинау және талдаумен қатар, зерттеудің жалпы тұжырымдамасы мен әдіснамасын әзірледі.

М. Сүйіндікова Нөгербек қаласы аумағынан табылған археологиялық материалдарды интерпретациялауға және зерттеу тұжырымдамасын қалыптастыруға қатысты.

М. Шагирбаев материалдарға талдау жасап, оларды интерпретациялауға қатысты, сондай-ақ қолжазбаны редакциялап, баспаға дайындады.

А. Касенова керамика ыдыстары бойынша алынған деректерді жүйелеп, иллюстрациялар мен кестелерді даярлады, сондай-ақ материалдық мәдениет бөлімдерінің фрагменттерін жазды.

Ж. Қалиева тарихи деректер мен салыстырмалы материалдар бойынша аналитикалық жұмыс жүргізді, археологиялық және палеоэкономикалық зерттеулердің нәтижелерін жинақтауға қатысты, қолжазба мәтінін редакциялады және қорытындыларды даярлады.

Author contributions:

Zh. Utubayev developed the overall research concept and methodology, conducted the analysis of materials related to the medieval settlement of Nogerbek.

M. Suyundikova contributed to the interpretation of the archeological material discovered at the Nogerbek settlement and in shaping the research concept.

M. Shagirbayev contributed to the analysis and interpretation of the materials and to the editing of the manuscript.

A. Kassenova systematized the data on ceramic assemblages, prepared illustrations and tables, and authored sections on material culture.

Zh. Kaliyeva conducted an analysis of historical sources and comparative materials, participated in synthesizing the results of archaeological and paleo-economic studies, edited the manuscript, and prepared the conclusions.

Вклад авторов:

Ж. Утубаев разработал общую концепцию и методологию исследования, осуществил анализ материалов, связанных со средневековым городищем Ногербек.

М. Суюндикова участвовала в интерпретации археологического материала, найденного в городище Ногербек и формировании концепции исследования.

М. Шагирбаев участвовал в анализе, в интерпретации материалов, редактировании рукописи.

А. Касенова систематизировала полученные данные по керамической посуде, подготовила иллюстрации и таблицы, а также написала фрагменты разделов по материальной культуре.

Ж. Калиева проводила аналитическую работу по историческим источникам и сравнительным материалам, участвовала в обобщении результатов археологических и палеоэкономических исследований, редактировала текст рукописи и подготовила выводы.

Мүдделер қақтығысы.
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 3 (2025) 53-75
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Representing Kazakhstan's historical and cultural heritage in historical retrospective: A case study of an exhibition project[1]

***A. Ibraeva[a], A. Temirkhanova[b], K. Zhunussov[c]**

[a]*National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-7556-7779
*(E-mail: akmaral1971@mail.ru). *Corresponding author: akmaral1971@mail.ru*
[b]*M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavl, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-3231-5141
(E-mail: asema_sko@inbox.ru)
[c]*National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-0762-4591
(E-mail: zhunussovk@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:
National Museum of Kazakhstan, cultural artefacts (exhibits), immersive exhibition, digital technologies, concept, cultural code, historical and cultural heritage, reflection of historical eras in artefacts, exhibition, video content, cooperation.

IRSTI 13.51.07

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-53-75

ABSTRACT

The article explores cultural artifacts from the National Museum of Kazakhstan that reflect the history and cultural code of the Turkic peoples, with a focus on medieval Kazakhstan. Presented in an immersive exhibition, these artifacts illustrate how advanced digital technologies have become a leading method in museum practice, showcasing national achievements in a global context. In the digital era, museums play a strategic role in enhancing national identity and recognition, acting as active agents of cultural exchange.

The aim of the article is to convey the historical and civilizational origins of the Turkic peoples' statehood, as well as the continuity and uniqueness of their cultural code, through their material culture. It also seeks to present to the European public the centuries-old history and rich cultural heritage of Kazakhstan, with a focus on historical facts relating to Kazakh statehood and its distinctive culture.

The scientific concept of the exhibition is based on a thematic and chronological approach, covering the most significant stages of Kazakhstan's history – from the Bronze Age, the Scythians and Huns, and the Turkic Khaganates to the Golden Horde and the Kazakh Khanate. Each stage is represented by emblematic items from the National Museum's collection, including: the Saka "Golden Man" headdress from the Issyk kurgan; the anthropomorphic figure of the Tobol Thinker (3rd-2nd centuries BCE); male and female stone statues of the 8th–13th centuries characteristic of the Eurasian Steppe; lamps from the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi dating to the Timurid era; and the chapan of Kazybek bi (Kazakh judge) – a traditional outer garment typical of Turkic peoples well into the modern period. These archaeological finds, monumental

[1] The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan titled "The Life in Motion: The Cultural Code of the Kazakh Steppe Civilization" (registration number BR22082508).

© A. Ibraeva, A. Temirkhanova, K. Zhunussov, 2025

artifacts, ethnographic materials, archival documents, and photo-video resources collectively convey the customs, traditions, mentality, and cultural code of the steppe civilization. The selection highlights both their historical value and the potential of immersive formats to promote international collaboration. For comparison, the authors reference immersive exhibitions at the Louvre, the Guimet Museum, and the Hermitage, which showcase the effectiveness of digital and multimedia technologies. The National Museum's immersive project serves as a notable example of cultural cooperation between France and Kazakhstan.

***А.Г. Ибраева**[a]
[a]*Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0002-7556-7779
(E-mail: akmaral1971@mail.ru)
*Байланыс үшін автор: akmaral1971@mail.ru

Ә.С. Темірханова[b]
[b]*М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0002-3231-5141
(E-mail: asema_sko@inbox.ru)

Қ.Қ. Жүнісов[c]
[c]*Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0002-0762-4591
(E-mail: zhunussovk@gmail.com)

Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын тарихи ретроспективада репрезентациялау (Көрме жобасының мысалында)

Аннотация. Мақала түркі халықтарының тарихы мен мәдени кодын, Қазақстанның ортағасырлық тарихын бейнелейтін мұражайдың мәдени артефактілеріне арналған. Экспонаттардың Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінде өткен иммерсивті көрмеде ұсынылғаны туралы атап өтіледі. Соңғы жылдары иммерсивті формат пен цифрлық технологияларды пайдалану, ұлттық жетістіктер мен халықаралық тәжірибені ашуға мүмкіндік беретін, көрме қызметін ұйымдастырудың сұранысқа ие заманауи әдістерінің біріне айналды. Қазіргі музейлердің басты міндеттерінің бірі – цифрлық коммуникация жағдайында елдің бәсекеге қабілеттілігін және танымалдығын арттыру; бұл музейлерді жаһандық мәдени алмасудың белсенді қатысушыларына айналдырады.

Осы мақаланың негізгі мақсаты – түркі халықтарының заттық мәдениеті арқылы олардың мемлекеттілігінің тарихи-өркениеттік бастауын, мәдени кодтарының сабақтастығы мен бірегейлігін жеткізу; сондай-ақ еуропалық қауымға Қазақстанның көпғасырлық тарихы мен бай мәдени мұрасын көрсетумен қатар қазақ мемлекеттілігінің тарихи фактілеріне және оның бірегей мәдениетіне назар аудару.

Received 13 May 2025. Revised 17 June 2025. Accepted 16 August 2025. Available online 30 September 2025.

For citation: A. Ibraeva, A. Temirkhanova, K. Zhunussov Representing Kazakhstan's historical and cultural heritage in historical retrospective: A case study of an exhibition project // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 3. P. 53-75. DOI:http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-53-75

Көрменің ғылыми тұжырымдамасы тақырыптық-хронологиялық қағидаға негізделген және Қазақстан тарихының қола дәуірінен бастап сақтар мен ғұндар, түркі қағанаттары мен Алтын Орда, Қазақ хандығына дейінгі маңызды кезеңдерін де қамтиды. Бұл хронологиялық кезеңдердің әрқайсысы түркі халықтарының көпғасырлық тарихын бейнелейтін Ұлттық музей коллекциясындағы экспонаттар арқылы таныстырылған. Олардың қатарында Есік қорғанынан табылған сақ Алтын адамының бас киімі, Тобыл ойшылының антропоморфты мүсіні (б.з.д. III-II ғғ.); Далалық Еуразияда тараған, VIII-XIII ғасырларға тиесілі ер адамдардың және әйелдердің тас мүсіндері; Әмір Темір дәуіріндегі Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің шырағдандары; Қазыбек бидің шапаны, жаңа заманға дейінгі түркі халықтарына тән сырт киім үлгілері және т.б. бар. Осылайша, көрмедегі археологиялық олжалар, ауқымды артефактілер, этнографиялық материалдар, мұрағат құжаттары, фото және бейнематериалдар дала өркениетінің әдет-ғұрпын, салт-санасын және мәдени кодын бейнелейтіні сөзсіз.

Материалдарды іріктеу кезінде әр экспонаттың белгілі бір дәуірді бейнелеудегі маңызы мен ақпараттылығы, сондай-ақ, халықаралық ынтымақтастықты дамыту мақсатында ұйымдастырылған мұндай көрмелердегі иммерсивті контенттің рөлі де ескеріледі. Салыстыру үшін мақала авторлары Луврда, Ресей мемлекеттік тарихи музейінде және Эрмитажда өткен шетелдік иммерсивті көрмелерді мысалға келтіре отырып, цифрлық және мультимедиалық технологияларды қолданудың тиімділігін де көрсетеді. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің иммерсивті көрмесі Франция мен Қазақстан арасындағы мәдени ынтымақтастықтың маңызды нәтижелерінің біріне айналды.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, мәдени артефактілер (экспонаттар), иммерсивті көрме, цифрлық технологиялар, тұжырымдама, мәдени код, тарихи-мәдени мұра, артефактілерде тарихи дәуірлердің бейнеленуі, экспозиция, бейнеконтент, ынтымақтастық.

***А.Г. Ибраева**[a]
[a]*Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0002-7556-7779
(E-mail: akmaral1971@mail.ru)
*Автор для корреспонденции: akmaral1971@mail.ru

А.С. Темирханова[b]
[b]*Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0002-3231-5141
(E-mail: asema_sko@inbox.ru)

К.К. Жунусов[c]
[c]*Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0002-0762-4591
(E-mail: zhunussovk@gmail.com)

Репрезентация историко-культурного наследия Казахстана в исторической ретроспективе (На примере выставочного проекта)

Аннотация. Статья посвящена культурным артефактам музея, в которых запечатлена история и культурный код тюркских народов, средневековая история Казахстана.

Отмечается, что экспонаты были представлены на так называемой иммерсивной выставке Национального музея Казахстана. Иммерсивный формат, использование цифровых технологий в последние годы стал одним из востребованных современных методов организации выставочной деятельности, позволяющий раскрыть национальные достижения и международный опыт. Одной из ключевых задач современных музеев является укрепление конкурентоспособности и узнаваемости страны в условиях цифровой коммуникации, что превращает музеи в активных участников глобального культурного обмена.

Основная задача данной статьи – посредством и через предметную культуру тюркских народов передать историко-цивилизационные истоки государственности тюркских народов, преемственность и уникальность их культурного кода; а также продемонстрировать европейской публике многовековую историю и богатое культурное наследие Казахстана, акцентируя внимание на исторических фактах казахской государственности и его самобытной культуре.

Научная концепция выставки построена на тематико-хронологическом принципе и охватывает важнейшие этапы истории Казахстана – от бронзового века, саков и гуннов, тюркских каганатов и Золотой Орды до Казахского ханства. Каждая из этих хронологических периодов представлена экспонатами из коллекции Национального музея, символизирующими многовековую историю тюркских народов. К их числу относятся: головной убор сакского Золотого человека из Иссыкского кургана, антропоморфная фигура Тобольского мыслителя (III-II вв. до нашей эры); женские и мужские каменные изваяния VIII-XIII веков, распространенные в Степной Евразии; светильники мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави эпохи Тимуридов; чапан Казыбека бия (казахского судьи), верхняя одежда, характерная для тюркских народов вплоть до нового времени и т.п. Таким образом, археологические находки, масштабные артефакты, этнографические материалы, архивные документы, фото- и видеоматериалы выставки отражают обычаи и традиции, ментальность и культурный код степной цивилизации. При отборе материала внимание уделяется значимости и информативности каждого экспоната, отражающего ту или иную эпоху, а также роли иммерсивного контента в подобных выставках в целях организации международного сотрудничества. Для сравнения авторы статьи приводят зарубежные иммерсивные выставки, проводимые в Лувре, Гиме, Эрмитаже, демонстрирующие эффективность применения цифровых и мультимедийных технологий. Иммерсивная выставка Национального музея Казахстана стала одним из значимых результатов культурного сотрудничества между Францией и Казахстаном.

Ключевые слова: Национальный музей Казахстана, культурные артефакты (экспонаты), иммерсивная выставка, цифровые технологии, концепция, культурный код, историко-культурное наследие, отражение в артефактах исторических эпох, экспозиция, видеоконтент, сотрудничество.

Introduction

The article examines the contemporary features of exhibition development in museums at the present stage. The mission of the museum is to create modern historical narratives through the representation of cultural values from the past. This objective is primarily achieved through exhibitions, which serve as the main medium for promoting the historical and cultural heritage preserved in museum collections. Today, the creation of immersive exhibitions has become a significant innovation in museology. One of the key pathways

through which Kazakhstani museums are gradually integrating into the global cultural sphere is by promoting national cultural values and the rich history of the Great Steppe to international audiences through exhibition practices.

In this context, traditional exhibitions continue to hold significant importance. However, in response to evolving contemporary demands and expectations, immersive exhibitions–now widely adopted–are gaining increasing popularity. The term 'immersive' derived from English and means 'to enter into' or 'to be submerged.' At present, a global wave of immersive experiences is spreading, accompanied by the growing use of LED displays. With the rapid advancement of digital multimedia, technologies, exhibition spaces are increasingly incorporating high-tech, digital, and interactive elements. Among these, LED-based immersive environments have emerged as a leading format, characterized by impressive visual effects and a fully integrated sensory experiences (Yin & Jin, 2022: 442-453).

In recent years, the National Museum of Kazakhstan has gradually adopted the practice of organizing immersive exhibitions. For instance, in June–July 2024, the museum hosted an immersive exhibition of Leonardo da Vinci's "La Bella Principessa", organized with the support of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, the Italian Institute of Culture, and Forte Bank. The exhibition was initiated by the Embassy of the Italian Republic in Kazakhstan and the publishing house Scripta Maneant. The uniqueness of the exhibition lay, firstly, in its immersive format and, secondly, in the fact that it was presented to the public of Central Asia for the first time. Leonardo da Vinci, a towering figure of the Renaissance era, worked across various disciplines including painting, science, engineering, and anatomy. The singular value of "La Bella Principessa", considered a jewel of the Renaissance, lies in its exceptional beauty, the mastery of its execution, and its significance as part of the shared cultural heritage of humanity (Leonardo da Vinci, 2024: 101).

Another example of Kazakhstan's international exhibition practice in this direction is the immersive exhibition "Kazakhstan: Treasures of the Great Steppe", held in November 2024 in Paris, France. Organized with the support of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan and the Embassy of the Republic of Kazakhstan in France, this collaborative project between the National Museum of the Republic of Kazakhstan and the Guimet Museum of Asian Art in Paris marked a significant milestone in the advancement of contemporary exhibition practices.

The aim of the exhibition was to present to European and particularly French audiences the centuries-old history and rich cultural heritage of Kazakhstan, highlighting the historical and civilizational roots of Kazakh statehood, and the continuity and distinctiveness of the cultural code of the Kazakh people, accompanied by immersive technologies. One of the key strategic priorities for ensuring the country's sustainable development is the study, promotion, scholarly examination, and public presentation of these cultural values (Ibrayeva & Sydykov, 2024: 122-138).

Given that the exhibition was developed through the application of immersive technologies, this article focuses on its organizational stages, particularly the processes of artifact selection and attribution. Since the launch of the scientific project "The Life in Motion: The Cultural Code of the Kazakh Steppe Civilization" in 2024, the project team has been engaged in studying practices of French museums in organizing both permanent and temporary exhibitions, selecting artifacts, and integrating contemporary technologies at both national and international levels. In addition, the team aimed to expand its knowledge base and incorporate best practices by identifying and synthesizing recent scholarly literature in the field of museology. This accumulated expertise is intended for use in the development and implementation of a future national exhibition of Kazakhstan at the Louvre Museum.

Through bilateral negotiations and exchanges of professional experience, a number of preparatory objectives were accomplished for the future exhibition. These included: familiarization with exhibition development practices (formulation of the exhibition concept, thematic-exposition planning, and methods of artifact selection); study of methods and technologies used in exhibition-making; understanding the principles of curating both permanent and temporary displays; identification of artifacts related to the history of Kazakhstan in French museum collections; and exploration of scientific literature and contemporary museum technologies applicable to exhibition design.

As a result, the project team thoroughly examined the experience of French museums in the development of exhibition concepts, the structuring of thematic-exposition plans, and the methodologies for selecting artifacts. Special attention was given to strategies for creating visually compelling and narratively coherent presentations for visitors.

Materials and Research Methods

In the creation of museum exhibitions and displays, key roles are played by design, multimedia, and sensory methodologies. The growing trend of immersion within contemporary society – driven by the rapid development of multimedia technologies – has led to the development of immersive exhibitions, programs, and museum environments. In this context, immersive formats serve several key functions with regard to the audience, including aesthetic, communicative, modeling, subject-representational, and creative-constructive roles.

The application of immersive technologies in museum exhibitions often involves the method of 'immersion.' This technique allows viewers to experience historical periods or events as if they were transported to another time or place. The significance of this approach lies in its capacity to create an evocative atmosphere. A.V. Khutorsky, who proposed the 'heuristic immersion' method, conceptualized participants within an immersive environment as a part of a visual product (Khutorsky, 1999: 220).

Researcher S.F. Sergeev introduced the concept of an 'immersive educational environment,' which, according to him, enables the individual to become deeply engaged with an external environment while remaining an active participant within it (Sergeev, 2009: 350). In the context of museum exhibition development, this method allows for the creation of an artificial environment that immerses the viewer's consciousness into a specific historical period, thereby generating a virtual reality.

Scholars often associate immersive technologies with the concept of empathy. In the museum context, audience empathy toward historical periods is understood to involve the following components: a) the ability to place oneself in another's position and adopt their perspective; b) the development of compassion and sympathy toward others; c) the experience of emotional discomfort in response to another's distress; and d) the formation of a historical consciousness, even when the individual belongs to a different era (Bakin, 2020: 16-19). Empathy, as Karyagina defines it, is the conscious understanding of a given situation and the ability to adapt to it through interpersonal relationships and knowledge (Karyagina, 2013: 282).

Immersive gigapixel imaging technology, which is widely used in international museum practice, is a method of creating ultra-high – resolution images that enable viewers to explore exhibits and scenes in details. It is used to create visual content, allowing users to view objects in remarkable precision and realism. This technology is often used in museums and exhibitions to create interactive, immersive effects, where viewers can virtually 'approach' objects and observe them from multiple angles, thereby simulating the sense of physical presence. This method was successfully implemented in the development of the exhibition

"Kazakhstan: masterpieces of the Great Steppe" at the Guimet Museum. The gigapixel imaging process involved several stages: preparing both the artifacts and the location for shooting; using specialized equipment to produce high-resolution gigapixel images; processing the data and developing an interactive user interface for viewing; and integrating content into virtual or physical exhibition spaces to enhance audience engagement. Sylvain Rocca, who directly contributed to the project, remarked: "To create something is to give it life" – a phrase embraced in his studio. "By using new technologies to animate content, we aim to make it more accessible and engaging for visitors" (Roca, 2024: 10).

In assessing the artistic quality of a museum exhibition, the fundamental principles are unity of spatial composition and content. Neglecting the artistic dimension often negatively impacts the attractiveness and interpretive depth of the exhibition. The most effective form of contemporary exhibition design is the creation of a cohesive, thematically integrated ensemble. Such an ensemble is characterized by spatial compactness, compositional harmony among all elements, and a coherent conceptual structure.

Through comprehensive analysis, the methodological principle of "Kazakhstani museums as custodians and promoters of national historical and cultural heritage" was identified as a guiding concept within the broader global context of cultural integration.

Research background

At present, both theoretical and practical aspects of museum exhibition organization and design are actively addressed in scientific and methodological literature. Russian scholars such as L.M. Shlyakhtina (Shlyakhtina, 2022: 248), A.D. Telcharov (Telcharov, 2021: 184), and E.A. Shulepova (Shulepova, 2015: 43) define exhibitions as "the most dynamic form of museum exposition activity."

Meanwhile, museologists such as J. Davallon, G.E. Burcaw, and J. Herreman offer more nuanced perspectives. For instance, Jan Herreman, professor at the National University of Mexico, characterizes the exhibition as "a means of communication, based on a predetermined spatial presentation of artifacts and their supplementary elements, and aimed at transmitting and communicating concepts, values, and knowledge using specific interpretive and educational methods" (Herreman, 2004: 92-101).

In recent years, a growing body of research has focused on immersive processes within the fields of culture and museology. Immersive experience in cultural practice is gaining increasing interest and is emerging as a key research area. The proliferation of such immersive practices in artistic and museum contexts contributes to their theoretical and methodological analysis and reveals new directions in the study of immersion.

According to L. Marks, the author of the 21st-century theory of the *aesthetics of sensation,* one of the key directions in the scholarly study of contemporary artistic culture is the analysis of haptic and immersive experience. Marks argues that "aesthetic perception involves not only seeing and hearing but also sensing and experiencing through the body." Haptic analysis emphasizes the perception of artistic experience through tactile and bodily sensations, which are particularly relevant in contemporary installations and virtual environments. In contrast, immersive analysis explores the viewer's full engagement and emotional immersion into the artistic space. In this approach, the artwork envelops the viewer, transforming them into an active participant in the aesthetic experience (Marks, 2019: 61).

Immersive shifts in the cultural sphere have transformed the traditional museum relationship of "viewer and object" into a visually mediated interaction grounded in

multisensory engagement. Recent studies indicate that the core of the multisensory turn is the immersive phenomenon – an experience of deep engagement or "entry" into the perceived environment. With the rise of new forms of mediality, aesthetic and perceptual distances have diminished. Scholars such as Gilles Deleuze and Félix Guattari emphasize the concept of "close seeing" in this regard (Deleuze, 2010: 837). Globally recognized theories in the fields of culture and art, such as those addressing haptic and immersive experience, can serve as a scientific and practical foundation for the development and promotion of Kazakhstan's immersive exhibitions. A compelling example is the exhibition "Kazakhstan: Treasures of the Great Steppe", held at the Guimet Museum, which employed narrative and visual techniques to represent millennia of history – from the Botai culture to the Kazakh Khanate – through five key artifacts. This approach utilized AR/VR technologies to create a sensory link between the artifact and the viewer, enabling not only visual observation but also a sense of entering and experiencing the historical space directly.

Sylvain Rocca, a research associate at the Louvre Museum and an active contributor to the organization of the Kazakhstan exhibition in France, noted in an interview: "This was my first visit to Central Asia and Kazakhstan, and the experience has been truly inspiring. My goal is to demonstrate that, today, the use of digital and immersive technologies in exhibition design can offer visitors the most compelling and meaningful experiences." (Sylvain, 2024: 10).

In the course of implementing this project, a number of theoretical and practical outcomes were achieved. Among them were the publication of two academic collections: "Issues of Originality and Reproduction in Museum Exhibition Design" (Ibrayeva, Abdukhamalova, Gizzatov, 2024: 90), and "Methodological Foundations of Interdisciplinary Research in Museology" (Gizzatov, 2024: 76), prepared within the framework of the international seminar held during the II Kazakhstan Museum Congress, dedicated to the 10th anniversary of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. compiled during the II Kazakhstan Museum Congress, which was dedicated to the 10th anniversary of the National Museum of Kazakhstan. The relevance of this seminar lies in its role as a platform for the exchange of advanced ideas and methods among museum professionals from various countries, the development of joint strategies to address global challenges in the museum sector, and the strengthening of international collaboration between museum institutions. The seminar featured participation from both international and domestic scholars, including Rocco Rante – scriptwriter, designer, and director of the Atelier Sylvain Roca project. For museum professionals, the continuous enhancement of qualifications, the adoption of new trends and techniques, the integration of innovative technologies into museum practice, and the advancement of research in museology are of critical importance.

The seminar also covered a wide range of topics, including: the application of high technologies in the Azerbaijan National Museum; the ethnological archive at the Museum of Ethnography in Hungary; the role of information technologies in the development of museums in Yerevan; forms of studying and presenting architectural heritage at the A.V. Shchusev State Research Museum of Architecture; museum marketing; the documentation, conservation, and exhibition of ancient Turkic stone sculptures in Kazakhstani museums; the specifics of inter-museum cooperation between Kazakhstan and France; the semiotic dimensions of museum symbolism; and the challenges involved in constructing immersive exhibitions.

In recent years, the immersive format of museum exhibitions has become increasingly intergrated with newly emerging scholarly discoveries in the field of historical and cultural heritage studies. Since Kazakhstan's independence, archaeological expeditions have uncovered thousands of unique artifacts from the Berel burial mounds. These findings provide a phenomenal scientific basis for the analysis of early nomadic art and constitute a significant

contribution to the broader understanding of the cultural and artistic legacy of the ancient steppe civilizations. (Samashev, Zhang So Kho, Bokovenko, Murgabayev, 2011: 380).

Analysis

An immersive multimedia exhibition represents a new format in museum practice, based on replacing the physical artifact traditionally used in exhibitions with its perceptive and interactive digital equivalent, enabled through advanced technologies. Research indicates that the origins of the immersive approach can be traced to the creative team of the British company Punchdrunk, who rented a warehouse in New York and staged the performance Sleep No More. This production offered an immersive interpretation of Shakespeare's "Macbeth", transforming the audience into active participants by dissolving the traditional boundary between stage and spectator, thus embedding the theatrical experience into a virtual realm.

In the second decade of the 21st century, immersive digital exhibitions began to gain traction in public cultural spaces. Initially, they were conceived as *"exhibition-events"* focused on the work of iconic artists such as Leonardo da Vinci, Caravaggio, Claude Monet, Vincent van Gogh, Gustav Klimt, René Magritte, Salvador Dalí, and Banksy. The growing interest from audiences during these early showcases prompted the expansion of immersive exhibitions beyond the domain of fine arts to include new content and narrative strategies. For example, the Uffizi Virtual Experience held in Italy in 2016 and the Bologna Experience exhibition in 2017 presented interactive narratives centered around the city of Bologna. In 2021, the exhibition "Palace of Gallipoli – A Rich History" was launched, telling the story of Gallipoli's golden age through immersive rooms and the perspectives of three historical figures: Francesco di Giorgio Martini, Jakob Philipp Hackert, and Catherine II.

Similarly, exhibitions of this kind were presented at the Whitney Museum of American Art in New York in 2016 under the title "Dreamlands: Immersive Cinema and Art, 1905-2016" and at Martin-Gropius-Bau in Berlin in 2018 with the exhibition "Welt ohne Außen. Immersive Spaces since the 1960s" (A World Without an Outside. Immersive Spaces Since the 1960s). These exhibitions featured artworks that employed immersion as the primary expressive modality of artistic discourse, seeking to engage the recipient on psychological, cognitive, and somatic levels.

The term "exposition" derives from the Latin word "expositio", meaning "to display." In a broad sense, it refers to the intentional presentation of a collection of objects. In contemporary museological discourse, one of the concise definitions of an exposition is: "The portion of a museum collection intended for public display." A more comprehensive interpretation defines a museum exposition as an integrated material-spatial system in which museum objects and other exhibition materials are conceptually unified to convey a specific message or narrative (Ibrayeva, 2013).

The prominent museologist Jean Davallon asserted that "only the exhibition is real, as it is constructed through the presentation of original artifacts from the museum collection." He emphasized that the term "exposition" refers to both the result of curatorial activity and the process of displaying an object within a designated space. In his view, the term "exhibit" encompasses both the artifact and the location of its presentation, constituting the communicative act of showcasing items to the public (Davallon, 1986). For G.E. Burcaw, exhibition means "presenting objects in response to the audience's interest," while exposition is seen as "a more significant and professionally curated form of display" (Burcaw, 1997).

The design of an exhibition involves scientific, artistic, technical, and operational planning stages. Initially, the exhibition concept and a thematic-expositional plan are developed.

The scientific concept serves as the foundational document guiding the architectural and artistic design of the exhibition and functions as the central framework for its development. This concept is typically prepared by an authors' collective, which selects the physical and documentary materials for the exposition and determines its guiding principles and methods. Based on this concept, a comprehensive design solution is developed and must be approved by the museum's Scientific or Curatorial Council.

In November 2024, the "Kazakhstan: Treasures of the Great Steppe" exhibition at the Guimet Museum in Paris was guided by the following scientific concept: "The exhibition's idea is to present the centuries-long historical and civilizational origins of Kazakh statehood and the continuity and uniqueness of the Kazakh cultural code to European and French audiences through immersive display of museum artifacts, utilizing modern technologies. The goal is to highlight the richness and longevity of Kazakhstan's cultural heritage." Regarding methods: "Each section of the exposition contains selected key artifacts representing significant historical periods in Kazakhstan's past. Each object is accompanied by a video sequence providing historical context. The exhibition employs immersive technologies such as video, light, and sound design to enhance the viewing experience" (Scientific Concept, 2024: 10).

Given the objectives outlined in the exhibition's scientific concept, it is essential to evaluate whether the exhibition successfully achieved its intended immersive quality and fulfilled its curatorial goals. According to the concept, the exhibition was structured into five historical periods: 1. The origins of Steppe civilization; 2. The material culture of nomadic tribes in the Early Iron Age; 3. The Great Steppe in the Early Middle Ages; 4. The culture of the medieval Ulus (Golden Horde); 5. The Kazakh Khanate. One of the exhibition's key features was its ability to present these centuries-spanning periods through a relatively small number of carefully selected artifacts from the museum's collection.

In line with the requirements set forth by the French side for the exhibition's design, the introduction to the scientific concept (limited to 1500 SSI) was expected to begin with a geographical contextualization that positioned Kazakhstan within the broader history and culture of East-West exchange. This introductory section was intended to frame the exhibition by highlighting the main cultural and artistic phenomena from prehistory to the present. Additionally, the exhibition was structured around five episodes or narrative segments, each corresponding to one of the five historical periods represented by key artifacts and accompanying content. These guidelines were carefully followed in the development of the final exhibition concept.

Section 1. The Origins of Steppe Civilization

One of the most pivotal developments in the historical evolution of societies across the Eurasian space was the advent of horseback riding and the emergence of nomadic cultures. This was an exceptionally long and gradual process spanning nearly a millennium, involving the domestication of the horse, the refinement of equestrian equipment, and the development of horseback riding techniques. Ancient written and visual sources attest that nomadic people were pioneers in utilizing the horse primarily as a draft animal and were among the first to invent wheeled carts. Within the collections of the National Museum of Kazakhstan is a petroglyph depiction of the Koibagar-I chariot, dated to the 2nd-1st millennia BC.

The richness of Kazakhstan's subsoil in polymetallic deposits – particularly tin and copper – was one of the key factors behind the emergence of a powerful metallurgical center in this region. Among the National Museum's most unique artifacts related to polymetallic craftsmanship is the anthropomorphic sculpture known as the *"Tobyl Thinker" (ҚРҰМ уқ ТК-2-1408),* which dates to the 3rd-1st millennia BCE (Fig. 1,2).

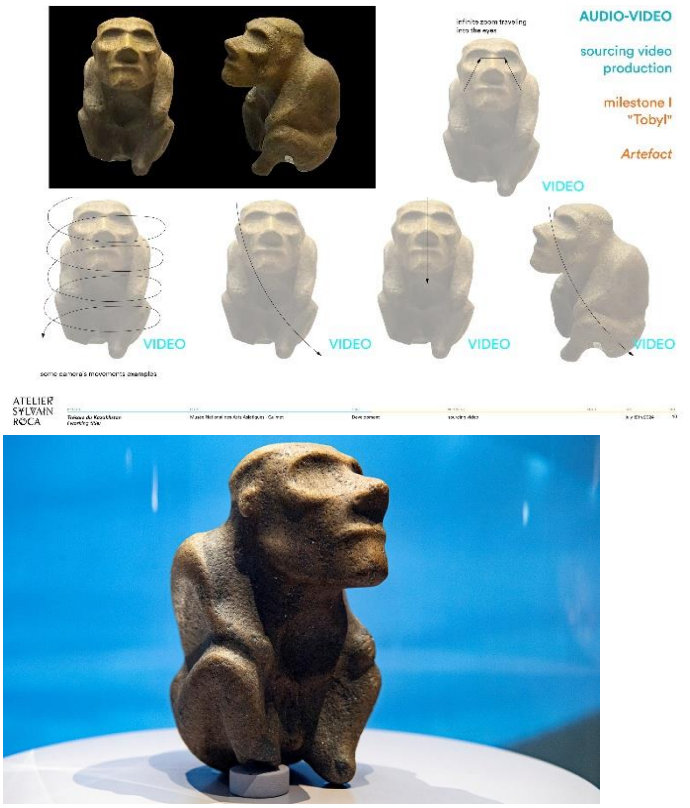

Fig. 1, 2. The Thinker of Tobyl, Kostanay Region. 3rd-2nd millennia BC. National Museum of the Republic of Kazakhstan.
1, 2-сур. Тобыл ойшылы, Қостанай, Б.з.б. III-II мыңжылдықтар. Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі.
Рис. 1, 2. Тобольский мыслитель, Костанай, III-II вв. до н.э. Национальный музей Республики Казахстан.

Section 2. The Material Culture of Nomadic Tribes in the Early Iron Age

This section presents artifacts uncovered during archaeological excavations at some of Kazakhstan's most important Early Iron Age sites, including Issyk and Berel. In the early centuries of the 1st millennium BC, the transition of part of the population to nomadic pastoralism gave rise to new archaeological cultures.

According to archaeological and written sources, the Saka occupied the entire territory of present-day Kazakhstan from the 7th to 4th centuries BC. During this period, large tribal confederations began to form. In 1969, a team of Kazakh archaeologists led by K. Akishev excavated the Issyk burial mound, revealing to the world the distinctive material culture of the Saka people who inhabited Zhetysu in the 4th–3rd centuries BC. One of the key highlights of this section is the reconstruction of the *"Golden Man",* an iconic symbol of Kazakhstan's ancient heritage, along with a silver bowl bearing an inscription in runic script – both emblematic of the intellectual and aesthetic achievements of the early nomads.

The section also featured artifacts from the Taksai burial mound, dated to the 6th–5th centuries BC. In 2012, excavations at Taksai No. 6 in the West Kazakhstan Region uncovered the burial site of a noble Sarmatian woman from the aristocracy of early nomadic society.

Over 80 gold ornaments were discovered in the mound, including sewn appliqués featuring rams' and griffins' heads, biconical gold beads twisted from fine wire, pendants and amulets set with wolf teeth framed in gold and sewn into the sleeves of his robe, and intricately designed gold bracelets. A full display of the regalia from the Golden Man's headdress is included in the exhibition (Fig. 3,4), offering a rare glimpse into the ceremonial aesthetics and elite craftsmanship of the Saka culture.

The Golden Man (ҚРҰМ нқ 1788). One of the most valuable artifacts presented in the exhibition is the headdress of the Golden Man. This item embodies the cosmic worldview of the Saka people, who inhabited the Great Steppe during the Early Iron Age. Their cosmology divided the universe into three realms: the underworld, the earthly world, and the celestial sphere. The headdress symbolizes this tripartite division and is structured to reflect four cardinal directions – left, right, front, and back – with the latter two representing east and west, respectively.

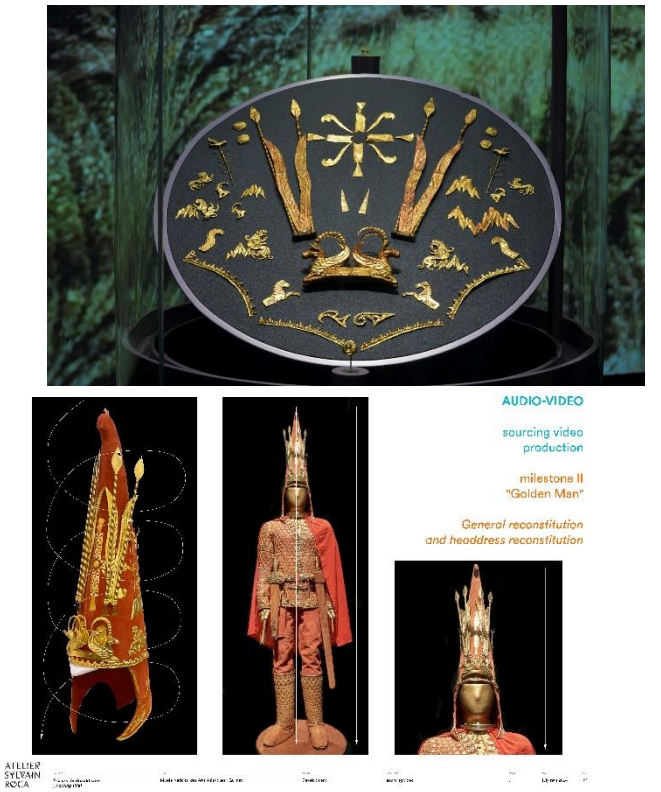

Fig. 3, 4. Headdress of the Golden Man, Zhetysu, Issyk Burial Mound. 4th-3rd centuries BC. National Museum of the Republic of Kazakhstan.
3, 4-сур. Алтын адамның бас киімі, Жетісу, Ыссық қорымы. Б.з.б. IV-III ғасырлар. Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі.
Рис. 3, 4. Головной убор Золотого человека, Жетысу, Иссыкский курган. IV-III вв. до н.э. Национальный музей Республики Казахстан.

Section 3. The Great Steppe in the Early Middle Ages

The early medieval period in the history of Kazakhstan is marked by the rise of powerful Turkic tribes – descendants of the Huns – on the historical stage. In the mid-first millennium CE, major ethnic transformations took place across the steppe zone of Kazakhstan. The

period from the 6th to the 12th centuries is known as the Turkic era. Contemporary historical scholarship identifies the Altai region as the ancestral homeland of the Turkic peoples. One of the earliest and most powerful states to emerge on the territory of present-day Kazakhstan during the early Middle Ages was the Turkic Khaganate, which existed from the 4th to the 7th centuries CE.

The exhibition includes stone statues (balbals), considered to be monumental sculptures belonging to the mortuary-ritual complexes of the Turkic tribes from the 6th to 13th centuries. According to scholars, these statues were created in honor of deceased individuals – often prominent figures and served as commemorative monuments carved from stone.

Balbals, or anthropomorphic stone stelae, are among the most distinctive monuments of the Turkic nomads. These stylized sculptures – often differentiated by gender – are found throughout the Steppe region. *A stone statue of a man (ҚРҰМ нқ 24619),* carved from yellow-grey stone, depicts a mustached figure with an intense, forward-facing gaze – a common feature of balbal statues that signals the subject's significance. He is shown wearing a large-collared robe and holding a ritual vessel between his thumb and forefinger near his chest, possibly symbolizing an offering or memorial rite. In his left hand, he clutches an object resembling a weapon. While minimal details are rendered on the statue's sides and back, long engraved lines representing a braid are visible on the back, which researchers interpret as a typical male hairstyle of that era (fig 5).

A second statue depicts *a female figure (ҚРҰМ нқ 24640),* carved from monolithic grey granite. The woman holds a bowl with both hands (a characteristic suggesting it was made after the male figure) and has clearly delineated breasts. The facial features are minimal, with the eyes and nose represented by a simple T-shaped incision – a stylistic trait typical of Kipchak nomadic sculptures. This minimalist style emphasizes the symbolic, rather than realistic, representation of the subject. The pointed top of the statue evokes a headdress and is reminiscent of the traditional saukele, a ceremonial headdress worn by Turkic women (fig 6).

Fig. 5. Stone sculpture of a Woman (Balbal). 9th-11th centuries.
National Museum of the Republic of Kazakhstan.
5-сур. Әйел адамның тас мүсіні (Балбал тас). IX-XI ғ.ғ.
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі.
Рис. 5. Каменная женская фигура (Балбал). IX-XI вв.
Национальный музей Республики Казахстан.

Fig. 6. Stone sculpture of a Man (Balbal). 9th-11th centuries.
National Museum of the Republic of Kazakhstan.
6-сур. Ер адамның тас мүсіні (Балбал тас). IX-XI ғ.ғ. Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі.
Рис. 6. Каменная мужская фигура. (Балбал). IX-XI вв.
Национальный музей Республики Казахстан.

Section 4. The Culture of the Medieval Ulus of Jochi (Golden Horde)

The medieval state of the Ulus of Jochi (Ulug Ulus), more widely known as the Golden Horde, can be regarded as a direct precursor to present-day Kazakhstan. Established in 1266 following its secession from the vast Mongol Empire founded by Genghis Khan, the Golden Horde adopted Islam as the state religion in the early 1320s and maintained sovereignty for approximately 260–280 years. The Ulug Ulus played an important role in the history of world civilization. The rulers of the great Ulus ensured the uninterrupted safe functioning of trade routes on the Great Silk Road, built large cities, created conditions for the dialogue of Western and Eastern civilizations, the exchange of goods, knowledge, ideas, and accelerated global development. Archaeological excavations of Golden Horde cities on the territory of Kazakhstan have yielded rich material evidence illuminating the culture of the Ulus. This section of the exhibition presents a wide array of objects reflecting the urban and ceremonial culture of the nomads, including festive tableware, jewelry, and traditional clothing items (Fig. 7).

Candlesticks of the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. Among the remarkable artifacts featured in the exhibition is a pair of bronze candlesticks commissioned by Amir Timur to adorn the interior of the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. In total, Timur ordered six chandeliers, crafted from metal and richly decorated with gold and silver inlays. These chandeliers exemplify the refined decorative arts of the Timurid period and were considered luxurious and highly valued objects. Inscriptions engraved on their surfaces typically include the name of the commissioner or the artisan, along with the date of production.

The first candlestick, made of bronze and weighing 41 kg, is adorned with vegetal motifs, ornamental inscriptions, and gilded silver embellishments. It was specifically commissioned by Amir Timur for the mausoleum and bears the date 17 June 1397, likely marking the date of its completion and delivery. The name of the artisan, Izz al-Din ibn Taj al-Din Isfahani, is also inscribed, identifying him as a master craftsman from Isfahan, Iran.

The second candlestick, also bronze, weighs 31.5 kg and is hollow inside. Its lower section comprises two circular tiers, while the upper part tapers upward, ending in a small tubular

structure adorned with latticed, ring-like motifs. Its surface is decorated with circular patterns, and it too bears the inscription of the same craftsman, Izz al-Din ibn Taj al-Din Isfahani, reaffirming his origin from the city of Isfahan. An inscription on the object notes that it was made or inscribed on 17 June 1397 by order of Amir Timur. Additionally, both candlesticks bear a series of grand honorific titles reflecting Timur's intellectual and spiritual authority, including: "King of Kings, scholar, a man whose actions match his words, just and fair, the iron pillar of religion and the world, protector of Islam and Muslims, guarantor of peace." These chandeliers stand as masterpieces of Islamic metalwork and symbols of political and religious power during the Timurid era.

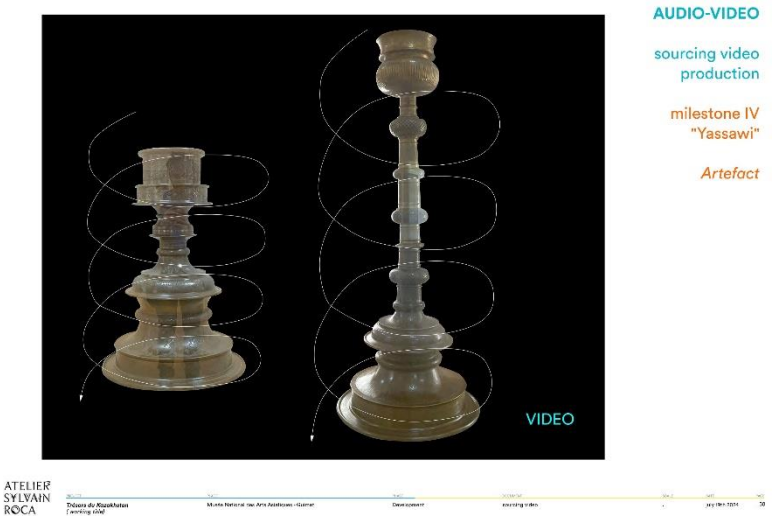

Fig. 7. Candlesticks. 14th century.
State Historical and Cultural Reserve "Aziret Sultan", Turkistan Region.
7-сур. Шамдал. XIV ғ.
"Әзірет Сұлтан" мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі. Түркістан.
Рис. 7. Подсвечник. XIV в. Историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан».

Section 5. The Kazakh Khanate

The Kazakh Khanate was established in 1465 on the territory of present-day Kazakhstan following the disintegration of the Golden Horde. The emergence of Kazakh statehood is closely linked to the historical events, political dynamics, and socio-economic processes that took place in the mid-15th century across the Eurasian steppe. The founders of the Kazakh Khanate were Kerei Khan and Janibek Khan, descendants of Jochi and Genghis Khan.

The history of the Khanate's formation and development is inseparable from the legacies of prominent historical figures such as Kasym Khan, Khaknazar Khan, Yesim Khan, Tauke Khan, Abylai Khan, and others who played significant roles in consolidating Kazakh statehood and shaping its political structure.

By the 14th-15th centuries, a unified economic region had emerged, underpinned by a natural integration of various sectors – nomadic pastoralism, sedentary agriculture, urban life, and crafts and trade. This economic synthesis laid the foundation for the eventual unification of the region's territories into a single political entity.

Chapan of Qazybek Biy Keldibekuly (ҚРҰМ нқ 5336). The emergence of the Kazakh Khanate marked a pivotal moment in the history of Kazakhstan, signifying the formation of a unified

ethnic and cultural identity for the Kazakh people. While honoring the legacy of existing political alliances and states, the Khanate implemented a judicial system led by elected biys – judges chosen by the people. This legal tradition, adapted to the nomadic and semi-nomadic way of life, remained in effect until the early 19th century. One of the most prominent biys was Qazybek Biy Keldibekuly (1667–1764), a distinguished diplomat and statesman. The exhibition features his ceremonial chapan, a traditional robe widely worn by the peoples of Central Asia. This voluminous quilted garment fastens asymmetrically across the front, creating a V-shaped closure. Qazybek Biy's chapan (fig. 8) is richly decorated with golden embroidery in floral and vegetal motifs–symbols of prosperity and flourishing characteristic of the era. Such opulent robes were typically worn during official meetings, travels, and ceremonial gatherings, reflecting both the wearer's high status and the aesthetic values of the period.

Fig. 8. Chapan of Qazybek Biy Keldibekuly, 17th-18th centuries.
National Museum of the Republic of Kazakhstan.
8-сур. Қазыбек би Келдібекұлының шапаны, XVII-XVIII ғ.ғ.
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі.
Рис. 8. Шапан Казыбек бия Келдыбекулы. XVII-XVIII вв.
Национальный музей Республики Казахстан.

As Rosenblum (Rosenblum, 1997: 177-195) observes, in the development of any exhibition concept, at least half of the key artifacts relevant to the exhibition's theme must be available from the outset. The remaining elements can typically be supplemented during the exhibition construction phase. In the case of this historical exhibition, however, the millennia-spanning history of Kazakhstan – from prehistoric times to the late medieval period – was effectively communicated and enhanced through the use of immersive content.

Since ancient times, these lands have been inhabited by nomadic peoples who mastered the vast steppe and established major urban centers. Owing to abundant natural resources and strategic placement along international trade routes, economically prosperous hubs began to flourish rapidly. These cities have preserved their shared linguistic and spiritual heritage to this day. Throughout various stages of historical development, this crossroads of civilizations witnessed the passage of Eastern nomadic cultures such as the Saka, Scythians, Huns, and later

Turkic peoples. The region also experienced the arrival of Arab missionaries who introduced Islam, followed by the Mongol invasions in the 13th century. After the gradual decline of empires such as the Golden Horde, local rulers known as khans came to power, fostering trade and culture and laying the foundation for the traditional Kazakh civilization.

It is the responsibility of historians to consider the uninterrupted historical and cultural values of our people–from antiquity to the present–as a rich heritage passed down to future generations. Museums of Kazakhstan play a crucial role in uncovering, evaluating, and scientifically systematizing these legacies, presenting them in their exhibitions to showcase the nation's history and culture to the global community. Kazakhstan's engagement in organizing exhibitions at the international level is rooted in the understanding that, in the era of digital communications, authentic culture serves as a vital resource for enhancing the country's competitiveness and visibility as an active participant in global cultural exchange.

At present, based on the collected research materials, a scientific concept for an exhibition has been developed, aiming to illustrate the historical stages of the formation and development of steppe civilization. In this context, a selection of significant objects from the collections of Kazakhstan's museums is underway, representing the key historical periods of Kazakhstan from antiquity through the post-medieval era.

Results

Kazakhstan, located at the crossroads of Asia and Europe, is distinguished by its unique historical and cultural development. The exhibition "Kazakhstan: Treasures of the Great Steppe", presented in the heart of Paris, is dedicated to narrating pivotal moments that have shaped the country's civilizational legacy. Through five exceptional cultural and historical artifacts – spanning from the 3rd century BCE to the late Middle Ages – the exhibition illustrates key phases of Kazakhstan's cultural evolution.

The core innovation of this exhibition lies in the extensive use of immersive technologies throughout its development. The outcomes demonstrate the effectiveness of these methods in promoting Kazakhstan's cultural heritage on the international stage and presenting national historical and civilizational values to foreign audiences through contemporary approaches. These techniques allow visitors to perceive and internalize the historical and cultural content in a deeper, more experiential format, surpassing the limitations of traditional static displays.

The exhibition space was reimagined through immersive technologies, offering a new format that vividly portrays five historical periods – from the Botai culture to the era of the Kazakh Khanate. Each period was represented not only by carefully selected artifacts but also enhanced through light and sound effects, creating a multisensory historical atmosphere. This approach enabled visitors to transcend the constraints of time and space, offering a journey into the past. As a result, immersive technologies facilitated a more profound comprehension of the exhibition's content, enabled the audience to grasp the historical and cultural context of the artifacts, and strengthened the emotional connection between the viewer and the exposition.

For instance, in the section dedicated to the Turkic period, the visual imagery of the steppe and ethnographic soundscapes immersed viewers in the nomadic way of life. In the sections on the medieval period, the spiritual ambiance was created through the lighting design of mosque interiors and the musical backdrop of Islamic civilization. The immersive content was developed with the participation of French specialists. In particular, the sound director Christian Oll and his team composed the audiovisual elements for the exhibition, integrating

musical themes with national motifs that emotionally resonate with visitors. The integration of video, music, and various ambient sounds (such as river currents, horse gallops, wind, and fire) contributed to a cohesive immersive experience. While such approaches are increasingly common in global exhibition practices, this marked the first time they were implemented at the National Museum of Kazakhstan.

The semantic representations explored and presented in the exhibition materials are framed within the broader processes of cultural genesis and the formation of different forms of statehood. The primary cultural markers – connections, beliefs, and traditions – were analyzed to reconstruct historical narratives. Both existing and newly discovered artifacts, including recent finds unearthed in Kazakhstan, demonstrate the diverse aspects of life, spiritual beliefs, interrelations, and customs of the peoples who once inhabited the region.

In recent years, post-Soviet countries have intensified collaborations with world-renowned museums to promote their cultural heritage by implementing joint exhibition projects. For example, in 2022, neighboring Uzbekistan organized the international exhibition "The Splendors of the Oases of Uzbekistan. At the Crossroads of Caravan Routes" at the world-famous Louvre Museum. This exhibition spanned the period from the 5th–6th centuries BCE to the Timurid era, narrating the history of the Silk Road and showcasing cultural artifacts from the reign of Amir Timur. It featured 138 items from 16 museums of Uzbekistan, and 31 artifacts from institutions such as the Louvre Museum, the National Library of France, the British Museum, the British Library, the Victoria and Albert Museum in London, the Cabinet of Medals in Paris, and the Musée Guimet. The exhibition's outcomes were consolidated through a dedicated catalog published by the Louvre (Splendeurs des oasis d'Ouzbékistan, 2022). This experience of uniting and promoting Uzbek cultural heritage through collaboration among various institutions reresents a valuable model for Kazakhstan.

Currently, Kazakhstan is preparing to organize a large-scale exhibition of similiar significance. Through the national exhibition "The Cultural Code of the Steppe Civilization", there is a unique opportunity to present to Western European audiences with the rich historical and cultural heritage of the Steppe, while also highlighting its socio-economic, scientific, and ideological dimensions via modern technologies and multimedia tools. The necessary conditions have been established for an immersive presentation of the exhibition. Immersive experiences, through integration of diverse technological advancements, impose high standards on the development of creative content. Through such methods, Kazakhstan not only constructs a discourse of regional identity but also showcases the territorial characteristics of the Steppe civilization – its natural, material, and spiritual resources – as well as its historical development experience. The ultimate outcome of such major initiatives lies in recognizing museums as pivotal resources for shaping international relations between nations and cultural communities.

Furthermore, many objects belonging to the Kazakh people are preserved in museum and library collections in France, including in private collections. For instance, the Louvre Museum houses the upper and middle parts of a candlestick from the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi (Turkestan, 14th century), a sword with an inlay (Turkestan, 17th-18th centuries), a dagger (Turkestan, 17th-18th centuries), as well as tiles, and ceramic vessels. We hope that these artifacts will find their rightful place in the upcoming national exhibition proposed by Kazakhstan.

In conclusion, the application of immersive technologies marks a new chapter in the international promotion of Kazakh culture. By combining tradition with innovation, this approach has proven effective as a creative tool of cultural diplomacy. Such initiatives may serve as models for future historical and cultural projects.

Conclusion

Organizing exhibitions that promote national values in globally renowned museums such as the Louvre, the Musée Guimet, and the Hermitage is of great significance for Kazakhstan. These projects aim to demonstrate that the millennia-spanning nomadic civilization of the Great Steppe, with its distinctive culture and art, forms an integral part of world civilization. An equally important aspect of such initiatives is the opportunity they provide to present, catalogue, and conduct scholarly research on the material and spiritual heritage of the Kazakh people that has been preserved for centuries in international museums and academic-cultural institutions.

In summary, the immersive exhibition “Kazakhstan: Treasures of the Great Steppe” has achieved several key outcomes:

First, it contributed to the global recognition of Kazakh culture. The exhibition offered rich visual representations of Kazakhstan’s centuries-old history, archaeological artifacts, fine arts, and cultural codes to the audiences of France and across Europe. This significantly enhanced the international visibility of the country and facilitated the integration of its national cultural heritage into the broader European cultural space.

Second, the use of immersive technologies in the creation of the exhibition’s design proved highly effective in deepening the interpretation of its content and enhancing visitors’ emotional engagement. This approach facilitated the interactive and dynamic presentation of the exhibition’s narrative, offering a new experience beyond the traditional museum format.

Third, the exhibition strengthened cultural cooperation between Kazakhstan and France, serving as a successful example of cultural diplomacy. It underscored the significance of intergovernmental cultural initiatives and demonstrated the capacity of national heritage to foster international dialogue.

Fourth, by adopting an immersive format, the exhibition effectively conveyed the cultural and historical continuity of the Kazakh people within the contemporary context, thereby validating the application of innovative strategies. This contemporary method highlighted not only the scientific and practical dimensions of heritage preservation and promotion but also emphasized the essential role of technological tools in these processes.

The artifacts featured in the exhibition served as a foundation for constructing a historical continuum of various epochs that shaped the cultural code of the Steppe civilization. This approach provided foreign visitors with a comprehensive understanding of the key events, cultural developments and civilization processes associated with the history of the Great Steppe, thereby enriching their appreciation of its enduring legacy.

Reference

Бакин М.В., 2020. Иммерсивные технологии в развитии социальной эмпатии и образования // Международный научно-исследовательский журнал. № 10 (100), Ч. 2. С. 16-19.

Делез Ж., 2010. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения / Жиль Делез, Феликс Гваттари; пер. с франц. и послесл. Я.И. Свирского; науч. ред. В.Ю. Кузнецов. Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель. С. 837.

Ибраева А., 2013. Музейтану: тарих мамандықтарына арналған оқулық. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. 251 б.

Карягина Т.Д., 2013. Эволюция понятия «эмпатия» в психологии. М. 282 с.

«Қазақстан: Ұлы дала жауһарлары» көрмесінің ғылыми тұжырымдамасы», 2024. Астана: Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі. 10 б.

Леонарда да Винчи, 2024. Әдемі ханшайым. Бьянка Сфорцаның портреті // Мәтіндер жинағы. Seripta Maneant. 101 б.

Маркс Л., 2019. Осязательная эстетика // Художественный журнал. № 108. С. 61.

Музей көрмесін құрудағы көшірме және түпнұсқа мәселелері» атты ғылыми семинар материалдарының жинағы, 2024. Жау.ред.: Ибраева А.Г., Абдукамалова Э.С., Гиззатов С.М., Астана: ҚР Ұлттық музейі. 90 б.

Музейтанудағы пәнаралық зерттеулердің әдіснамалық негіздері» атты ғылыми семинар материалдарының жинағы, 2024. Жау.ред.: Ибраева А.Г., Абдукамалова Э.С., Гиззатов С.М., Астана: ҚР Ұлттық музейі. 76 б.

Самашев З., Чжан Со Хо, Боковенко Н., Мургабаев С., 2011. Наскальное искусство Казахстана (Rock Art of Kazakhstan). Сеул – Астана: Фонд истории Северо-Восточной Азии; Астанинский филиал Института археологии им. А. Х. Маргулана. 380 с.

Сергеев С.Ф., 2009. Обучающие и профессиональные иммерсивные среды. М.: Народное образование. 350 с.

Сильвен Р., 2024. Музейтанудағы пәнаралық зерттеулердің әдіснамалық негіздері. Ғылыми семинар материалдарының жинағы. Астана. 90 б.

Тельчаров А.Д., 2021 Музееведение. М.: Научный мир. 184 с.

Херреман Я., 2004. Показы, экспозиции и выставки. Управление музеем: практическое руководство. Париж: ИКОМ. 230 с.

Хуторской А.В., 1999. Эвристическое обучение. Теория, методология и практика. М. 220 с.

Шляхтина Л.М., 2022. Основы музейного дела: теория и практика: учебное пособие. 8-е изд. стер. Санкт-Петербург: Лань. 248 с.

Шулепова Э.А., 2015. Основы музееведения: учебное пособие / Отв. Ред. Э.А. Шулепова. Изд. 4-е, стереотип. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ». 432 с.

Albert Edward Elsen, Rosalyn Frankel Jamison, Bernard Barryte, 2003. Rodin's art: the Rodin Collection of the Iris & B. Gerald Cantor Center for Visual Arts at Stanford University. Oxford University Press. P. 174-179. 662 p.

Burcaw G.E., 1997. Introduction to Museum Work, Walnut Creek. London: Altamira Press. 3rd ed.

Davallon J. (dir.), 1986. Claquemurer pour ainsi dire tout l'univers: La mise en exposition. Paris: Centre Georges Pompidou.

Ibrayeva A.G., Sydykov A.Zh., 2022. Theoretical and Methodological foundations for Creating a Historical Exhibition in the Museums of Kazakhstan // Turkic Studies Journal. 3. P. 122-138.

Splendeurs des Oasis d'Ouzbekistan, 2022. Surles routes caravanieres d'Asie centrale. Musee du Louvre. Paris. 351 p.

Yin W., Jin J., 2022. Research on the Interactive Relationship of Immersive Art. // Soares M.M., Rosenzweig E., Marcus A. (eds) Design, User Experience, and Usability: Design Thinking and Practice in Contemporary and Emerging Technologies. HCII. Lecture Notes in Computer Science, vol 13323. Springer, Cham. P. 442-453. doi:10.1007/978-3-031-05906-3-33

Reference

Bakin M.V., 2020. Immersivnye tekhnologii v razvitii sotsialnoi empatii i obrazovaniya [Immersive technologies in the development of social empathy and education], Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatelskij zhurnal [International Research Journal], 10(100), Part 2. P. 16-19. [in Russian].

Deleuze G., 2010. Tysyacha plato: Kapitalizm i shizofreniya [A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia]. Gilles Deleuze, Feliks Gvattari; per. s frants. i poslesl. Ya. I. Svirskogo; nauch. red. V. Yu. Kuznetsov. Ekaterinburg: U-Faktoriya; Moscow: Astrel. 837 p. [in Russian].

Ibraeva A., 2013. Muzeitanu: tarikh mamandyqtaryna arnalgan oqulyq [Museology: textbook for history specialties]. Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University. 251 p. [in Kazakh].

Karyagina T.D., 2013. Evolyutsiya ponyatiya «empatiya» v psikhologii [Evolution of the concept of "empathy" in psychology]. Moscow. 282 p. [in Russian].

«Qazaqstan: Uly dala zhauharlary» kormesinin gylymi tuzhyrymdamasy [Scientific concept of the exhibition "Kazakhstan: Treasures of the Great Steppe"], 2024. Astana: National Museum of the Republic of Kazakhstan. 10 p. [in Kazakh].

Leonardo da Vinchi, 2024. Ademi hanshaim. Bianka Sfortsanin portreti [Beautiful princess. Portrait of Bianca Sforza]. Collection of texts. Scripta Maneant. 101 p. [in Kazakh].

Marks L., 2019. Osyazatel'naya estetika [Tactile aesthetics]. Khudozhestvennyi zhurnal. № 108. P. 61. [in Russian].

Muzei kormesin qurudagy koshirme jane tupnusqa maseleleri atty gylymi seminar materialdarynyn jinagy [Scientific Seminar Collection: Issues of Originality and Copies in Exhibition Practices]. Ed. by Ibrayeva A.G., Abdukamalova E.S., Gizzatov S.M., 2024. Astana: National Museum of the Republic of Kazakhstan. 90 p. [in Kazakh].

Muzeitanudagy panaralyq zertteulerdin adisnamalyq negizderi atty gylymi seminar materialdarynyn jinagy [Scientific Seminar Collection: Methodological Foundations of Interdisciplinary Research in Museology]. Ed. by Ibrayeva A.G., Abdukamalova E.S., Gizzatov S.M., 2024. Astana: National Museum of the Republic of Kazakhstan. 76 p. [in Kazakh].

Samashev Z., Zhang So Ho, Bokovenko N., Murgabayev S., 2011. Naskal'noe iskusstvo Kazakhstana (Rock Art of Kazakhstan). Seoul – Astana: Foundation of Northeast Asian History; Astana Branch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. 380 p. [in Russian].

Sergeev S.F., 2009. Obuchayushchie i professional'nye immersivnye sredy [Educational and professional immersive environments]. Moscow: Narodnoe obrazovanie. 350 p. [in Russian].

Sylvain R., 2024. Muzejtanudagy panaralyh zertteulerding ədisnamalyh negizderi [Methodological Foundations of Interdisciplinary Research in Museology]. Gylymi seminar materialdarynyng zhinagy [Collection of Materials from the Scientific Seminar]. Astana. 90 p.

Telcharov A.D., 2021. Muzeevedenie [Museum Studies]. Moscow: Nauchnyi mir. 184 p. [in Russian].

Herreman Ya., 2004. Pokazy, ekspozitsii i vystavki. Upravlenie muzeem: prakticheskoe rukovodstvo [Displays, expositions, and exhibitions. Museum management: a practical guide]. Paris: ICOM. 230 p. [in Russian].

Khutorskoy A.V., 1999. Evristicheskoe obuchenie. Teoriya, metodologiya i praktika [Heuristic learning. Theory, methodology and practice]. Moscow. 220 p. [in Russian].

Shlyakhtina L.M., 2022. Osnovy muzeinogo dela: teoriya i praktika: uchebnoe posobie [Fundamentals of museum business: theory and practice: a textbook] 8th ed. Stereotype. St. Petersburg: Lan. 248 p. [in Russian].

Shulepova E.A., 2015. Osnovy muzeevedeniya: Uchebnoe posobie [Fundamentals of Museology: Textbook]. 4th ed., stereotype. Moscow: Knizhny dom «LIBROKOM». 432 p. [in Russian].

Albert Edward Elsen, Rosalyn Frankel Jamison, Bernard Barryte, 2003. Rodin's art: the Rodin Collection of the Iris & B. Gerald Cantor Center for Visual Arts at Stanford University. Oxford University Press. P. 174-179. 662 p. ISBN 9780195133813.

Burcaw G.E., 1997. Introduction to Museum Work, Walnut Creek. London: Altamira Press. 3rd ed.

Davallon J. (dir.), 1986. Claquemurer pour ainsi dire tout l'univers: La mise en exposition. Paris: Centre Georges Pompidou. [in French].

Ibrayeva A.G., Sydykov A.Zh., 2024. Theoretical and Methodological foundations for Creating a Historical Exhibition in the Museums of Kazakhstan. Turkic Studies Journal 3. P. 122-138.

Splendeurs des Oasis d'Ouzbekistan, 2022. Sur les routes caravanieres d'Asie centrale. Musee du Louvre. Paris. 351 p. [in French].

Yin W., Jin J. 2022. Research on the Interactive Relationship of Immersive Art. Soares M.M., Rosenzweig E., Marcus A. (eds) Design, User Experience, and Usability: Design Thinking and Practice in Contemporary and Emerging Technologies. HCII. Lecture Notes in Computer Science, vol 13323. Springer, Cham. P. 442-453. doi: 10.1007/978-3-031-05906-3-33.

Information about authors:

Ibrayeva Akmaral, Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54 Tauelsizdik Ave., Astana, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: 56610233200

Temirkhanova Assemgul, PhD, Scientific Secretary of the M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 86 Pushkin Str., Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: 57195783015

Zhunussov Kumar, Master of Socio-Cultural Activities, Head of the Department of International Relations, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54 Tauelsizdik Ave., Astana, Republic of Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Ибраева Ақмарал, тарих ғылымдарының докторы, профессор, директордың ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Тәуелсіздік даңғ., 54, Астана, Қазақстан Республикасы.
Scopus ID: 56610233200

Темірханова Әсемгүл, PhD, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің ғалым хатшысы, Пушкин көш., 86, Петропавл, Қазақстан Республикасы.
Scopus ID: 57195783015

Жүнісов Құмар, әлеуметтік-мәдени қызмет магистрі, Халықаралық қатынастар бөлімінің жетекшісі, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Тәуелсіздік даңғ., 54, Астана, Қазақстан Республикасы.

Сведения об авторах:

Ибраева Акмарал, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора, Национальный музей Республики Казахстан, пр. Тауелсиздик, 54, Астана, Республика Казахстан.
Scopus ID: 56610233200

Темирханова Асемгуль, PhD, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, ул. Пушкина, 86, Петропавловск, Республика Казахстан.
Scopus ID: 57195783015

Жунусов Кумар, магистр социально-культурной деятельности, руководитель Отдела международных отношений, Национальный музей Республики Казахстан, пр. Тауелсиздик, 54, Астана, Республика Казахстан.

Authors' Contributions:

A. Ibrayeva defined the scholarly foundation of the research and the methodological models of the exhibition project and established the criteria for analyzing cultural artifacts and forms of exhibition representation.

A. Temirkhanova analyzed the historical and cultural content of the exhibition materials and examined the artifacts and their symbolic significance.

K. Zhunussov collected visual, documentary, and exhibition materials, prepared the illustrations, and contributed to the scholarly editing of the text and the refinement of the final version of the article.

Авторлар үлесі:

А.Г. Ибраева зерттеудің ғылыми базасын және көрме жобасының методологиялық модельдерін анықтады, мәдени артефакттарды талдау критерийлерін және көрме көрсету формаларын белгіледі.

А.С. Темирханова көрме материалдарының тарихи-мәдени мазмұнын талдады, артефакттарды және олардың символдық мағынасын зерттеді.

К.К. Жунусов визуалды, құжаттық және экспозициялық материалдарды жинады, иллюстрациялар даярлады, мәтінді ғылыми редакциялауға және мақаланың соңғы нұсқасын жетілдіруге қатысты.

Вклад авторов:

А.Г. Ибраева определила научную базу исследования и методологические модели выставочного проекта, определила критерии анализа культурных артефактов и форм выставочной репрезентации.

А.С. Темирханова провела анализ историко-культурного содержания выставочных материалов, исследовала артефакты и их символическое значение.

К.К. Жунусов осуществил сбор визуальных, документальных и экспозиционных материалов, подготовку иллюстраций, участвовал в научном редактировании текста и доработке итогового варианта статьи.

CC BY NC

Conflict of Interest:

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов:

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 3 (2025) 76-105
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Арал-Каспий аймағындағы керуен-көш бағыттарындағы қоныстар мен құдықтар: ортағасырлардан – XX ғасыр басына дейін[1]

Т. Картаева[a], *С. Әшімова[b]

[a]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0001-6180-4107
(E-mail: kartaeva07@mail.ru)
[b]*ЮНЕСКО қамқорлығындағы Мәдениеттерді жақындастыру орталығы, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0003-3493-9457
(E-mail: salta-03.04@mail.ru)
**Байланыс үшін автор: salta-03.04@mail.ru*

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
Үстірт, Доңызтау, дәстүрлі технология, ортағасыр, құдық этимологиясы, құдық топонимикасы, қатынас жолдары, керуен жолы, көш жолы, халықтық білім.

ХҒТАМР 03.29.00 /03.61.00

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-76-105

АННОТАЦИЯ

Қоңырат – Қарақобда арасын жалғастыратын қатынас жолы Арал-Каспий аралығын, Аралдың оңтүстік және солтүстік-батысын, Оңтүстік және Солтүстік Үстірт, Ақтөбе қаласының оңтүстігіндегі Қарақобда өзені аралығын қамтиды. Арал-Каспий аңғарына «Тұран жазығы» аталған кең байтақ қазақ жерінің бір бөлігі енеді. Геосаяси тұрғыдан ірі тарихи-мәдени ареалдар Орталық Азия, Алтай-Саян шатқалы, Кавказ, Шығыс Еуропаны жалғаған тарихи магистралды жолдар Еуропа мен Азия арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асырған. Арал-Каспий аймағының шөлді, құрғақ, экожүйесінің аса күрделі жерлерімен өткен жолдардың қалыптасу тарихы толық зерттелмеген тақырыпқа жатады. Арал-Каспий аймағындағы тарихи дәуірлерде Орталық Азия мен Батыс арасын байланыстырған қатынас жолдары XX ғасырдың 20-30 жылдарының арасына дейін қолданыста болған. Ортағасырлық керуен жолдарының бір бөлігі XIX-XX ғасырдың бас кезінде Орталық Азия мен Орынбор арасы арқылы Шығыс Еуропаға шығатын сауда жолына қызмет еткен. Қоңырат Хиуа, Үргеніштен шыққан сауда керуенінің алғашқы бекеті болған.

Қатынас жолдары бағыты, мақсатына қарай керуен және көш жолдары болып бөлінді. Үстірт үстінен өткен Қоңырат – Қарақобда қатынас жолының бойындағы Ақсай, Ащыайрық, Тұщыайрық, Қайнар, Тасастау мерзімдік қонысының топонимикасын зерттеу барысында құдықтарды құжаттау, сақталу деңгейін сараптау жүзеге асты. Орталық Азия мен ортағасырлық Қызылқала, Кетікқала арасын жалғап жатқан керуен жолының да оңтүстік бөлігі осы көш жолымен түйісті. Ортағасырлық керуен жолдарының белгілі бір бөліктері мал шаруашылығында көш жолдары ретінде қызмет еткен. Керуен-көш жолдарының екіге бөлінетін жол айрықтары

[1] Мақала «AP23488984 - Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу аспектісіндегі ортағасырлық топонимика» іргелі зерттеу жобасы аясында дайындалды

© Т. Картаева, С. Әшімова, 2025

керуеншілердің сауда-экономикалық мақсатына, көшпелілердің мерзімдік қоныстарын игеруіне қарай қалыптасқан. Қоңырат – Қарақобда керуен-көш жолының оңтүстік бөлігі «Қасқажол» деп аталған.

Құдық этимологиясы мен тарихи топонимикасының еліміздің тарихы мен мәдениетіне, этнографиясына беретін деректік маңызы зор. Қазақ халқы ландшафты дәстүрлі игерудегі құдық қазу ісінің көне білімін бүгінгі күнге сақтап жеткізген. Құдықтың құрылысының күрделілігімен, адам атымен, жергілікті ландшафт ерекшелігімен, белгілі бір оқиғамен байланысты қалыптасқан этимологиясы, кәсіптік, аймақтық сөздер қазақ этнолингвистикасының маңызды қорын құрайды. Құдық байырғы қатынас жолдарында суат қана емес, маңызды бекет ролін атқарды. Тарихи дәуірлерде қолданыста болған қатынас жолдарының бойындағы құдықтардың ерекшелігі жергілікті ландшафтқа сай қалыптасты. Ұзақ бағыттардағы қара жолдарды игеруді ұйымдастыру – қазақ халқының табиғатпен етене өмір сүруі мен жер-суды тануының нәтижесі.

T. Kartaeva[a]
[a]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0001-6180-4107
(E-mail: kartaeva07@mail.ru)

***S. Ashimova**[b]
[b]*International Centre for the Rapprochement of Cultures under the auspices of UNESCO, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0003-3493-9457
(E-mail: salta-03.04@mail.ru)
*Corresponding author: salta-03.04@mail.ru

Settlements and wells along the caravan-nomadic routes of the Aral-Caspian region: from the Middle Ages to the early 20th century

Abstract. The pastoral route from Konyrat to Karakobda covers the Aral-Caspian region, which includes the southern and northwestern parts of the Aral Sea, the southern and northern Ustyurt Plateau, and Karakobda River area south of Aktobe. The Aral-Caspian lowlands include part of the vast Kazakh territories historically known as the “Turan Plain”. From a geopolitical perspective, the historical trade routes that connected the main historical and cultural regions of Central Asia, the Altai-Sayan region, the Caucasus, and Eastern Europe facilitated interaction between Europe and Asia. The history of routes through the deserts and arid ecosystems of the Aral-Caspian region has not been well studied.

The routes in the Aral-Caspian region that connected Central Asia with the West were used during historical periods until the 1920s-1930s. Until the early 20th century, some medieval

Received 04 June 2025. Revised 10 July 2025. Accepted 28 August 2025. Available online 30 September 2025.

Дәйексөз үшін: Т. Картаева, С.Әшімова Арал-Каспий аймағындағы керуен-көш бағыттарындағы қоныстар мен құдықтар: ортағасырлардан – XX ғасыр басына дейін // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 3. 76-105 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-76-105

For citation: T. Kartaeva, S. Ashimova Settlements and wells along the caravan-nomadic routes of the Aral-Caspian region: from the Middle Ages to the early 20th century // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 3. P. 76-105. DOI:http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-76-105

caravan routes linked Central Asia and Orenburg with Eastern Europe, with Konyrat being the first stop for caravans travelling from Khiva and Urgench. Depending on their direction and function, communication routes were classified as caravan or nomadic paths. In the study of toponyms related to seasonal pastures, such as Aksai, Ashyairyq, Tushyairyg, Kainar and Tasastau, along the Konyrat-Karakobda route through the Ustyurt, the location and preservation status of wells were documented. A section of the Konyrat–Karakobda route was part of the medieval caravan network through Mangystau and northwestern Ustyurt, intersecting with the branch linking Central Asia to Kyzyl-Kala and Ketik-Kala. Some medieval caravan routes were also used for herding livestock. The junctions where these routes branched out formed networks that were used not only for trade, but also for seasonal pastures. The southern section, from Konyrat to Karakobda, was known as the Kaskajol route.

The etymology of wells names are important for documenting the history and culture of Kazakhstan. The Kazakh people have preserved traditional well-digging knowledge that is still practised today. Terms reflecting regional dialects, construction methods, personal names, landscape features and historical events play a key role in Kazakh ethnolinguistics. As well as serving as water sources, wells also acted as checkpoints along trade routes, while long-distance pastoral routes developed from the Kazakhs' enduring coexistence with nature.

Keywords: Donyztau, Ustyurt, Traditional technology, Middle Ages, well etymology, well toponymy, communication routes, caravan routes, nomadic routes, folk knowledge.

Т. Картаева[a]
[a]*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0001-6180-4107
(E-mail: kartaeva07@mail.ru)

***С. Ашимова**[b]
[b]*Центр сближения культур под эгидой ЮНЕСКО, Алматы, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0003-3493-9457
(E-mail: salta-03.04@mail.ru)
*Автор для корреспонденции: salta-03.04@mail.ru

Поселения и колодцы вдоль караванно-кочевых машрутов Арало-Каспийского региона: от средневековья до начала XX века

Аннотация. Маршрут Конырат-Каракобда охватывает Арало-Каспийский регион, южную и северо-западную части Аральского моря, Южный и Северный Устюрты, район реки Каракобда к югу от Актобе. В Арало-Каспийскую впадину входит часть обширной территории Казахстана, именуемой Туранской равниной. С геополитической точки зрения исторические магистральные пути, соединявшие крупные историко-культурные ареалы Центральной Азии, Алтай-Саянского нагорья, Кавказа и Восточной Европы, выступали важным каналом взаимодействия между Европой и Азией. Формирование исторических путей, пролегавших через пустынные, засушливые и экологически сложные территории Арало-Каспийского региона, остаётся одной из малоизученных тем. Транспортные пути, соединявшие Центральную Азию с Западом в исторические

эпохи на территории Арало-Каспийского региона, сохраняли своё функционирование вплоть до 1920-1930-х годов. Часть средневековых караванных путей в XIX – начале XX века использовалась как торговый маршрут, связывавший Центральную Азию с Восточной Европой через Оренбург. Поселение Коныpат было первым опорным пунктом для торговых караванов, отправлявшихся из Хивы и Ургенча.

Пути сообщения в зависимости от их направления и функционального назначения подразделялись на караванные и кочевые маршруты. В рамках исследования топонимики сезонных стоянок кочевников – Аксай, Ащыайрык, Тущыайрык, Кайнар и Тасастау, расположенных вдоль маршрута Коныpат – Каракобда, проходившего через Устюрт, были осуществлены документация колодцев и экспертная оценка степени их сохранности. Южная часть караванного пути, соединявшего Центральную Азию со средневековыми Кызылкала и Кетиккала, также пересекалась с данным кочевым маршрутом. Отдельные участки средневековых караванных путей использовались как кочевые маршруты в скотоводстве. Разветвления караванно-кочевых маршрутов складывались в зависимости от торгово-экономических интересов караванщиков и хозяйственно-бытовых задач освоения сезонных стоянок кочевников. Южный сегмент маршрута Коныpат – Каракобда в исторической традиции был известен под названием «Каскажол».

Этимология названий и историческая топонимика колодцев обладают значительным источниковедческим потенциалом для изучения истории, культуры и этнографии Казахстана. Казахский народ сохранил и передал до наших дней архаичные знания о рытье колодцев как важной составляющей традиционного освоения ландшафта. Этимология названий колодцев, связанная как со сложностью их сооружения, так и с именами людей, особенностями местного ландшафта, конкретными историческими событиями, наряду с профессиональной терминологией и региональной лексикой, формирует значимый корпус казахской этнолингвистики. На древних путях сообщения колодцы функционировали не только как источники водоснабжения, но и как ключевые опорные пункты. Особенности колодцев, расположенных вдоль дорог сообщения, использовавшихся в исторические эпохи, формировались в соответствии с местным ландшафтом.

Ключевые слова: Донызтау, Устюрт, традиционная технология, средневековье, этимология колодцев, топонимия колодцев, пути сообщения, караванные пути, кочевые пути, народные знания.

Кіріспе

Ерте ортағасырлардағы Орталық Азия мен Шығыс Еуропа арасындағы сауда-экономикалық байланыс кезінде қалыптасқан күрделі әрі ұзақ қашықтықты еңсерген жолдар Үстірт үстінен өткен (Манылов, Юсупов, 1983: 170-180; Калменов, 2013[2]). Қоңырат – Қарақобда арасындағы жол Қарақалпақстанның Қоңырат өлкесінің солтүстігін, Оңтүстік Үстірт, Оңтүстік Маңғыстау, Доңызтау, Солтүстік Үстірт, Ақтөбе өңірінде Қобда өзені жағасындағы қоныстарды қамтиды (Ищенко және т.б., 1928: 100)[3]. Керуен жолдарының бойындағы құдықтар ертеортағасырлық керуен-сарай,

[2] Калменов М., 2013. Археологические памятники Устюрта и Мангыстау на средневековых караванных путях (X-XIV вв.). Автоферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань. 28 с.

[3] Ищенко М.М., Казбеков И.С., Ларин И.В., Щелоков Б.К., 1928. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда. Материалы Комиссии экспедиционных исследовании. Отчет о работах почвенно-Ботаническо-

керуен жолдарының қалыптасуымен бірге салынған (Манылов, Юсупов, 1983: 170; Әжіғали, 201: 7). Ортағасырлық жолдар, асулар, керуен сарайлар, қоныстардың тарихи топонимикасын құдықсыз талдау мүмкін емес, құдықтар ауыз суды ғана емес, көлік қызметін атқарған, тіршілік қажетін қамтамасыз еткен малды да сумен қамтамасыз етті. Ортағасырлық керуен-көш жолының ортағасырдан кейінгі қолданысы, жол бөліктерінің, бекеттердің атауы кешенді зерттеуді қажет етеді.

Қоңырат – Қарақобда ареалындағы Доңызтау, Үстірттегі құдықтар тұрақты құдықтарды құрап, керуен, көш жолдарында, мерзімдік қоныстарда қазылды. Көне құдықшылық кәсібіне жойылу қаупі төнуде. Оның себебі, біріншіден тереңнен шығатын су көзін танитын «көзі қарақты құдықшылардың» қалмауы немесе азаюы, отырықшылыққа өту, малшылардың мерзімді қоныстарда отырмауы, байырғы керуен-көш жолдарының қолданыстан шығуы, техника көмегімен артезиандық суларды қолдану мүмкіндігінің молдығы болып отыр. Үстірттегі кейбір ортағасырлық шыңыраулар үстінен қазіргі заманға бейімді техника (мотор) орнатылған түрлерін кездестірдік, алайда мұндай шыңыраулардың дәстүрлі тас шегенін көруге қазіргі орнатылған техника мен құдық үстіне жабылған темір қорап қиындық тудырады (АЭМ).

ҚР Материалдық емес мәдениет мұрасы Ұлттық тізімі 2024 жылы қайта толықтырылып, «Қазақ халқының құдық қазу және шегендеу өнері» нысаны «(d) табиғат пен дүниеге қатысты білімдер мен әдет-ғұрыптар» типі бойынша шұғыл қорғауды қажет ететін мұра ретінде құжатталып, тізімге енгізілді (ұсыныс авторлары: Картаева Т., Ашимова С.). Құдық – қорғауға алынған ұлттық тізімдегі тарихи-мәдени мұра, этноархеологиялық ескерткіш ретінде оның орналасуын (керуен сарайлар, қала-қоныстарда, жол бойында, мерзімдік қоныста), оған қатысты атаулар жүйесі (этимология, топонимика) мен халықтық білімді (таяз, терең құдықтарын қазу әдісі, жер асты су көзін тану) зерттеу өте маңызды. Байырғы керуен-көш жолдарын жалғаған құдық топонимикасы антропоним (адам атымен), гидроним (табиғи су түрімен), ойконим (елді мекенмен), ороним (жергілікті ландшафтпен), агиотониммен (киелі орынмен) байланысты қалыптасады. Бұл құдық топонимикасының күрделілігін айғақтайды.

Материалдар және әдістер

Қоңырат – Қарақобда қатынас жолы бойындағы құдықтар туралы деректерді Маңғыстау, Үстірт өңіріне келген зерттеуші, саяхатшы, әскерилердің, жергілікті өлкетанушылардың жазбалары, әскери топографиялық карталар, көмілген құдық іздері, сақталған құдықтар береді (Р.Карутц, Н. Ломакин, М. Арнольди, Е. Беляевский, Н.И. Гродеков, О.С. Вялов және т.б.). Ортағасырлық керуен жолдары, оның бойындағы керуен сарайлар – археологиялық ескерткіштер типіне жатады (Маргулан, 1949; Манылов, Юсупов, 1983: 170; Калменов, 2013, т.б.). Ортағасырларда сауда қатынасы, көш жолына қатар қызмет еткен жолдарды **«керуен-көш жолы»** деп қосарлы атауды алғаш қолданған – Ә.Марғұлан (Маргулан, 1949). Керуен-көш жолындағы қоныстар, құдықтарды анықтауда дереккөз ретінде тарихи карталардың маңызы зор (Генеральная карта…, 1861[4]; Схематическая карта.., 1928; Материалы к схеме проекта…, 1931).

го отряда Казакстанской экспедиции АН СССР. Исследование 1926 года. Вып. VI. Ленинград, АНСССР. 215 с.

[4] Генеральная карта Оренбургского края и частей Хивинского и Бухарского владении составлена в долю 1\2100000 долю настоящей величины при Генеральном штабе Отдельного Оренбургского корпуса и гравирована в военно-топографическом депо, 1861. Гравировано в 1851 году исправлено в 1861 году. Оренбург: военно-топографическое депо.

Этнографиялық далалық зерттеу барысында Қоңырат – Қарақобда қатынас жолының бойындағы Солтүстік Үстіртпен жалғасатын Доңызтау етегіндегі Ақсай, Ащыайрық, Қайнар, Тұщыайрық, Тасастау көктеу/күзеулік мерзімдік қонысындағы тас құдықтардың құжатталуы осы мақаланың жазылуына негізгі заттай материал болады.

Қоңырат – Қарақобда арасындағы жер-су атауларының топонимикасын зерттеуде отандық географ, ономастик ғалымдардың еңбектеріне сүйендік (Конкашпаев, 1963; Койчубаев, 1974; Көшімова, 2010). Зерттеу нысанындағы жол бекеттері мен құдықтарды құжаттау барысында жергілікті қариялардан кәсіптік ұғымдарға қатысты ақпараттар нақтыланды (мәтінде АЭМ – авторлардың экспедициялық материалдары).

Тарихи құдықтар өзі қолданыста болған уақыттың экологиялық жүйесін айғақтауға, этнология және экология ғалымдарының, жаратылыстану ғылымдарымен пәнаралық байланысын қамтитын заттай дерек-ескерткіш. Үстірт үстінде кездесетін көне тас құдықтарды зерттеу этноархеологиялық бағытты қоса қамтиды. Тарихи құдықтар орналасқан қоныс, діни-тұрғын үй кешендерін құжаттау, сақтау, қорғауды жүзеге асыру *«құқықтық этнология», «нормативтік этнология»* әдістерін алға тартады. «Қазақ ескерткіштануын» нормативтік этнология тұрғысынан талдау да отандық ғылымда жаңашылдық болып саналады. Байырғы құдықтарды зерттеу нәтижесі Үстірт үстінен өткен қатынас жолдарының тарихын айғақтауға мүмкіндік бергенін айтуға болады.

Мәселенің зерттелуі

XVIII-XIX ғасырлардағы әскерилер Маңғыстау, Үстірт құдықтары жайлы алғашқы дәстүрлі құдықтардың халықтың қолданысы кезінде жүргізілген, сондықтан да жазба деректердің нақты мәлімет алу үшін маңызы жоғары (Рычков, 1772; Эверсман, 1840; Маг-Гахан, 1875; Арнольди, 1885; Леваневский, 1894, т.б.).

Поляк зерттеушісі, әрі суретші Бронислав Залесский 1848 жылы Үстірт даласында болып, шыңырау жайлы «...мұндай жерде шыңыраулар өте сирек, бір-біріне дейін ондаған шақырым жер жүруге тура келеді. Олардың бір кездері әлдекімдердің ерен еңбегімен, күшімен қазылғаны даусыз. Олар кез келген жерден қазылғанымен, қазақтар құдықтарды оңай табады. Құдық суының дәмі жүрек айнытардай болғанымен, шөл дала тіршілігінде оның қызметі ерекше. Құдық айналасына аз да болса көгерген өседі, қызылмия дөңгелек жапырағын жайса, қамыс-қоға биікке қол созады, самалмен сыбдырлап, ши тербеледі», – деп құдық басындағы тірлікті тірі табиғатпен байланыстырады (Залесский, 1991: 95).

Үстіртте шыңыраулар ойпатты, сайлы жерлерден қазылады, сайлардың диаметрі 3-4 шақырымға дейінгі жерді алады. Бір сайдан арасы 60-120 метрден 5-20 құдық қазылады. Үстіртте су 20 м, тіпті одан көп тереңдіктен шығады. Жер астындағы су жолы горизонты 1-6 м-ге дейін жетеді. Бір шыңыраудың суы бір мезгілде 40-300 ірі мал басын суаруға жетеді. Үстіртте тұщы су Сам құмдары мен Өліқолтық бұғазы арасындағы Қиюкен, Бикеш, Мәніші, Шекан, Қаратілей, Жезді, Ердалы, Орыс, Жүзадым, Босаға, Сайқұю, Сақсорқұй сайларында, яғни құмды жерде кездеседі. Бұл елді мекендердегі шыңыраулардың тереңдігі 10-40 метрге, ал түбіндегі судың тереңдігі 0,5-1,5 м тереңдікте кездесіп, бір мезгілде 20-100 бас ірі қара малды суаруға жетеді. Су мол шықса, бір күнде 50-300 бас ірі малға дейін суаруға болады. Үстірттегі шыңыраулар тек көш жолдарының бойынан бір-бірінен 10-40 шақырым қашықтықтан қазылған. Көптеген шыңыраулардың арасы

30 шақырым. Су көзі бар жерден бір-біріне жақын етіп 50 шыңырауға дейін қазады (Ищенко және т.б.: 1928: 57).

О.С. Вялов Бесшыңырау деп аталған жерден бір-біріне жақын етіп қазған 16 шыңырауды, ал Қосқұлақтан бір-біріне жақын етіп қазған 10 шыңырауды есепке алған (Вялов, 1934: 150-151). Сам құмдары, Үстірттің солтүстік шығысы, Қошқар ата құмдары, Үлкен Борсұқ құмдарында грунт сулары жер бетіне жақын, құдықтар тереңдігі 2-3 м, кейде одан көп тереңдікте қазылады, бірақ бұл жерде құдық суы мол емес, бір тартқанда ірі мал басынан 30-40 бас малға жетеді.

Хиуа жорығының бір мүшесі М. Арнольдидің «В Закаспийском крае в 1877 году» атты жазбасында Маңғыстау, Үстірт құдықтарымен қатар, құдық суларының дәмі хақында айтылады. Бозат құдығының суы ащы болса, одан әрі екі шақырым жердегі қоналқыдағы құдық суы тұщылау болған (Арнольди, 1885: 15).

Шыңыраулар суы алғау, кермек болады дейді жергілікті тұрғындар. Құдықтың суы алғау (ащылау/тұздылау) болған жағдайда суды кенеп сүзгіден өткізіп, су кермегін табиғи жолмен тазалап ішкен, бұл халықтық білімнің нәтижесі (АЭМ).

Шыңыраулар суының 1 литріне шамамен 15-10 гр тұздан келеді. Маңғыстау қазақтары құдық суы алғау болғандықтан түйені көп өсірген, жылқы саны түйеден аз болған (Казахстан. Природные условия..., 1969: 453). Үстірттің солтүстік батысында шыңырау саны көп болғанымен, суы алғау болғандықтан судың тапшылығы сезіліп тұрады. Кейбір жерлерде 25-30 шақырым радиуста тіпті мүлдем құдық кездеспейді. Терең шыңыраулар Үстірттің орталық бөлігінде кездеседі. Бұл жерде шыңыраулар тереңдігі 20-50 м, кейбірі 70 м. Бұл жердегі шыңыраулардың суы кермек, алғау, тұзды ащы, өте сирек тұщы болып келеді.

Үстірттің оңтүстік шығыс бөлігі, Тұғарақ сордың оңтүстігі мен солтүстік-шығысына қарай, Қосбұлақ және Асматай Матай қонысы, Білеулі (Құрабауыр) қорғаны/керуен сарайы; Барсакелмес (Қарой) сорының батысынан Үстірттің оңтүстігіне қарайғы жерлер шыңыраумен өте аз қамтылған.

Үстіртте негізінен тереңдігі 2 сажыннан бастап, 30-40 сажыннан асатын шыңырау құдықтар қазылған. Әскери саяхатшы Маг-Гахан өз қолжазбасының «Безводная степь» аталатын XI бөлімінде Оксуз аңғарындағы қазақ даласынан тереңдігі 60 метрден асатын құдықтарды кездестіргені айтылады. Маг-Гаханға жергілікті тұрғындар бұл құдықтардың Ақсақ Темір дәуірінде де елді сумен қамтамасыз еткендігін айтқан (Маг-Гахан, 1875: 63).

Қалыптасқан көш дәстүрі бойынша құдық суын сол құдықты қаздыртқан егесі бірінші болып пайдаланған, егер ол болмаған күнде онымен бірге туғандары, бірге туғаны болмаса жақын аталасы пайдаланып, содан кейін қалған ауылдарға кезек берген. О.С. Вялов Үстірт гидрологиясын зерттегенде 63 шыңырау құдықты есепке алған. Үстірттегі тайпалар бұл жерде табиғи су көзінің тапшылығынан құдық суын жыл бойына пайдаланып, малды құдық суымен суара берген.

Үстірттегі Жүзадым құдығы атауы оның тереңдігі 100 м болуымен байланысты қалыптасқан. Үстірт, Сарыой, Дәрібай, Тасастау, Қайнар, Онқұдық шыңырауларының аузы тар, түбі кең «сиясауыт» түрінде қазылған. О.С. Вяловтың Үстірт құдықтарының есебін сараптасақ, құдықтардың басым бөлігінің сипаттамасында түбіне қарай кеңейе түскендігі жазылған (Вялов, 1934: 160-168).

Шыңыраулар тұрақты қызмет еткендіктен бір шыңыраудың басында 1-3 астаудан орнатылады (Ищенко және т.б.: 1928: 62).

П. Рычков: «Хиуа жолындағы Білеулі Ата елді мекенінде құдық суы 30-40 сажын тереңдіктен шыққан», – деп жазған (Рычков, 1772: 124). С.Н. Никитин де Білеулі керуен-сарайына қызмет еткен тас құдықты зерттеу нысанына алған (Отчеты экспедиции..., 1893: 73-77)[5]. Қоңырат – Қарақобда қатынас жолы П. Рычков атап отырған «Хиуа жолының» бір тармағын құрайды.

Э.А. Эверсманның Үстірт шыңырауларына қатысты жазбасы назар аудартады: «Үстіртте тереңдігі 10-20 сажын болатын құдықты терең деп айтуға болмайды. Үстіртте су тапшы, терең құдықтарды ноғайлар да қазған. Терең құдықтар түбінде суы аз, суды сыртқа шығару тез бола қоятын шаруа емес» (Эверсман, 1840: 264).

М. Леваневский «Үстірттегі терең шыңыраулардың тас шегендерін салуға Бұхар және Хиуа жерінен келген құлдар еңбегі пайдаланылған» деген деректі береді (Леваневский, 1894: 106-107). Үстірт үстінен Орта Азия мен Еуропа арасын байланыстыратын керуен жолының өткенін назарға алсақ, керуенбасылардың тек тұрмыс қажетін өтейтін заттық бұйымдарды ғана емес, «жалдамалы жұмысшылар» күшін алып келгені, яғни М. Леваневскийдің «құл еңбегі» деп, қара жұмысқа жалданушыларды айтып тұрғаны еш күмән туғызбайды. Керуенбасылар Орта Азиядан алып келген жұмысшыларды керуен сарайларда, бекеттерде тоқтағанда жергілікті байларға келісім бойынша қалдырып, Еуропадан қайтар жолдарында кері алып қайтқан деп болжауға болады.

Шыңыраудың басына мал келгенде су тарту үшін кемі үш адамның күші қажет: бірі су тартатын түйе немесе атты басқарады, екіншісі су толған месті алып астауға құяды, үшіншісі малдың бір уақытта бір-біріне кедергі келтірмей су ішуін қадағалайды. Үш адам бір сағатта 40-100 бас қойды суара алған (Хозяйство казахов на рубеже..., 1980: 70).

1870-1871 жылдары Маңғыстау орыс әскери қызмет жүйесінің отряд бастығы, полковник Н.П. Ломакиннің «О полуострове Мангышлаке и путях оттуда в разные пункты Закаспийского края» атты жазбасы ИРГО-ның «Кавказ бөлімі жазбаларында» 1873 жылы жарияланды. Н.П. Ломакин бұл жазбасын ИРГО-ның Кавказ бөліміне есеп ретінде тапсырған. Ол Каспий аңғары, Үстірт, Маңғыстаудан өтетін керуен, көш жолдарын сипаттай отырып, Бозащы мен Маңғыстаудағы суат қызметін атқарып тұрған құдықтардың орналасуын барынша қамтуға тырысқан. Еңбекті XIX ғасырдың ортасындағы құдықтарға қатысты «жолсерік» немесе «бағдарлық жазба» ретінде тануға болады, онда саны 172 болатын басты су көзі ретінде қызмет етіп тұрған құдықтың сипаттамасы айтылған. 1880 жылдары тереңдігі 2 сажын болатын Үлек елді мекенінде – 12, тереңдігі 3 сажын болатын Бүрдіген елді мекенінде – 20 құдық есепке алынған. Зерттеуші, сондай-ақ, Бекі елді мекенінен – 12, Торты елді мекенінен – 40 құдықтың санын берген. Н.П. Ломакин 127 құдықтың 47-сі жалпы қауымдық қолданыста, 7-уі адайлардың көш жолында орналасты дейді (Ломакин, 1873: 42). Аталмыш еңбекте Нұрқабай, Қарасият, Жайнама сияқты белгілі шыңыраулардың аты кездеседі (Ломакин, 1873). Жергілікті өлкетанушылардың есептеуі бойынша, алғашқы деректерде өңір құдықтары толық қамтылмаған, әрі құдықтар саны кем көрсетілген (Едилхан, 2013: 93; Жаңбыршыұлы, 2001).

1873 жылы Хиуа жорығына қатысқан әскери зерттеушілер, әскери шығыстанушылардың жазбалары да Маңғыстау, Үстірт шыңырауларының байырғы қалпы туралы маңызды

[5] Отчеты экспедиции 1892 года, 1893. Зауральские степи Уральской области. Усть-Урть снаряженной Акционерами Общества Рязанско-Уральской Ж.Д.С.П. и П.П.Фонь-Дервиз и геологическим под начальством С.Н. Никитина. С приложением отчетной карты и 6 таблиц профилей. СПб.: Типография А.Якобсона.

деректер береді (Гродеков, 1883; Арнольди, 1885). Н.И. Гродеков отряды «Хиуа жорығы» сапарында Үстірт үстінен Аққұрық, Қарсақ, Еркембай, Үшқұдық, Табынсу құдықтары жалғап жатқан жолмен жүріп өтеді. Үстірттегі белгілі Қыңыр құдығының басына тоқтайды. Қыңыр құдығының тереңдігі 30 сажын, ернеуі тас шегендермен биік етіп көтерілген, басына су тартуға шығыр орнатып, астау қойылған. Биік ернеулер құдыққа суырылған құмның түспеуін, құдық суының таза болуын қамтамасыз етеді. Шыңыраудың қауға салатын әйкел ойығының өлшемі шамамен ¾ аршын. 30 сажын тереңдіктен суды тері қауғамен тартып шығарған. Бір қауғаны салып, суын тартып алу үшін шамамен 20 минут уақыт кеткен. Қарақын құдықтарының саны бесеу, сайдан қазылған, тереңдігі 5 сажын, суы тұздылау. Дүйсембай шыңырауы Үстірттің үстінен қазылған, тереңдігі 29 сажын. Қыңыр шыңырауымен екеуінің арасы 11,5 шақырым. Жол бойын одан әрі Ақмешіт, одан кейін Шеркезді шыңыраулары жалғап жатты (Гродеков, 1883: 216-217). Шеркезді шыңырауының тереңдігі 25 сажынды құрады, суы тұзды. Ақмешіт шыңырауының саны екеу, тереңдіктері 10 сажыннан. Шыңырау дөңнің етегінен үгіп қазылған Ақмешіт деп аталған жерасты мешіті жанынан қазылған. Байлар шыңырауы 14, одан 8 ½ шақырым жердегі Қызылақыр шыңырауы 18 сажын тереңдіктен су береді. Қызылақырдан 55 шақырым жердегі көктеудегі Байшағыр шыңырауының тереңдігі 16 сажын, суының бойлығы 1 ½ сажын, ішкі диаметрі 1 аршын. Ал Ақшығанақта (Қызылүмбет) жүздеген құдық қазылған. Ал Итбай, Құнанорыс, Онқауынды шыңырауларының суы алғау, бірақ терең емес. Хиуа жолында орналасқан Меңдәлі, Табынсу, Аланқұдықтың суы мол (Гродеков, 1883: 221-231).

Табынсу, Аланқұдық атаулары сол жерді мекен еткен алан, табын тайпаларымен байланысты. Н. Гродеков әскері одан әрі атты, түйелі көліктермен Табынсу құдығының басына демалуға тоқтаған. Табынсу құдығының да суы алғау, тұзды болғанымен, ол жердің шөбі шүйгін болғандықтан жақсы суатты қамтамасыз еткен (Гродеков, 1883: 235). О.С. Вялов бойынша Табынсу құдығының суы тұзды, мал суаруды қамтамасыз еткен, тереңдігі 3 сажын, суының деңгейі – 1 аршын (Вялов, 1934: 166). Табынсу құдығының жалпы саны 3 (Жаңбыршыұлы, 2001). Апанқұдық Табынсудан 13½ шақырым жерде, Барсакелмес сор/кебірінің батысында орналасқан. Құдық өлшемінің «диаметрі – 6 сажын» деп көрсетілуінің өзі құмды жердегі байырғы апан құдықтың сипатын береді, ал суға дейінгі тереңдігі 4 сажын, суымен бірге тереңдігі 5 сажын деп көрсеткен (Гродеков, 1883: 238). XX ғасыр ортасында Қарақалпақстан археологиялық экспедициясы диаметрі 3,43-5,58 м болатын Білеулі апанқұдықтарын «Үстірт сардобасы» деп құжаттаған, әрі Білеулі апанқұдықтарының тас шегендерінің қалану стилін анықтаған (Манылов, Юсупов, 1983: 176-177).

Ресей офицері Е. Беляевскийдің әскерилер үшін Үстірттен Хиуаға дейінгі жолды сипаттап жазған «жолсілтеме» ретіндегі «Путь от залива Цесаревича через Усть-Урт до Кунграда» атты еңбегінде қатынас жолдарын құдықтар жалғап жатқандығы, құдықтардың бекет ретінде атқарған қызметі қамтылған (Беляевский, 1885). Бұл деректік жазбада Өліқолтық бұғазынан Үстірт, Қоңырат өңіріндегі құдықтар қамтылған. Бұл еңбектің қазіргі байырғы құдықтардың картографиясын жасауға бірден-бір дерек көзі болары анық.

КСРО Ғылым Академиясы антропологиялық отряды комиссиясының жұмысы 1926 жылы қазақ даласына бағытталды. Жер қыртысы, топырақ, ботаникалық зерттеу отрядының жұмыс бағытына жайылымдық жерлерді, егістік жерлерді игеру, төрт түлік

малдың шөбі, яғни от қоры, шөлді аймақтарды игерудің дәстүрлі жолдарын анықтау кірді. Зерттеу жұмысының есебі ретінде М.М. Ищенко, И.С. Казбеков, И.В. Ларин, Б.К. Щелоковтың авторлығымен «Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда» атты еңбек жазылды (Ищенко және т.б., 1928). Экспедиция мерзімдік қонысқа көшудің жерге көшудің тиімділігі, XIX ғасырдағы қыстаудан жайлауға дейінгі, жайлаудан кері қыстауға дейінгі көш жолы мен көш тоқтайтын бекеттерді анықтау, жолда тоқтаудың мерзімі, уақытын анықтауға байланысты зерттеулері көш бойындағы құдықтарды анықтауға негіз болған.

Қоңырат – Қарақобда керуен-көш жолының бойындағы бекеттердің орналасуын нақты анықтауда әскери-топографиялық және экспедициялық карталардың деректік маңызы зор (Генеральная карта Оренбургскаго края, 1861[6]; Схематическая карта районов сезонных пастбищ родов Адай и Табын, Материалы к схеме проекта обводнения у Донызтау река Чаган, 1930-1931...).

Талдау

Құдық этимологиясы

«Құдық» этимологиясының көне түркілік ұғым екенін «сөздіктер» желісі мен түркі халықтары арасында сақталған атауы және фольклорлық деректер айғақтайды. «Құдық» көне түркілік тілде – «құй». «Құдық» сөзінің көнетүркілік нұсқасын Махмұт Қашқари *«құйығ», «құдзұғ», «құзұғ»* сөздерімен берген (Махмұд Қашқари, 1997, I: 432; III: 228, 230). *«Құдзұғлығ»* сөзі «құдықты үй, құдығы бар үй» деген мағынаны берген (Махмұд Қашқари, 1997, I: 554). Ал, «чад» сөзінің оғыз тіліндегі «құдық» атауын беруі, ерте түркілік кезеңде де құдық түрлеріне қатысты атаулардың болғанын айғақтайды (Махмұд Қашқари, 1997, III: 205). *Құңұқ, құйұқ, құдұқ, құдзұқ, құзұқ, құңұқ, құңғұқ* көне сөздерді құдықтың түпнұсқасы деп тануға болады.

Маңғыстау, Орал және Қарақалпақстан қазақтары арасында құдықты көне түркілік ұғыммен *«құйы»* деп атау кездеседі. *Құйыдан су ал.* Маңғыстау қазақтары «құйы» атауын таяз және орташа тереңдіктегі құдыққа қолданғанымен, ертеде жалпы құдыққа қолданған деуге болады. Маңғыстаулықтардың қазіргі таңда *құйы* сөзін таяз, орташа құдыққа қатысты атауы оларды шыңыраудан ажырату мақсатында қалыптасқан. Құдықтың көне түркілік *«құй»* атауын Зайсан, Күршім қазақтары да сақтап қалған. Ал Жамбыл, Меркі қазақтары *«құйы»* деп ағынды судың терең, иірімді жерін айтады (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 433-434).

Көне түркілік атау төркіні басқа түркі халықтарында да сақталған. Мысалы, түріктер мен ноғайлар – *куйы*, құмықтар – *къую*, түркімендер – *гуйы,* өзбектер – *кую.*

Шыңырау – Үстірттегі тереңнен жер асты суын шығару үшін қазылған, таспен шегенделіп, аузының айналасы таспен немесе қимен көмкерілген дәстүрлі гидротехникалық құрылыс. Жергілікті жерде *шымырау* деп те аталады.

Орыс түркітанушы ғалым, ориенталист Лазарь Будагов (1812–1878) құрастырған сөздікте *«шыңырау»* сөзінің екі мағынасын атап көрсеткен, біріншісі – *көз, қайнар, бұлақ,* яғни жерасты су көзі, екіншісі – *шұңқыр*, яғни түбі терең шұңқыр (Будагов, 1871,

[6] Генеральная карта Оренбургского края и частей Хивинского и Бухарского владении составлена в долю 1\2100000 долю настоящей величины при Генеральном штабе Отдельного Оренбургского корпуса и гравирована в военно-топографическом депо, 1861. Гравировано в 1851 году исправлено в 1861 году. Оренбург: военно-топографическое депо.

II: 405). Будагов сөздігіндегі анықтамаға назар аударсақ, шыңырау қазақы танымдағы «терең», әрі жерасты су көзімен байланысты көне ұғымды береді.

Шыңырау құдықтар халық арасында, таспен шегендегендіктен *«тас құдық», «тас шыңырау»,* терең болғандықтан *«құрдым құдық»* деп те аталды.

Үстірт тас құдықтарының құрылысы, типі, жеріне қарай кәсіптік, аймақтық атаулар жүйесі қалыптасқан, әрі бұл атаулар Маңғыстау, Доңызтау құдықтарына да ортақ:

Кеуек – 1) Үстірт, Доңызтау, Маңғыстау өңірінде қолданылатын жерасты суының жолдарының атауы; 2) құдық түбіндегі балшықтың құлауынан пайда болатын қуыс; 3) құдық түбіндегі су жиналатын орынның балама атауы.

Күдер су – терең қазылған, суы мол шыңырау құдықтардың балама аты.

Қанды құдық – наным-сенім бойынша түбінде пері, айдаһар мекендеген, құдық тазалауға түскен адамды шығармай қоятын немесе қауға салғанда су бермей қоятын шыңырау. Мұндай жағдайда, құрбандық шалып, құран оқытып, құдық суын сарқып, аластап, магиялық ғұрыптар жасаған.

Құдықтың ұлтаны – құдықтың табаны.

Тебін – құдықтың түбі.

Қораба – құдық түбіндегі су жиналатын, сиясауыттың түбі сияқты кеңейтіп қазған орын.

Қазандық – құдық түбінің ортасынан ұңғып қазылған, су жиналатын орын.

Әуіт, ауыт – құдықтан тартылған суды мол етіп жинап қоятын сыйымдылығы мол, тастан қаланған астау, су қоймасы ретінде қызмет ететін хауыз тәрізді гидротехникалық құрылыс. Әуіт құдықтың басындағы су қоймасы болып саналады. Ауытқа су жинау тек түйе, ат көмегімен жүзеге асады.

Әйкел/әйкел құдық – 1) құдық суын таза ұстау, судың бетін жабық ұстау үшін, әрі кенересі берік болып, құламас үшін бетіне қойылатын, ортасы тесік үлкен дөңгелек тас, тас шегеннің ең жоғарғы бөлігі; 2) тас құдықтың, шыңырау құдықтың Үстірт, Доңызтау, Маңғыстау өңірінде қолданылатын жергілікті атауы.

Шыңырау құдықтың аузына жабылған тасқақпақты да «әйкел» деп атау ішінара кездеседі. Әйкелдің ортасы мес қауға сиятындай етіліп ойылған, сондықтан «әйкел құдық» деген де атау қолданылған. Әйкелдің сыртқы бөлігі де, ішкі ойығы да өңделген. Әйкел – парсы тілінен алғанда ойық, дөңгелек деген мағынаны береді. Маңғыстау, Түрікмен қазақтарының тілінде де ортасы ойық, дөңгелек тас мағынасында қолданылады. Өзбек тілінде *ойкулча* деп аталады (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 99-100). Құдық қазу ісі Маңғыстау, Үстіртте ерте кезден дамыған, ал тас құдықтардың қосалқы әйкел атауын ислам діні дендеп енген соң алғаны анық.

Әйкелдің салмағы ауыр тартады, құдықтан суды түйе, ат көмегімен тартқанда тірек ретінде құдық аузы шегенінің жылжып кетпеуін қамтамасыз еткен. Қоңырат – Қарақобда көш жолындағы Бесбай кешеніндегі шыңыраудың біріндегі әйкел көлемділігімен, қалыңдығымен өзіне назар аудартады (Әжіғали, 2015: 12). Құдықтың ернеуін көтеретін тастары мен тас астауларды тас қашаушы, тасшы шеберлер жасаған, кейде құдықшының өз қолынан шыққан.

Қоңырат – Қарақобда көш жолындағы құдықтарды пайдаланатын мерзіміне қарай *тұрақты, уақытша,* ал қабырғасын бекіту, бекітпеуіне байланысты *шегенделген, шегенделмеген* деп топтастырамыз.

Тұрақты құдықтар көш, керуен жолдарында, қоныстарда; уақытша құдықтар мерзімдік қоныстарда қазылды. Тұрақты құдықтардың 4-5 метрге дейін таяз, 4-10 метрге дейін орташа тереңдіктегі, 10 метрден асатын терең түрлері болды. Тұрақты құдықтардың барлық түрінің қабырғасы шегенделеді. Қабырғасы бекітілгендіктен ұзақ жылдар қызмет етеді.

Уақытша құдықтар таяз қазылып, керек емес кезінде көміп тасталып отырған. Қоңырат – Қарақобда ареалындағы мерзімдік қоныстарда қолданыста болған орпа, таңқы, айбарқұдық, қарқұдық, құмқұдық түрлері қазіргі таңда қолданыстан шыққан (АЭМ).

Н.П. Ломакин Маңғыстау және Үстірт құдықтарын зерттеу бойынша тереңдігіне қарай келесідей топтастырған: таяз құдықтар – *еспе,* тереңдігі 2 сажын болатын құдықтар – *орпа,* тереңдігі 4 сажынға дейінгі құдықтар – *құйы,* 5 сажыннан асатындары – *шыңырау* (Ломакин, 1873: 8). Н.П. Ломакин бұл жерде *құйы* деп орташа тереңдіктегі құдықтарды айтып тұр. Қоңырат – Қарақобда көш жолының бір бөлігін қамтыған далалық этнографиялық зерттеу барысында қыстау, көктеу, күзеулік қоныстардан 6 метрге дейін таяз, 6 метрден асатын терең құдықтар құжатталды.

Құдық атауларының жер-су ерекшелігімен байланысты қалыптасуы

Құдық атауларының қалыптасуы тарихи топонимикалық, ономастикалық тұрғыда көңіл аударарлық мәселе. Құдықтардың әр түрлі атауларының қалыптасуы оның тереңдігі мен суының көлеміне, орналасуына және құдықтың иесіне байланысты. Аралдың шығысындағы Оғызқара (оғыз + қара) деген құдық атауының осы жерді байырғы оғыз тайпасының мекендеуімен байланысты екені анық.

Көне түркі тілінде «ақ», «қара» сөздері түсті ғана білдіріп қоймай, белгілі бір мағынаға ие болған. Осыған орай Ақшығанақ, Ақшыңырау, Аққұдық, Ақиген, Ақшілік, Қарақұдық, Қарасу, Қарашеген деген құдық аттары суының мол, тұщылығына, қазылған жерінің қасиеттілігіне қарай қалыптасқан (Көшімова, 2010: 10-32).

«Сары» сөзі түркі-моңғол тілінде сары «анық», «ашық», «айқын», көне иран тіліндегі сар «басты», «негізгі», түркі тіліндегі сар «кең», «жапан» деген мағынаны білдірсе, қазіргі қазақ тіліндегі сары сөзі топонимдерде «кең», «үлкен», «көлемді» мағынасын білдіреді (Койчубаев, 1974: 195). Сарапан (Сары + апан) деген құдықтың атауы көлемінің кеңдігі мен суының молдығына байланысты қалыптасқан. Сарықұдық, Сарышыңырау атаулары терең қазылған құдықтарға немесе жайылымдық қоры мол қоныстан (Сары жаз, Саржайлау) қазылғанына байланысты қалыптасады.

Суы таяз немесе орташа тереңдіктен шығатын жерлердегі мерзімдік қоныстарда құдықтар бір-біріне жақын, әрі бірнеше етіп қазылған. Үшқұдық, Төртқұдық, Алтықұдық, Жетіқұдық, Тоғызқұдық, Қырыққұдық, Жүзқұдық, Мыңқұдық атаулары құдықтың бір жерде шоғырлануымен байланысты. Сондай-ақ, Жалғызқұдық, Қосқұдық атаулары да құдық санын білдіреді.

Суының дәмі мен көлеміне қарай: Көлқұдық, Сорқұдық, Тұзбай, Ащықұдық, Ақшабұлақ, Сорбай, Тұзбұлақ, Жаманқұдық, Қайнарқұдық, Тұщықарасу; қазылған жеріне қарай: Тақырқұдық, Сайқұдық, Баршақұм, Жусан, Бортас, Көкдомбақ, Жолқұдық, Шеңгел, Алтынқұдық, Қызылқұдық, Майтөбе құдық, Қаққұдық, Шиліқұдық, Талқұдық.

«Құдық» атауында қосарлана кездесетін Сор, Ащы, Ала, Қақ сөздері құдық суының алғаулығына байланысты қойылады. Ш. Уәлиханов Қырыққұдық пен Ащықұдықтың

Арыс өзені мен Келес өзені аралығында жатқанын және суының ащы екенін айтқан (Уалиханов, 1985: 263). Сондай-ақ, Ш. Уәлиханов Сарысу өзені аңғарында Алақұнан деп аталған құдықты көрсеткен (Уалиханов, 1985: 265). Арқадағы Бөрітескен деген құдық атауы бөрінің сарып кеткен жеріне қақпан құрарда (аңшы қазақтар қасқырдың жүретін жерін, жолын аңдыған, қасқыр бұтаның түбіне сарып, сол жерді тырнағымен айқастап кетеді) сол жерден судың таяздан шығатынын біліп қаздырғанымен байланысты аталған екен. Бөрітескен құдығы 1811 жылы Сібір әскери линиясының регистраторы Мамедияровтың жолжазбасы мен Ш.Уәлиханов жазбасында кездеседі (Уалиханов, 1985: 265). Сирек болса да әйел атымен аталған құдықтар бар, мысалы Үстіртте Келінқазған аталған құдық белгілі, ал Арқадағы Шөлбарша деген құдықты халық әйел атымен байланыстырады (АЭМ). Қазақ жеріндегі Қосым, Қарамолда, Қожабай, Алтыбай, Адамбай, Байбике, Адырбай деген құдықтар тапсырыс берген адамның есімімен аталған.

Құдық типтері

Еспе. Еспенің екі түрі болады, бірі Маңғыстау, Доңызтауға тән қабырғасы таспен шегенделген (тас еспе), екіншісі Аралдың шығыс бетіне тән шегенделмеген. Еспе (грунт) суының деңгейі бір жыл ішінде маусым сайын өзгеріп отырады. Жауын-шашын көбейсе көтеріледі, жер кеуіп, жер беті тілімденсе төмендейді. Еспе суы 3-4 м тереңдіктен бастап таралған. Қазақстанның өзен жүйесі сирек өңірлерінде еспе суы мен терең қабат аралық жерасты суының үлкен маңызы бар. Маңғыстау, Доңызтауда шегенделетін тас еспелер сайдан, жардың етегінен, ойпаң жерден қазылған. Кей еспелердің түбі кең етіп қазып, оның да су жиналатын түбі *қораба* деп аталады. Таспен шегенделген еспелер тұрақты қызмет еткен. Еспенің бұл түрінің суының аз, молдығы қар, жаңбыр суының түсуімен байланысты. Суы таяздан шыққан еспелердің озық үлгісі – Маңғыстаудың Шат шатқалында, суы терең еспе Шопан Ата жер асты мешіті қорым-кешеніндегі – Ақшымырау (Ақ+шыңырау сөзінен дыбыстық өзгерген). Құдық қазылған жердің топырағы ақ болғандықтан Ақшымырау болып аталып кеткен (Көшімова, 2010: 24).

Қосқұдық. Қоңырат – Қарақобда керуен-көш жолының бойында Қосқұдық, Қосастау деген құдықтар кездеседі. Бір-біріне жақын қазылған суы таяздан шығатын екі құдық та, қатар су тартатын терең екі шыңырау да *қосқұдық, қосастау, қосшыңырау/қосшымырау* атанған. Қосқұдықты қатар қазып пайдалану, құдық басына мал отары бір мезетте жиналғанда мал суару жеңіл болу үшін немесе малды сумен тезірек қамтамасыз ету үшін қолданылады.

Қосқұдық бір-бірінен алыс болмағасын су тарту ісін жеңілдету үшін екеуінің де басына шығыр орнатылып, екеуіне бір көлік (түйе, жылқы) жегілген. Қосқұдықтан қатар су тарту үшін екі долық байланған қыл арқанның ұштары көліктің беліне бекітіліп, көлікті екі құдық арасына жүргізіп отырған, сонда бір құдықтың түбіне жетіп, су толған долықты тартқанда, екінші долық өз құдығының түбіне түседі де, алма-кезек су тартылып тұрады. Құдық басында тұрған адам долықтағы суды астауға төгіп, қайта тастап тұрады (Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков, 1980: 70).

О.С. Вялов зерттеген қосқұдық бір жерден қазылса да бірінің суы тұщы, бірінің суы кермек болған (Вялов, 1934: 150; Қазақтың этнографиялық категориялар, 2017: 780). Қатар қазылған екі шыңырау Р.Карутц жазбасында кездеседі (Карутц, 1911: 88. Табл 13). М.Мұқанов екі түйені қатар жегіп, екі құдықтан қатар су тарту әдісін жазып алған

(Мұқанов, 1949: 89). Қосқұдықтан екі мал көмегімен қатар су тарту мал көп жиналғанда жүзеге асқан (1 а, ә - суреттер).

Суы мол, тұщы шықса бір жерден бірнеше шыңырау қатар қазылып, оларды қосқұдықтап пайдалану Маңғыстаудың Үдек сайында кездескен. Үдекте тереңдігі 10 аршын болатын, суы тұщы 15 шыңырау болған. Ел бұл қоныстан көшкенде шыңырауларды көміп тастаған. Тек бір шыңырауды қазіргі заманға бейімдеп, үстінен техника орнатып сақтап қалған. Үстірттің Маңғыстау бөлігінде 10 жерде Қосқұдық атауымен шыңырау кездеседі (Жаңбыршыұлы, 2001). Қосқұдық атанған жер-су аттарының бәрі дерлік қатар қазылған екі құдықпен байланысты.

а

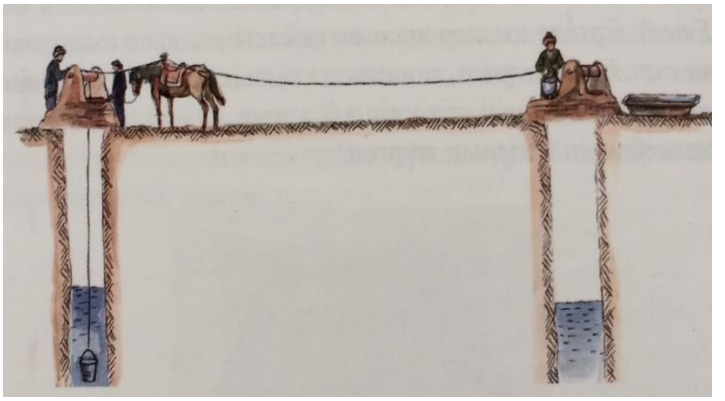

ә

1-сур. Қосқұдық: а) Көмілген. Маңғыстау, Үдек; ә)сызба реконструкциясы (Қазақтың этнографиялық ..., 3 т., 2017: 752-753).
Fig. 1. Koskudyk: a) Komilgen. Mangystau. Udek; b) scheme reconstruction (Kazakhstan ethnographic…,Vol. 3, 2017: 752-753).
Рис. 1. Коскудык: а) Засыпанный. Мангыстау, Удек; б) схема реконструкции (Казахский этнографический… Т.3, 2017: 752-753).

Маңғыстауда Қаратаудың оңтүстігіндегі, Үстірт үстінде Қосқұдық аталған тереңдігі 9 м-ден 40 м-ге жететін құдықтар бар. (Жаңбыршыұлы, 2001)

Дүңгірлек. Солтүстік және Оңтүстік Үстірттегі шыңыраулардың жергілікті атауы. Дүңгірлек негізінен Үстірт шыңырауларының түбінде жер асты суының мол қоры жиналу үшін кең етіп қазылған орны. Диаметрінің ең үлкені алты қанат киіз үйдей

болған. Одан кең етіп қазса опырылып құлап кетуі мүмкін. Дүңгірлек аталуының себебі, шыңырауды қазып болғасын, су көзіндегі тығынды алып шыққанда су шыңырау түбіне тамшылағанда дүңгірлеп даусы шыққан. Шыңырау қазу өте қиын іс болғандықтан да, судың мол қорын сақтауға болатын мүмкіндігін қарастырған. Әрі табиғи қатты тасты қабат шыңырау түбінен кең орынды ұңғып қазуға мүмкіндік берген.

Мерзімдік қоныстар арасындағы құдықтар және көш жолының ерекшелігі

Керуен-көш жолдарының бойындағы құдықтар ел-елдің арасын байланыстыратын, керуен уақытша тоқтайтын суат, бекет, қоналқалық орын ролін атқарды (Маргулан, 1949: 72). Байырғы керуен жолдары жаугершілікте жорық жолдарын, мал шаруашылығында көш жолдары ретінде қызмет еткенімен, керуен жолдары толығымен көш жолын қамтымаған. Себебі, көшпелілер мал қамы үшін керуен жолдарынан шығып кетіп жайылымы мол жерлерге қарай түсіп отырған (Маргулан, 1949: 70). Мерзімдік қоныстар арасындағы жолдың құдық үстінен өтуі – көшпелілердің өзен, бұлақ су көздерінен шалғай кеткенде табиғи су көздері жоқ кең далада өздерін және малды шөлден аман алып қалуының қамы. Мал отары бір жерде ұзақ тұрақтай алмаған, шөп (от) қоры мен су қоры азайғанда келесі жайылымға көшкен. Мерзімдік қоныстардағы, көш жолындағы құдықтар адамдарды да, малды да ауыз сумен қамтамасыз еткен (Карутц, 1911: 12, 46; Хозяйство казахов..., 1980: 3).

Арал-Каспий аралығындағы, Оңтүстік Үстірт, Оңтүстік Маңғыстаудан солтүстікке, Ақтөбеге жететін жол – алыс қашықтықты еңсерген жолдарының бірі. Антропологиялық экспедиция кезінде зерттеушілер М.М. Ищенко, И.С. Казбеков, И.В. Ларин, Б.К. Щелоков Арал-Каспий аралығынан ортағасырларды бір бөлігі керуен жолдарымен түйісіп отырған үш көш жолын картаға түсірген. Аралдың батысындағы біз **Қоңырат – Қарақобда керуен-көш жолы** деп белгілеген қатынас жолын шартты түрде ***«табындардың көш жолы»*** (Табын жолы) деп, ал оған параллель түскен Оңтүстік Маңғыстау – Үстірт – Ақтөбе арасындағы екі көш жолын ***«адайлардың көш жолы»*** (Адай жолы) деп көрсеткен. Табын тайпасы оңтүстікте Қоңырат өлкесі, солтүстікте Ақтөбе, Қарақобда арасында бір бағытқа тікелей өлшесе 900 км, ал көшу ареалымен, мал отарының ыңғайына қарай жүретін жолмен есептегенде, тек қыстаудан жайлауға дейін кемі 1000 км-ді, ал жайлаудан қыстауға қайтардағы мал отарын айдауға ыңғайлы жолайрықтарға түсуімен қоса есептегенде 2200 км қашықтықты еңсерген. Табындардың оңтүстікте Көксеңгір, солтүстікте Жайыңды өзені аралығындағы көш жолы бір бағытқа тікелей есептесе 350-400 км, ал көшу ареалымен, екі бағытқа (қыстаудан жайлауға; жайлаудан қыстауға) қоса есептегенде тағы 1000 км құрады (Ищенко және т.б., 1928: 106; Схематическая карта..., 1926).

Алғашқы карталар мен жазба деректерді сараптасақ **Қоңырат – Қарақобда керуен-көш жолында** келесідей жер-су атаулары шығады:

Қыстау: Қоңыраттың солтүстігі, Аққұм құмы, Жайынқара қонысы, Барсакелмес соры, Табынсу, Қарақолқа, Қарақұдық, Әжібай, Алан/Аланқала, Ақбұлақ, Майсақұдық, Барлыбай құдық, Көлбайқұдық, Қарашқазған құдық, Қосбұлақ құдық, Әжікелді, Жылдықұдық, Бексеуіл сайы, Үшқұдық, Білеулі қорғаны, Бәйтерек, Әлмәмбет шыңырау, Қарой.

Көктеу, күздеу: Жалғызқұдық, Манатқұдық, Ақтілей, Ақраққұдық, Қоскұдық, Асматай көлі, Асматай құмдары, Аққолқа, Қосбұлақ көлі, Жарқұдық, Жыңғылқұдық, Тоқсанбай, Түкарақсор, Ащыбұлақ, Үлкенсор, Шөміштікөл, Қайнар бұлағы, Қосастау құдықтары, Ащыайрық бұлағы, Ащыайрық жырасы, Доңызтау, Шағрай, Байғұзтау, Беккүмбет қорымы, Нұржан қорымы, Шошқакөл қонысы, Шошқакөл батпағы, Сарықұм, Қаражар тауы, Әлітау, Жаманәле тау, Терескен қонысы, Түлекен, Оймауыт, Астаусалды, Малай, Мастағат тауы, Хантөрткөл сайы, Шерқала таулары, Ащысай, Жем өз.

Кедейсай – шөбі, оты аз, жайылымы шұрайлы емес деген мағына береді (АЭМ).

Жайлау: Жайынды өз, Шатырлы өз, Ақсу көлі, Сағыз өз, Ойыл өзені, Қонжар, Сарықобда, Қарақобда.

Қыстауға қайтар жолда осы бағытпен қайтадан кері жылжып отырған.

Табын жолы мен Адай жолының оңтүстіктен солтүстікке қарайғы бағыты бір болғанымен, көшу жолдары бөлек, бір-біріне параллель жүріп отырған. Адайлар Сам өзенінің солтүстігіндегі жол арқылы, Шағырлы, Доңызтау, Жандыарал шатқалы, одан Терісаққан, Баршақұм, Сағыздағы Баршақұм арқылы, Ащықұмға, одан шығыс жақ беттегі көш жолына түсіп Қайнар, Тасастау, Оймауыттың батыс жақ беті, Хантөрткөл жағалауы арқылы, одан Астаусалды арқылы Жем өзенінен өткен. Кей ауылдар Ойыл өзенінен өтіп, Ақтөбе уезіне дейін жеткен (Схематическая карта…., 1928).

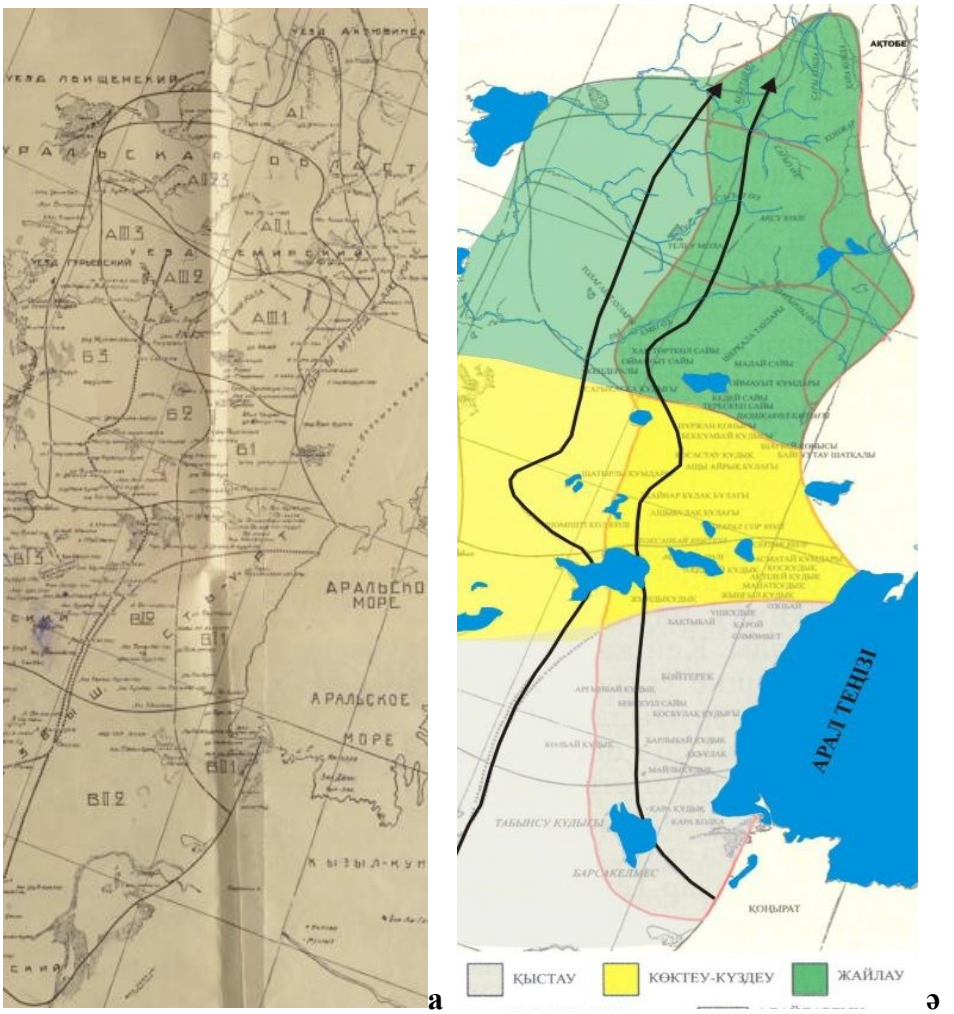

а **ә**

2-сур. Қоңырат – Қарақобда қатынас жолы: а) «Схематическая карта районов сезонных пастбищ Адай и Табын» картасынан кесінді; ә)«Адайлардың көшу жолы» (сол жақта), «Табындардың көшу жолы» (оң жақта). Т. Картаеваның жаңғыртпасы.

Fig. 2. Kongyrat-Karakobda Route: a) Excerpt from the “Schematic map of the seasonal pasture areas of the Adai and Tabyn”; b) “Migration route of the Adai” (left) and “Migration route of the Tabyn” (right). Updated by T. Kartayeva.

Рис. 2. Путь сообщения Конырат – Каракобда: а) фрагмент карты «Схематическая карта районов сезонных пастбищ Адай и Табын»; б) «Кочевые пути Адайцев» (слева), «Кочевые пути Табынцев» (справа). Реконструкция Т. Картаевой.

Оңтүстік Үстірттегі табын тайпасының Ақтөбенің солтүстігіндегі жайлауларға көш жолын 1931 жылы гидротехниктер табын тайпасы ақсақалдарының айтуымен байырғы мерзімдік қоныстарға көшу жолдарын картаға түсірген (Материалы к схеме проекта..., 1931)[7]. Бұл жазба Қоңырат – Қарақобда арасындағы қатынас жолындағы жер-су атауларын толықтыра түседі:

1-жол: Әжібай, Көйке, Қабанбай, Дәулеткерей, Қасырма, Ақбұлақ, Құтайбұлақ, Сула, Дуала, Түрікменәлі, Аққұдық, Шыңырау, Байкөбек, Қасқажол, одан әрі Ақтілей арқылы жүріп Аққолқадан бастау алатын көктеуге келіп тоқтайды. Көктеулік қоныс Қошқарата құмдары, Талдыкөл, Шағрай тауы, Шаған өзені бойын қамтыды. Одан әрі солтүстік бағытқа көшіп жайлауға барған.

2-жол: Әжібай, Қабанбай, Дәулеткерей, Бұлақ көлден өтіп Доңызтаудағы көктеуге тоқтаған. Одан әрі солтүстік бағыттағы жайлауға көшкен.

3-жол: Әжібай, Қарой, Асматай Матай, Шөміштікөл, Ащыайрыққа жетіп, көктеулік қоныс иемденеді. Одан әрі Бесастаудан бастау алып, солтүстікке созылып жатқан жайлауларды иемденді.

4-жол: Әжібай, Ақбұлақ, Бозой арқылы өтіп көктеулік жерге қоныстанды. Көктеу Самматай құмдары, Шөмішкөлді, Ащыайрық сайы, Сарықұм құмдарын қамтыды. Одан әрі Бесастаудан бастау алып, солтүстікке созылып жатқан жайлауларды иемденді.

Бұл деректегі солтүсіктегі жайлаулық жер деп Жем және Ақтөбедегі өзен жағалауларын айтып тұрғаны анық.

Ортағасырларда Хиуа, Хорезм, Бұқара, Үргеніштен бастау алып, Орта Азия мен Шығыс Еуропа, Еділ-Жайық арасындағы сауда-экономикалық байланысты қамтамасыз еткен керуен жолының Оңтүстік Үстіртке түсетін тұсы да Қасқажол деп аталған. Қасқажол атауы, Маңғыстау-Үстірт үстіндегі жолдардың күрделілігімен байланысты екені анық. Оңтүстік Үстіртті еңсеріп, Солтүстік Үстірт арқылы Сарайшық, Орынбор, одан әрі Шығыс Еуропаға бағытталған керуен жолының бастауы осы жолмен жүріп, Үшқұдық, Әжікелді, Қосбұлақ, Білеулі, Шұрық керуен-сарайларына тоқтап, одан әрі керуен жолының бірі оңтүстік-батысқа Сарайшыққа, бірі Орынбор бағытына түссе, бірі көш жолын жалғап солтүстік-батысқа бағытталды. Еділ-Жайықтан әрі қарайғы екі жол айрығының бірі хазар, бірі бұлғар бағытына түсті (Калменов, 2013: 14). Оңтүстік Үстірттегі керуен жолы Қарауылүмбет асуынан өткен соң айрықталды. Орта Азия мен ортағасырлық Қызылқала, Кетікқала арасын жалғап жатқан керуен жолының да оңтүстік бөлігі осы көш жолымен түйісті. Аланқұдық атауымен белгілі қоныста Аланқала керуен сарайы болған, осы бекет арқылы бір керуен жолы Айғырлы, Түбежік, Кетікқалаға жеткен (Манылов, Юсупов, 1982: 170-180; 3-сурет). Аланқұдық сияқты Аланқала топонимикасы да сармат-савроматтар құрамында болған арғытүркілік алан тайпасының атымен байланысты (Көшімова, 2010: 25).

Үшқұдық, Әжікелді, Қосбұлақ, Білеулі, Шұрық керуен сарайлары орналасқан Қасқажол бөлігіндегі елді мекендер кейін қысқы мерзімдік қонысын қоса қамтамасыз

[7] Материалы к схеме проекта обводнения у Донызтау река Чаган Байганинского района 1930-1931 года. 4-папка Актюбинского Облводхоза. 1931. Ақтөбе облысы Байғанин аудандық тарихи-өлкетану музейі қоры.

етті. Ұзақ қашықтықтағы қатынас жолының белгілі бір бөлігінің басқа атауға ие болуы басқа жолдар тарихында да кездеседі. Адайлардың көшу жолының оңтүстік бөлігі **Көкжол** атанған. Көкжол Оңтүстік Маңғыстау мен Хиуа арасындағы керуен, қатынас жолын қамтамасыз еткен (Ищенко және т.б., 1928: 106).

Үстірттегі Ащыайрық, Тұщыайрық, Айрықты жер-су атаулары екі жол айрығына байланысты қалыптасқан. Жол айрықтарының түсуі тарихи жолдардың күрделілігін айғақтайды.

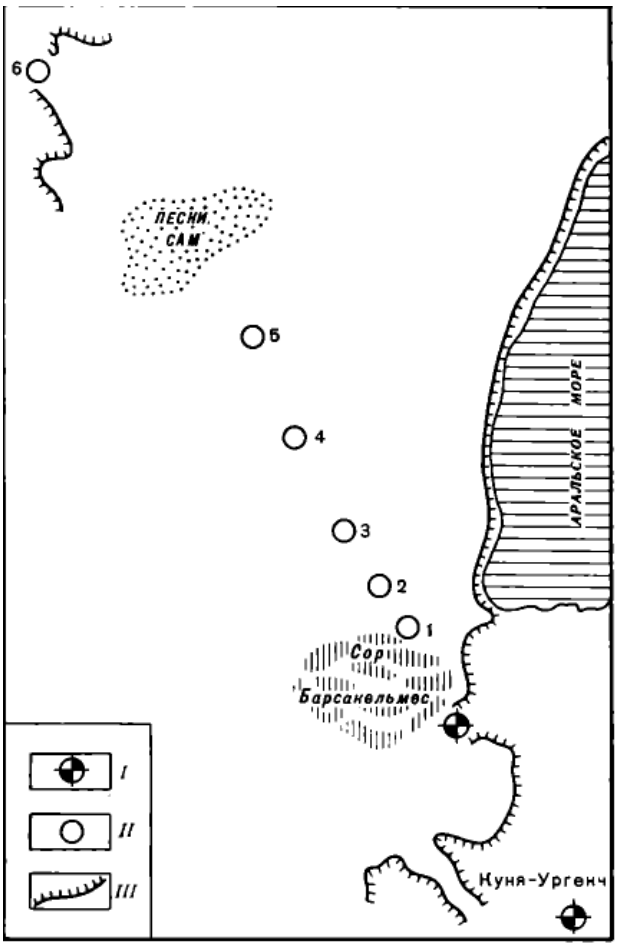

3-сур. Ортағасырлық керуен сарайлар орналасуының схемалық картасы: 1 – Үшқұдық, 2 – Әжікелді, 3 – Қосбұлақ, 4 – Білеулі, 5 – Шұрық, 6 – Қоскұдық (Манылов, Юсупов, 1982: 172).
Fig. 3. Schematic map of the distribution of mediaeval caravanserais: 1 – Ushkudyk, 2 – Azhikeldi, 3 – Kosbulak, 4 – Bileuli, 5 – Shuryk, 6 – Koskudyk (Manylov, Yusupov, 1982:172).
Рис. 3. Схематическая карта расположения средневековых караван-сараев: 1 – Ушкудык, 2 – Ажикелды, 3 – Косбулак, 4 – Блеули, 5 – Шурык, 6 – Коскудык (Манылов, Юсупов, 1982: 172).

Ортағасырлық керуен жолдары одан әрі XVIII-XIX ғасырлардағы сауда-экономикалық қатынас жолына, бір бөлігі осы кезеңдегі көш жолына қызмет ете берді (4-сурет). Оңтүстік Үстірттегі керуен жолының Қасқажол бөлігі XX ғасырдың басында да өзінің тарихи атауын сақтап қалды.

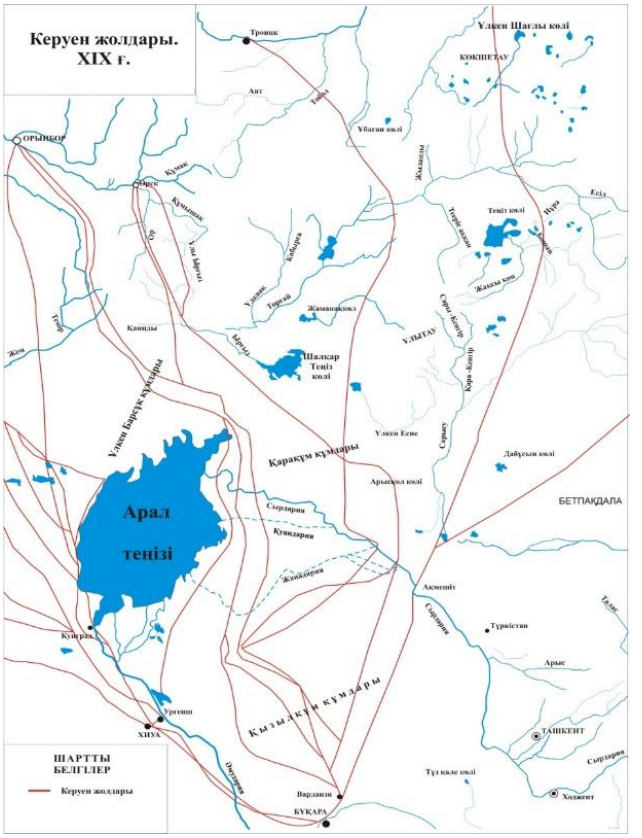

4-сур. Көш жолдарымен түйіскен керуен жолдары: а) Үстірт, Маңғыстау үстінен өткен ортағасырлық керуен жолдары, Түпқараған аудандық-тарихи өлкетану музейі, Форт-Шевченко қ.; Хорезм, Бұқара, Хиуа, Үргеніштен бастау алып, Арал ареалы арқылы өткен керуен, сауда жолдары, XIX ғ. Т.Картаева жаңғыртпасы.
Fig. 4. Caravan routes intersecting migration routes: a) Mediaeval caravan routes across the Ustyurt and Mangystau, Tupkaragan Dictrict Historical and Local History Museum, Fort-Shevchenko; Caravan and trade routes beginning from Khoresm, Bukhara, Khiya and Urgench and passing through the Aral region, 19th century. Updated by T. Kartayeva.
Рис. 4. Пересечение кочевых и караванных путей: а) Устюрт, средневековые караванные пути, проходившие через Мангыстау, Тупкараганский районный историко-краеведческий музей, г.Форт-Шевченко; караванно-торговые пути, начинавшиеся из Хорезма, Бухары, Хивы, Ургенча и проходившие через Аральский ареал.

Деректерге сүйенсек Қоңырат пен Қарақобда қатынас жолының арасында көшпелілер кемі 80 рет, кей жылдары, 100 рет бекетке тоқтаған. Орталық Үстірт, яғни Оңтүстік Үстірт пен Солтүстік Үстірттің қосылар тұсынан солтүстіктегі Сағыз, Ойыл өзендері аралығында 50-70 бекет болды (Ищенко және т.б., 1928: 108).

Нәтижелер

Ащыайрық. Қоңырат, Аққұм қыстаулары мен Қарақобда жайлауы арасындағы Үстірттегі қатынас жолындағы Ащыайрық көктеу/күзеулік қонысты қамтамасыз етті. Ащыайрық Үстірттің солтүстік шығынан көтеріліп түсетін сайда орналасқан,

Ащыайрық бұлағының бастауы тасты Ащыайрық шатқалынан шығып, суы табиғи жыраны қалыптастырған, жыранық екі жақ бетінде байырғы қоныстан тұрғын үйлер, мешіт, кесене, құдықтар сақталып қалған (Әжіғали, 2015: 10). Ащыайрық сайы осы бұлақ, жырамен жалғасады. Ащыайрық діни-тұрғын үй кешені Ақтөбе облысының жергілікті маңызы бар ескерткіштер тізіміне енгізілген. 1892 жылы геолог С.Н. Никитиннің жетекшілігімен жүргізілген «Орал сырты даласы» экспедициясы Үстіртті де қамтып, экспедиция мүшелері 20-27 маусым аралығында Ащыайрық тауының батысындағы сайда орналасқан Шегембай деп аталатын құдықтар басына тоқтайды. Бұл құдықшының өз есімі немесе лақап есімі болуы да мүмкін. Құдық қазумен қатар, шеген сала білу өнеріне қарай халық Шегембай атап кеткен болса керек (Шегенбай болуы мүмкін). Зерттеуші Ащыайрықтағы құдықтар мен бұлақ суының молдығы мен дәмінің тұщы екенін жазған (Отчеты экспедиции 1892 года, 1893: 15)[8].

Ащыайрық тауы деп Ащыбұлақ шатқалын айтқан. Ащыайрық (ащы + айрық) «тұзды айрық» деген мағына береді (Конкашбаев, 1963: 26; Койчубаев, 1974: 47). Ал, бұл жердегі Ащыайрық атауы жерінің тұздылығына немесе құдық суының дәміне байланысты аталмаған деуге толық негіз бар. Ащыайрық сайы сортаңды жер емес, көктеу, күзеуді қамтамасыз еткен жайылымға қолайлы жер. Құдық суы бұл жерде алғау болса, құдық көп қазылмайды, 1-2 құдық қазумен шектелуі мүмкін. Ащыайрық атауының қалыптасуы, Үстірт асуының қиындығымен, әрі бұл жерде құдық қазу технологиясының Тұщыайрыққа қарағанда күрделі болғанымен байланысты. Себебі, Тұщыайрық терең сайда, ал Ащыайрық Үстірттің үстіндегі екі асудың ортасындағы ойпатта орналасқан. Ащыайрық Ащыбұлақ жырасы Доңызтау жазығынан қарағанда Үстіртті екі айрыққа бөліп жатыр, ел екі айрық жағасына қонған.

Ащыайрық құдықтарының суының сапасын, құрамын анықтауды О.С. Вялов пен И.П. Герасимов зерттеу нысанына алған (Вялов, 1934: 169-170; Герасимов, 1930). Халық қолданысында болған уақытта Ащыайрық суы тұщы, әрі сапасы жоғары болған. Жергілікті дерек кісілердің айтуынша Тұщыайрық пен Ащыайрықтың суы қасиетті, қазір беті ашық тұрса да, ешқандай ластанбаған, мөлдір таза, дәмі бұзылмаған (АЭМ).

О.С. Вялов бойынша Ащыайрық құдықтарының суының тереңдігі – 5 м, суының химиялық сараптамасы келесідей: CI – 483,0; HCO2´ – 22,0; SO4˝ – 961,0; Hº – 33,15 (Вялов, 1934: 148, 171). Сараптамада CI, HCO2, SO4˝ – көрсеткіші 1 л. судағы мл көрсеткіші, ал Hº – неміс градусы бойынша берілген. Құдық қорабаларының барлығында дерлік түбінде су өніп тұр, суы тартылмаған. Ащыайрық құдықтарының Тұщыайрық құдықтарынан айырмашылығы, үстіңгі қабаты ғана шегенделіп, қорабасын табиғи тас қабаты құрайды, қорабасын тас қабатын ойып жасайды. Түбі кең етіп тасты қабатты ою арқылы қазылады да, құдық қабырғасының қораба мен құдық ернеуі, аузы аралығы шегенделеді. Қазіргі таңда Ащыайрық құдық суын тіршілікке пайдалану қолданыстан шыққан.

№1-құдық. Құдық аузы ашық, ернеуі бір жағы өңделген ұлутастармен көмкерілген. Аузының ойығы немесе ішкі диаметрі – 0,50х0,60 м. Ернеуінің жерден биіктігі – 1 м., сыртқы диаметрі – 1,50 м. Ернеу қабырғасынан аяқталатын тұсынан бастап, түбіне қарай кеңейетін қорабасына дейін – 1,70 м. Кеңейген тұсының ішкі диаметрі – 1,30 м. Шегенінен бастап түбіне дейін – 1,50 м. Басындағы табиғи ұлутастан ойған, өңделген тас астауы морт сынған (5а-сурет).

[8] Отчеты экспедиции 1892 года, 1893. Зауральские степи Уральской области. Усть-Урть снаряженной Акционерами Общества Рязанско-Уральской Ж.Д.С.П. и П.П.Фонь-Дервиз и геологическим под начальством С.Н. Никитина. С приложением отчетной карты и 6 таблиц профилей. СПб.: Типография А.Якобсона.

№2-құдық. Құдық аузының ішкі диаметрі – 0,54х0,53, сыртқы диаметрі – 1,30х1,80 м. Құдық құмды жардың сайға құлайтын етегіне қарай қазылған. Көктемгі жаңбырда сазды балшықты су ағып, құдықты көміп қалмас үшін құдықтың сыртқы ернеуіне ұлутастар мол қашалған. Ернеуінің жер бетінен биіктігі 0,60 м. Әйкелін құдық аузынан алып тастаған, басында морт сынып бөлек жатыр. Құдық қабырғасы түбіне қарай 0,80 м-ден бастап кеңейеді. Құдық тереңдігі – 4 м (5ә-сурет).

№3-құдық. Құдық аузының ішкі диаметрі – 0,80х0,90 м, сыртқы диаметрі – 1,60х1,50 м. Ернеуінің жер бетінен биіктігі – 0,80 м. Қабырғасы түбіне қарай – 0,80 м бастап кеңейеді. Құдық тереңдігі – 3 м. Басына тас астау орнатылып, астына дере тас қойылған. Астаудың сыртқы көлемі – 1,20х99 см, ішкі көлемі – 0,84х0,69 м (5б-сурет).

№4-құдық. Аузының ішкі диаметрі – 0,40х0,40 м, сыртқы диаметрі 0,90х0,90 м. Ернеуінің жер бетінен биіктігі – 70 см. Қабырғасы түбіне қарай – 0,70 м бастап кеңейеді. Әйкелі бүтін, бірақ құдық аузынан алынып тасталған, бөлек жатыр. Құдық жардың сайдың етегіне қарай құлайтын тұсынан қазылған. Жаңбырлы күні балшықтың ағып, құдық аузын көміп қалмасы үшін, құдық аузы мен ернеуінің айналасына ұлутастар ретсіз қашалған. Ішкі шегені үшін ұлутастың ішкі жағы өңделген. Құдық тереңдігі – 3,20 м.

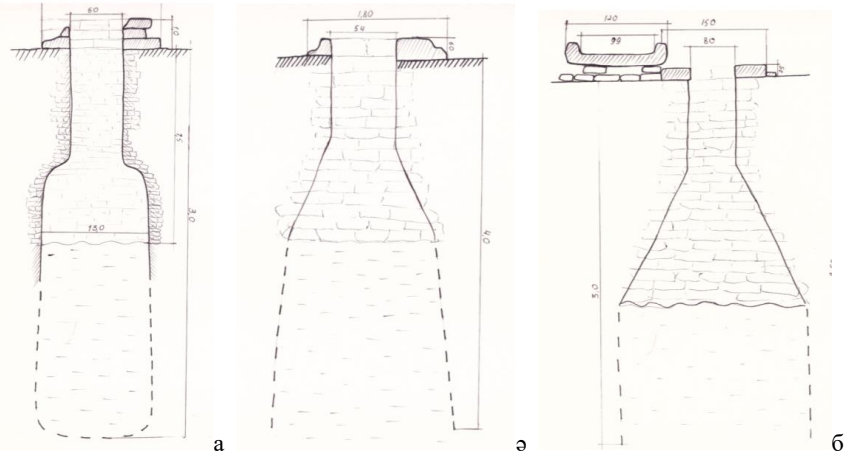

а ә б

5-сур. Ащыайрық құдықтарының сызбасы: а) No1-құдықтың кескінді сызбасы; ә) No2 құдықтың кескінді сызбасы; б) No3- құдықтың кескінді сызбасы.
Fig. 5. Ashyraiyk wells drawing: a) Schematic diagram of Well №1; b) Schematic diagram of Well №2; Schematic diagram of Well №3.
Рис. 5. Чертеж колодцев Ашыайрыка: а) схема-чертеж колодца № 1; б) схема-чертеж колодца № 2; в) схема-чертеж колодца № 3.

Ақсай. Доңызтаудың Солтүстік Үстіртке көтерілетін шатқалдарында орналасқан Ақсай діни-тұрғын үй кешендері (I, II, III) қайталанбас, күрделі сәулеттік туындылары сақталған байырғы қоныс (Әжіғали, 2015: 12-13). Кешен Ақтөбе облысының жергілікті маңызы бар ескерткіштер тізіміне «ансамбль» санатымен енген. Халық арасында Ақсай-I Жоғарғы (Жаман Ақсай), ал Ақсай-II Төменгі (Жақсы Ақсай) атауымен белгілі. Ақсай-II құдығы тұрғын үй мен мешіт құрылысы аралығынан қазылған, ойма құдық деп аталатын құдық түріне саяды. Ойма құдықтың екі түрі бар. Біріншісі – аузы тар етіп қазылған, қабырғасы таспен шегенделген немесе тасты жерде қабырғасын табиғи

тас шеген құрайтын таяз құдық. Доңызтаудағы тас құдықтардың бір түріне жататын осы құдықтың қабырғасының шегендеуі, тасты қалауы басқа тас құдықтардың тас қалау әдісімен бірдей. Доңызтаудың басқа тас құдықтарынан айырмашылығы ойма құдықтың қабырғасы тік ұңғы (цилиндр) түрінде қазылған, құдық түбі кеңеймейді. Доңызтаудың басқа құдықтарының осы ойма құдықтан айырмашылығы: олардың аузы тарлау өріліп, түбіне қарай кеңи түседі. Бұл тас құдықтардың су көзі аршылып, тазалап тұрмағандықтан, топырақ басқан. Халық арасында сақталған дерек бойынша мешіт пен құдық XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасыр басында өмір сүрген Нұржан ишанға тиесілі (АЭМ). Ақсай маңындағы Нұржан қонысы атауы осы жерде Нұржан ишанның тұрақтап қалуымен байланысты.

Ақсай-II. құдықтың көмілген түбіне дейінгі тереңдігі – 2,50 м. Сыртқы диаметрі – 1,50х1,50 м. Аузы төрт ұлутаспен төртбұрыштап бекітілген (6 а-сурет). Салыстырмалы түрде ойма құдық атауы Арал өңірінде де кездеседі. Бұл жерде ойма құдық атауы суы 1 м-ден, яғни жерді ойған бойда шығатын, көкбұта немесе дүзгенмен шегендеген құдыққа қатысты қолданылады.

Ақсай-I құдығы мешіттен батысқа қарай 40 м жерде. Аузының ішкі диаметрі – 0,46х0,50 м, сыртқы диаметрі – 1,30 х 1,20 м. Ернеуінен бастап құдық түбіне қарай кеңейетін тұсына дейін – 0,70 м., түбі – 3,50 м тереңдіктен бастап топырақпен көмілген. Шегені ұлутастан қаланған (6ә-сурет).

а ә

6-сур. Ақсай құдықтары: а) тас (ойма) құдықтың ішкі шегені. Ақсай-2, Төменгі (Жақсы Ақсай); ә) қорабасының шегені мен құдықтың көмілген түбі. Ақсай-1, Жоғарғы (Жаман Ақсай).
Fig. 6. Aksay wells: a) interior stake of the stone (hewn) well, Aksay-2, Lower (Zhaksy Aksay); b) box stake and buried bottom of the well, Aksay-1, Upper (Zhaman Aksay).
Рис. 6. Колодцы Аксая: а) внутренний сруб каменного (выдолбленного) колодца. Аксай-2, Нижний (Жаксы Аксай); б) сруб и засыпанное дно колодца. Аксай-1, Верхний (Жаман Аксай).

Қайнар-Тасастау. Қайнар – бұлақ көзімен, Тасастау – тасты жердің ойпатымен байланысты қалыптасқан атау Қайнар сайы қазіргі таңда «Қайнар діни-тұрмыстық кешені XVIII – XX ғғ.» атауымен «ансамбльдер және кешен» санаты бойынша Атырау облысының Жылой ауданының жергілікті маңызы бар ескерткіштер тізімінде. Құлсарыдан оңтүстік-шығысқа қарай 196,4 шақырым жерде орналасқан. Кешенде баспаналар, зираттар, Досжан Хазірет Қашақұлының (1815-1890) Оңтүстік Үстірттің Қайнар сайында салдырған мешіті сақталған. Қайнар құдығын солтүстік-шығысындағы ылдидағы бұлақ көзінен ұлутаспен шегендеп жасаған (7-сурет).

Құдықтың JPS мәліметі:
N46˚11’01.00”
E56˚18’45.90”

а

ә

7-сур. Қайнар құдығы: а) жалпы көрінісі; ә) ішкі қабырға шегені.
Fig. 7. Kainar well: a) general view; b) inner wall well chamber.
Рис. 7. Колодец Кайнар: а) общий вид; б) укрепление внутренней стены.

Қайнар мешіт құрылысы салынбастан бұрын мерзімдік қоныс болған. Бұл жердегі тұрғын үйлер мен құдық мешіттен бұрын тұрғызылған. Қайнар құдығы таспен шегенделген *ілме құдық* түріне жатады. Құдықтан суды қолмен іліп немесе қысқа ағаш сырықтың басына темір ілгек қадап, қауғаны сырықпен батырып су тарта берген. Бұлақ көзінен толығатындықтан халық бұл құдық суының дәмі жағынан балқұдық типіне жатқызған. Шеген құдықтың сыртқы диаметрі – 2,5 м, ішкі диаметрі – 2 м. Су деңгейі 1,30 м басталады, құдық түбіне дейінгі тереңдігі – 2,20 м. Құдық шегені өңделмеген ұлутастан. Құдық бетіне әйкел, қақпақ салынбаған, қолданыстағы заманында құдық ашық болғанға ұқсайды. Құдық құмды жерден қазылғандықтан ауқымы кең алынған. Құдық суының тұщылығы мен таяздығын құдықты айнала өскен ши де айғақтайды. Құдық суы мешіт тұрғызған құрылысшыларды ғана емес, сол қонысты мекен еткен халықты және малды сумен қамтамасыз еткен. Құдық бұлақтың қайнар көзімен тоғысатындықтан суы мол болған. Қайнар атануы да осы бұлақ бастауымен байланысты. Қайнар құдығы кейін халық арасында Досжан Хазіреттің құдығы деп те аталып кеткен (АЭМ).

Тасастау. Үстірттің оңтүстігінде Атырау облысы, Жылыой ауданы аумағында, байырғы көш жолының бойында орналасқан бұл сай халық арасында **Астаусай** деп те аталады. Тасастау, Астаусай көктеу, күздеулік мерзімдік қоныстары Үстірттің үстінен қалыптасқан табиғи ойпат, сайда орналасқан. Қоныстың атаулары осы жердің ойпатты сайда болып, үлкен астау секілді көрінуімен байланысты. Тасастау сайында қатарынан қазылған арасы 30-50 м-ден болатын құдықтар астауымен сақталған. Қазіргі таңда кейбір шыңырауларды сыртынан цемент құйып, қоршау жасап, жылқы үйірін суаруға қайта бейімдеген (8а-сурет). Тасастауда Аққиізтоғай ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 170-171 км жерде орналасқан ерте темір дәуіріне саятын қорған мен ғибадатхана сақталған, Атырау облысы жергілікті маңызы бар ескерткіштер тізімінің «археология» санатына енгізілген. Бұл екі ескерткіш те Тасастаудың ертеден қоныс болғанын, әрі құдықтардың көне екенін дәлелдейді. Құдықтарды қоса қамтитын ескерткіштер орналасқан аймақ «Тасастау-Қайнар ескерткіштері» атауымен белгілі.

Тасастау құдықтарының JPS мәліметі:
N46°14’32.62”N
E56°24’38.32”E

Тасастау қайнар құдықтары біркелкі, шыңырау түріне жатады. №1 құдықтың ернеуі жерден 1 м жоғары, цилиндр пішінді. Әйкелінің сыртқы диаметрі – 0,90 м, ішкі диаметрі – 0,50 м, әйкелді ернеуі мен тас астау аралығында 0,60 м тас арқаулық бар. Тас астау

дере таспен көтерілген. Сыртқы диаметрі 1,10 х1,20 м, ішкі диаметрі – 0,80 м. Құдық астауымен бірге жалпы көлемі 2,70х0,90х1,10 м. Ішкі қабырғасы өңделген 3-4 тас шегеннен қаланған, ерекшелігі жоғарғы ернеуден кейін дөрекі қаланған үш бұрышты шеген бейнесіне ауысады. Су ернеуі әйкелден бастап есептесе 7 м, ішкі ернеуінен бастап есептесе 6 м басталады. Құдық түбіндегі қорабасына су мол жиналған (8ә-сурет).

а ә

8-сур. Тасастау құдықтары: а) Тасастау сайының жалпы көрінісі; ә) No1 шыңыраудың ішкі шегені.
Fig. 8. Tasastay wells: a) General view of Tasastau ravine; b) No1 inner well chamber.
Рис. 8. Колодцы Тасастау: а) общий вид ложбины Тасастау; б) внутреннее укрепление колодца №1.

Тұщыайрық. Доңызтау асуынан асқанда Үстірт үстіндегі терең сай ретінде қалыптасқан табиғи шатқалды сай. Тұщыайрық (тұщы + айрық) суы тұщы айрық мағынасын береді, айрық атауы сайдың екі жақ шатқал беті мен жол айрығына байланысты қалыптасқан. Сайдың бастауы мен екі жақ шатқалы ұлутастан түзілген. Алғашқы зерттеушілер осы сайдың тасын «сармат тас» деп атаған (Вялов, 1934: 148). Тұщыайрық сайында төрт құдық астау, су сақтайтын әуітімен бірге сақталған. Тұщыайрық құдықтарының JPS мәліметі келесідей:

N46.41261º

E056.70520º

Тұщыайрық құдықтарының барлығының аузындағы шеген тастың ішкі беті өңделген. Әйкел ретіндегі құдық аузы деңгейіндегі тас жарты дөңгелек түрінде қашалған. Құдықтардың түбіндегі су жиналатын қорабаның кеңдігіне қарап, суы мол құдық екенін тануға балады. Басында судың мол қорын сақтайтын әуіт те ұлутастан қаланып, тас арасы тасты балшықпен, Доңызтаудан алынатын жергілікті гипспен (гидрат сульфат кальциі (CaSO4·2H2 O) толтырылған. Алғашқы зерттеушілер Тұщыайрық құдықтарының су деңгейіне дейінгі тереңдігін – 6,5 м деп есепке алған (Вялов, 1934: 148). О.С.Вялов бойынша Тұщыайрық суының химиялық сараптамасы келесідей: CI – 46,9; HCO2´ – 237,3; SO4˝ – 445,0; Hº – 20,49 (Вялов, 1934: 170). Біздің тіркеуімізде су деңгейіне дейінгі тереңдіктің 2-3 метрден асуы құдық түбін қайта аршып, тазалап тұру үдерісінің тоқтауымен байланысты болса керек.

№1-құдық. Аузының сыртқы диаметрі – 1,50 м, құдық аузы ішкі диаметрі – 57 см. Түбіне қарай кеңейеді. Аузынан тік шеген деңгейіне дейін – 1,30 м; шегеннің осы деңгейінен бастап, түбіне қарай кеңейеді. Аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 3,18 м. Әуіттің сыртқы көлемінен ені – 2,20 м, ұзындығы – 3,90 м; ішкі көлемінен ені – 1,75 м, ұзындығы – 2,80 м. Тереңдігі адам еңкейіп су алуға ыңғайлы, яғни 1,20 м.

№2-құдық. Құдық аузы тас қалауының сыртқы диаметрі – 1,40 м, ішкі диаметрі – 0,49х0,48 м. Әйкел аузы ойығы диаметрі – 35 см. Түбіне қарай кеңейеді. Аузынан тік

шеген деңгейіне дейін – 1,50 м; шегеннің осы деңгейінен бастап, құдық түбіне қарай кеңейеді. Аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 2 м.

№3-құдық. Құдық аузы тас қалауының сыртқы диаметрі – 1,45 м, бірінші тас қалауының ішкі диаметрі – 0,60х0,47 м, екінші қалау ішкі диаметрі – 0,50х0,60 м, үшінші қалау ішкі диаметрі – 0,49х0,48 м. Түбіне қарай кеңейеді. Аузынан құдық су деңгейіне дейін – 1,40 м; тас шегеннің осы деңгейінен бастап, құдық түбіне қарай кеңейеді. Аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 2,50 м. Түбіне дейінгі тереңдігі – 5 м. Әуіттің сыртқы көлемінен ені – 3,10 м, ұзындығы – 5 м; ішкі көлемінің ені – 2 м, ұзындығы – 4,13 м. Тереңдігі адам еңкейіп су алуға ыңғайлы – 1,20 м. Тас астауының сыртқы көлемінің ені – 0,88 м; ұзындығы – 1,15 м; ішкі көлемінің ені – 0,64 м, ұзындығы – 0,96 м. (9а -сурет).

№4-құдық. Құдық аузы тас қалауының сыртқы диаметрі – 1,40 м, ішкі диаметрі – 0,46х0,43 м. Аузынан тік шеген деңгейінен түбіне қарай кеңейетін шегеніне дейінгі қабырғасы – 70 см; тас шегеннің осы деңгейінің ішкі диаметрі – 0,46х0,45 м әйкел типіндегі бүтін тас ойық қойылған. Осы деңгейден бастап, құдық түбіне қарай кеңейеді. Құдық аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 2, 55 м. Әуіттің сыртқы көлемінен ені – 2,20 м, ұзындығы – 4,40 м; ішкі көлемінің ені – 1,50 м, ұзындығы – 3, 50 м. Тереңдігі адам еңкейіп су алуға ыңғайлы, яғни 1, 20 м. Тас астауының сыртқы көлемінің ені – 1 м; ұзындығы – 1,30 м; ішкі көлемінің ені – 77 см, ұзындығы – 98 см (9ә-сурет).

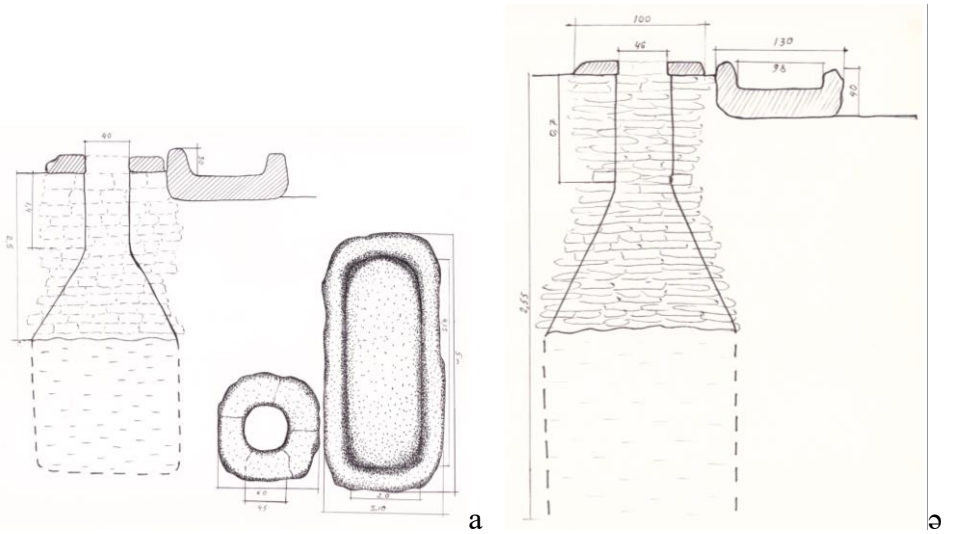

а ә

9-сур. Тұщыайрық құдықтарының сызбасы: а) No3 құдық, кескінді сызбасы; ә) No4 құдық, әуіт және тас ас.

Fig. 9. Tushyairyk wells drawing: a) Well №3 Diagram-drawing; b) Well No. 4, large trough

Рис. 9. Чертеж колодцев Тущиайрык: а) колодец №3, схема-чертеж; б) колодец №4, большое корыто.

Қорытынды

Қоңырат – Қарақобда жолының оңтүстік бөлігі тарихи дәуірлердегі «Хиуа жолы» атанған ең ұзақ қатынас жолының бір тармағын құрайды. Қоңырат пен Қарақобда арасындағы ұзақ қашықтықтағы көш жолы оңтүстікте Қоңырат – Аққұм өлкесінде қыстаған табын тайпасының мал санының көлеміне байланысты қалыптасты. Қоңырат пен Қарақобда керуен-көш жолының Ұшқұдық пен Шұрық аралығындағы Қасқажол

бөлігі ортағасырлардағы Орта Азия мен Шығыс Еуропа арасындағы керуен жолының бөлігін құрап, тарихи дәуірлерде бұл жолдың бір бөлігі сауда қатынасына қоса қызмет еткен. Бұл тарихи жолдың қолданыс аясы, қызметіне қарай Хиуа – Қоңырат аралығын керуен, Қоңырат пен Шұрық аралығын керуен-көш, Шұрық – Қарақобда аралығын көш жолдары деп бөлуге болады. Қасқажол бөлігіндегі ортағасырлық керуен сарайлар елді мекенді, қоныста қоса қамтамасыз етті. Қазақтардың көш жолдарының бірнеше бағыттарын қалыптастыруының өзі мал шаруашылығын ұйымдастырудың технологиясын жетік меңгергендігімен байланысты. «Табындардың көшу жолы» деп шартты аталған Қоңырат пен Қарақобда арасындағы керуен-көш жолы «Адайлардың көшу жолы» деп аталған қатынас жолымен параллель түскен. Бұл көш жолдарының бір бөлігі орта ғасырларда Орталық Азиямен Шығыс Еуропаны жалғастырған керуен жолдарының бір бөлігін құрады. Оңтүстік Маңғыстау, Оңтүстік Үстірт пен солтүстіктегі өзендер аралығында ерте ортағасырдан белгілі керуен-көш жолдары қазақ жеріндегі ең ұзақ қашықтағы жолдардың бірі болып саналады.

Қазақ жерін Басқару Ережелерінің енуі, бекіністердің салынуына байланысты, XIX ғасырдың орта кезеңінен бастап қыстаудан жайлауға көшу қашықтығы өзгеріп, көш жолдары қысқара бастайды. Бірте-бірте отырықшыландыру саясатына сәйкес ауылдар қыстауларға тұрақтап қалды. Доңызтау етегіндегі, Солтүстік Үстірт үстіндегі көктеу, күздеулік қоныстар, бос қалған қыстаулық баспаналар, далалық мешіттер, құдықтар тарихи жолдар бойындағы қоныстарды айғақтайды.

Маңғыстау, Доңызтау, Үстірттегі күрделі құдықтар жүйесі және оның ерекшелігі қазақ жеріне келген саяхатшылар, зерттеушілер, әскери шенеуніктердің ерекше назарын аударған. Олар топонимикалық карта жасағанда, елді мекендермен қатар, суаттар мен құдықтар аттарын енгізіп, олардың қала орталығынан қашықтығын көрсетіп отырған. Құдық атауларының тарихи география, тарихи топонимика үшін берері мол. Жер-су аттарының өзгеруі құдық атауларына қатысты топонимикалық, ономастикалық мәліметтер базасын сараптауда қиындық тудыратын мәселе. Құдыққа қатысты атаулар жүйесін алғашқы жазбалар мен тарихи карталар арқылы нақтылай түсу мәселенің ғылыми ақпаратын нығайтады.

Әдебиет

Арнольди М.В., 1885. В Закаспийском крае в 1877 году. Воспоминания офицера. СПб.: Типография Департамента Уделов. 44 с.

Әжіғали С.Е., 2015. Ақтөбе облысының аса көрнекті архитектуралық ескерткіштері: фотокөрме. Ғылыми-ақпараттық басылым. Алматы-Ақтөбе. 52 б.

Беляевский Н.А., 1885. Путь от залива Цесаревича через Усть-Урт до Кунграда. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. СПб.: Военная типография. С. 1-89.

Будагов Л.З., 1871. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. Т.2. [К-Н] / Сост. Лазарь Будагов. СПб.: тип. Имп. АН. 415 с.

Валиханов Ч.Ч., 1985. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 458 с.

Вялов О.С., 1934. Колодцы и источники Устюрта. Известия ГГО. Т.6. №1. С.146-176.

Гродеков Н.И., 1883. Хивинский поход 1873 года. Действия кавказских отрядов. Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашова. Издание редакции исторического журнала

«Русская старина». 345+65 с. / http://militera.lib.ru/h/grodekov_ni/09.html (Қаралған күні: 01.04.2025).

Едилхан А.М., 2013. О колодцах Мангыстау. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. №1. С. 91-108.

Жаңбыршыұлы Т., 2001. Мен айтайын – бабаңнан. Алматы: Үш қиян. 308 б.

Залесский Б., 1991. Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: «Өнер» баспасы. 132 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар, атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017. 5 томдық энциклопедия. Т. 3. ҚРМОМ. Алматы: Әлем Даму Интеграция. 845 б.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005. Құрастырған: Ғ.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. Алматы: Арыс. 824 б.

Карутц Р., 1911. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке / Пер с нем. Е.Петри. СПб.: Издание А.Ф.Девриева. 188 с.

Койчубаев Е., 1974. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана / АН КазССР. Ин-т языкознания. Алма-Ата: Наука. 274 с.

Конкашпаев Г.К., 1963. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата: АН.КазССР. 184 с.

Көшімова Б.Ә., 2010. Маңғыстау өңірі жер-су атауларының түсіндірме сөздігі. Алматы: Нұрлы әлем. 238 б.

Леваневский М.А., 1894. Очерки киргизских степей Эмбенского уезда. Вып. IV. Т.1.

Ломакин Н.П., 1873. О полуострове Мангышлаке и путях оттуда в разные пункты Закаспийского края. Записки Кавказского отдела ИРГО. Кн. VIII. Тифлис. С. 1-42.

Маг-Гахан, 1875. Военные действия на Оксусе и падение Хивы. М.: Университетская типография Катков и К. 304 с.

Манылов Ю.П., Юсупов Н.Ю., 1982. Караван-сарай Центрального Устюрта (в пределах Каракалпакской АССР). Советская археология, №1. С.170-182.

Маргулан А.Х., 1949. Древние караванные пути через пустыню Бетпакдала // Вестник Академии наук КазССР. Алматы. С. 68-77.

Махмұд Қашқари., 1997. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық. Алматы: Хант. 528 б.

Мұқанов С., 1974. Таңдамалы шығармалар. 16 томдық. Т.15. Халық мұрасы. Алматы: Қазақстан. 236 б.

Рычков Н.П., 1772. Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в киргиз-кайсацкой степи в 1771 г. СПб. 104 с.

Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков, 1980. Материалы к историко-этнографическому атласу. Алма-Ата: Наука. 256 с. + 4 карта.

Эверсман Э.А., 1840. Естественная история Оренбурского края. Часть 1. Оренбург: Типография Казанского университета. 413 с.

Reference

Arnol'di M.V., 1885. V Zakaspiyskom krae v 1877 godu. Vospominaniya oficera. [Transcaspian region in 1877. Memories of an officer]. SPb.: Tipografiya Departamenta Udelov. 44 p. [in Russian].

Azhigali S.E., 2015. Aktobe oblysynyn asa kornekti arhitekturalyk eskertkishteri: fotokorme. [Outstanding architectural monuments of Aktobe region: photo exhibition. Scientific information publication]. Gylymi-akparattyk basylym. Almaty-Aktobe. 52 p. [in Kazakh, in Russian].

Belyaevskiy N.A., 1885. Put' ot zaliva Cesarevicha cherez Ust'-Urt do Kungrada. Sbornik geograficheskih, topograficheskih i statisticheskih materialov po Azii. [The route from Tsarevich Bay through Ust-Urt to Kungrad. Collection of geographical, topographic and statistical materials on Asia]. SPb.: Voennaya tipografiya. P. 1-89. [in Russian].

Budagov L.Z., 1871. Sravnitel'nyy slovar' turecko-tatarskih narechiy, so vklyucheniem upotrebitel'neyshih slov arabskih i persidskih i s perevodom na russkiy yazyk. [A comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects, including the most common Arabic and Persian words and with a translation into Russian]. V.2. [K-N]. Sost. Lazar' Budagov. SPb.: tip. Imp. AN. 415 p. [in Russian].

Valihanov Ch.Ch., 1985. Sobranie sochineniy v pyati tomah. [Collected works in five volumes]. Tom 4. Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazahskoy sovetskoy yenciklopedii. 458 p. [in Russian].

Vyalov O.S., 1934. Kolodcy i istochniki Ustyurta. [Wells and springs of Ustyurt]. Izvestiya GGO. V. 6. №1. P.146-176. [in Russian].

Grodekov N.I., 1883. Hivinskiy pohod 1873 goda. Deystviya kavkazskih otryadov. [Khiva campaign of 1873. Actions of Caucasian detachments]. Sankt-Peterburg: Tip. V.S. Balashova. Izdanie redakcii istoricheskogo zhurnala «Russkaya starina». 345+65 p. http://militera.lib.ru/h/grodekov_ni/09.html (Date: 01.04.2025). [in Russian].

Edilhan A.M., 2013. O kolodcah Mangystau [About the wells of Mangystau]. Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana. №1. P. 91-108. [in Russian].

Zhanbyrshyuly T., 2001. Men aytayyn – babannan [I speak on behalf of the ancestors]. Almaty: Ysh kiyan. 308 p. [in Kazakh].

Zalessky B., 1991. Kyrgyz Saharasyna Sayakhat. [La vie des Steppes Kirghizes, Journey to the Kyrgyz steppe]. Almaty: «Oner» baspasy. 132 p. [in Kazakh, in Russian].

Kazaktyn yetnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar, ataularynyn dastyrli zhyyesi [The Traditional system of ethnographical categories conceptions and designations of Kazakhs. Encyclopedia], 2017. 5 tomdyk yenciklopediya. V. 3, KRMOM. Almaty: Alem Damu Ingegraciya. 845 p. [in Kazakh].

Kazak tilinin aymaktyk sozdigi [Regional dictionary of the Kazakh language], 2005. Kurastyrgan: G.Kaliev, O.Nakysbekov, Sh.Sarybaev, A.Uderbaev zhane t.b. Almaty: Arys. 824 p. [in Kazakh].

Karutc R., 1911. Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake. Per s nem. E. Petri [Among the Kyrgyz and Turkmens in Mangyshlak. Translated from German by E. Petri]. SPb.: Izdanie A.F. Devrieva. 188 p. [in Russian].

Koychubaev E., 1974. Kratkiy tolkovyy slovar' toponimov Kazahstana [Brief explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan]. AN KazSSR. In-t yazykoznaniya. Alma-Ata: Nauka. 274 p [in Russian].

Konkashpaev G.K., 1963. Slovar' kazahskih geograficheskih nazvaniy [Dictionary of Kazakh geographical names]. Alma-Ata: AN.KazSSR. 184 p. [in Russian].

Koshimova B.A., 2010. Mangystau oniri zher-su ataularyn tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of place names of the Mangystau region]. Almaty: Nurly Alem. 238 p. [in Kazakh].

Levanevskiy M.A., 1894. Ocherki kirgizskih stepey Yembenskogo uezda. [Essays on the Kyrgyz steppes of the Embensky district]. Vyp. IV. V.1. [in Russian].

Lomakin N.P., 1873. O poluostrove Mangyshlake i putyah ottuda v raznye punkty Zakaspiyskago kraya. [About the Mangyshlak Peninsula and the routes from there to various points in the Trans-Caspian region]. Zapiski Kavkazskago otdela IRGO. Kn. VIII. Tiflis. P. 1-42. [in Russian].

Mag-Gahan, 1875. Voennye deystviya na Oksuse i padenie Hivy. [Military operations on the Oxus and the fall of Khiva]. Moscow: Universitetskaya tipografiya Katkov i K. 304 p. [in Russian].

Manylov Yu.P., Yusupov N.Yu., 1982. Caravanserai Tsentralnogo Ustyurta (v predelah Karakalpak ASSR) [Caravanserai of Central Ustyurt (within the Karakalpak ASSR)]. Soviet archaeology. No. 1. P. 170-182. [in Russian].

Margulan A.Kh., 1949. Drevnie karavannye puti cherez pustynyu Betpakdala [Ancient caravan routes through the Betpak-Dala desert]. Vestnik Akademii nauk KazSSR. Almaty. P. 68-77. [in Russian].

Mahmud Kashkari, 1997. Tyrik tilinin sozdigi (Diuani lugat-it-tyrik) [Dictionary of Turkic dialects]. 3 tomdyk. Almaty: Hant. 528 p. [in Kazakh].

Mukanov S., 1974. Tandamaly shygarmalar. [Collection of works] 16 tomdyk. Vol.15. Halyk murasy. Almaty: Kazakstan. 236 p. [in Kazakh].

Rychkov N.P., 1772. Dnevnye zapiski puteshestviya kapitana Nikolaya Rychkova v kirgiz-kajsackoj stepi v 1771 g. [Daily notes of the journey of captain Nikolai Rychkov in the Kyrgyz-Kaisak steppe in 1771]. SPb. 104 p. [in Russian].

Hozyaystvo kazahov na rubezhe XIX-XX vekov, 1980. Materialy k istoriko-yetnograficheskomu atlasu [Economy of the Kazakhs at the turn of the 19th-20th centuries. Materials for the historical and ethnographic atlas]. Alma-Ata: Nauka. 256 p. + 4 karta. [in Russian].

Yeversman Ye.A., 1840. Estestvennaya istoriya Orenburskogo kraya [Natural history of the Orenburg region]. Volume 1. Orenburg. 413 p. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Картаева Тәттігүл, тарих ғылымдарының кандидаты, Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus Author ID: 56509526900

Әшімова Салтанат, ЮНЕСКО қамқорлығындағы Мәдениеттерді жақындастыру орталығы директорының орынбасары, Қабанбай батыр көш., 94, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus Author ID: 58347664000

Information about authors:

Kartaeva Tattigul, Candidate of Historical Sciences, Professor, Department of Archaeology, Ethnology and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus Author ID: 56509526900

Ashimova Saltanat, Deputy Director, International Centre for the Rapprochement of Cultures under the auspices of UNESCO, 94 Kabanbai Batyr Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus Author ID: 58347664000

Сведения об авторах:

Картаева Таттигул, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии, КазНУ имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus Author ID: 56509526900

Ашимова Салтанат, заместитель директора, Центр сближения культур под эгидой ЮНЕСКО, ул. Кабанбай батыра, 94, Алматы, Республика Казахстан.
Scopus Author ID: 58347664000

Авторлық үлес:
Т. Картаева Арал-Каспий аймағының керуен-қоныс жолдары бойындағы қоныстар мен құдықтарға қатысты зерттеудің жалпы тұжырымдамасын, мақсатын және методологиясын әзірледі; материалды талдады.
С. Ашимова эмпирикалық материалды өңдеп, талдау жасап, оның мағыналары мен аймақтың керуен жолдарындағы құдықтардың қалыптасу ерекшеліктерін интерпретациялады.

Author contributions:
T. Kartayeva developed the overall concept, research objective, and methodology for the study related to settlements and wells along the caravan–nomadic routes of the Aral-Caspian region, and conducted an analysis of the material.
S. Ashimova processed, analyzed, and interpreted the empirical data, revealing the significance and specific features of the formation of wells along the caravan routes of the region.

Вклад авторов:
Т. Картаева разработала общую концепцию, цель и методологию исследования, связанного с поселениями и колодцами вдоль караванно-кочевых машрутов Арало-Каспийского региона; сделала анализ материала.
С. Ашимова сделала обработку, анализ и интерпретацию эмпирического материала, раскрывающие значения и особенности формирования колодцев на караванных маршрутах региона.

CC BY NC

Мүдделер қақтығысы:
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.
Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 3 (2025) 106-126

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

The formation of native land imagery in traditional Kazakh society: On the example of historical toponyms of Western Kazakhstan[1]

G.B. Khabizhanova[a], *G.I. Mensitova[b]

[a]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0003-4997-5215
(E-mail: gulnara02011966@mail.ru)
[b]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0003-3232-0749
(E-mail: mensitova.kaznu@gmail.com)
**Corresponding author: mensitova.kaznu@gmail.com*

ARTICLE INFO

Keywords:
Western Kazakhstan, Zhaiyk, Mangystau, toponyms, onomastics, sacred space, ethnic history, folklore, migration, culture.

IRSTI 03.20

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-106-126

ABSTRACT

The article is devoted to the study of elements of the toponymic system of Western Kazakhstan in the context of the processes of territorial identification and the construction of images of the native land in traditional Kazakh society. The toponyms Zhaiyk and Mangistau played a key role in the history and culture of the Kazakh clans that were part of the Junior Zhuz. The region of Western Kazakhstan was not only a traditional place of nomadic settlement but also an important center of economic activity and cultural interaction.

The article examines the ethnic and historical-cultural aspects of the etymology of these toponyms, their connection with tribal migrations, and their role in the processes of forming the ethnic identity of the Kazakhs. Data from written sources, folklore, and historiographic analysis of scholarly literature reveal the marking role of toponymy in the western region of Kazakhstan – as indicators of ethnic boundaries, as a center of ethnic processes that took place here, and as evidence of interactions between individual groups of nomads from ancient times to the Middle Ages.

In the article, the authors employ interdisciplinary methods, including toponymic analysis, historical-comparative, ideographic, and historical-typological approaches. The theoretical framework for the study of toponyms is based on the concepts of “toponymic space,” the historical and cultural landscape, and territorial identity.

The results of the research indicate that since ancient times, the modern territory of Western Kazakhstan has been a region of settlement for nomadic tribes, who developed it economically over thousands of years and filled the space with sacred meanings and mental categories. In this way, a “toponymic picture of the world” was created – closely

[1] This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23488984 «Medieval toponymy in the aspect of the formation of the ethnic territory of the Kazakh people»)

© G.B. Khabizhanova, G.I. Mensitova, 2025

linked not only to economic development but also to the parallel processes of the formation of ethnic consciousness among the Sarmatian-Massaget, Oghuz, and Kipchak ethnic communities. The “toponymic space” conceptualized by nomads can be understood as a description of their world, embodied in place names that have become ethnic symbols in the development of the territorial identity of an entire people.

Г.Б. Хабижанова[a]
[a]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0003-4997-5215
(E-mail: gulnara02011966@mail.ru)

***Г.И. Менситова**[b]
[b]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0003-3232-0749
(E-mail: mensitova.kaznu@gmail.com)
*Байланыс үшін автор mensitova.kaznu@gmail.com

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы туған жер бейнесінің қалыптасуы: Батыс Қазақстанның тарихи топонимдері мысалында

Аннотация. Мақала Батыс Қазақстанның топонимикалық жүйесінің элементтерін дәстүрлі қазақ қоғамындағы туған жер бейнесінің құрылымы мен аумағын анықтау процестерін зерттеу тұрғысында қарастыруға арналған. Жайық және Маңғыстау топонимдері Кіші жүз құрамындағы қазақ руларының тарихы мен мәдениетінде шешуші рөл атқарған. Батыс Қазақстан өңірі көшпенділердің дәстүрлі қоныстанған орны ғана емес, сонымен бірге экономикалық қызмет пен мәдени өзара әрекеттесудің маңызды орталығы болды. Мақалада топонимдердің этимологиясының этникалық және тарихи-мәдени аспектілері, олардың тайпалардың қоныс аударуымен байланысы және қазақтардың этникалық болмысының қалыптасу процестері қарастырылады. Батыс Қазақстанның белгілі топонимикасын талдау мысалында рулық аумақтарды қалыптастыру, шаруашылық байланыстар және этносаралық өзара іс-қимыл сияқты тарихи процестерді зерделеу үшін маңызды мәселелер қарастырылады. Жазба деректер, фольклор, ғылыми әдебиеттердің тарихнамалық талдауы Қазақстанның батыс өңірі топонимикасының этникалық шекаралар ретіндегі, осында өткен этникалық процестердің, ежелгі дәуірден бастап орта ғасырдағы көшпенділердің жекелеген топтары арасындағы өзара іс-қимылдардың орталықтары ретіндегі таңбалаушы рөлін көрсетеді. Мақалада пәнаралық зерттеу әдістері пайдаланылады, оның ішінде: географиялық атаулардың шығу тегі мен семантикасын зерттеу үшін топонимикалық талдау; жазбаша

Received 19 April 2025. Revised 24 May 2025. Accepted 05 August 2025. Available online 30 September 2025.

For citation: G.B. Khabizhanova, G.I. Mensitova The formation of native land imagery in traditional Kazakh society: On the example of historical toponyms of Western Kazakhstan // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 3. P. 106-126. DOI:http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-106-126

дереккөздер мен этнографиялық материалдардың деректерін салыстыру үшін тарихи-салыстырмалы әдіс; аумақты игерудің тарихи сипатын зерделеуге, қоныстандыру аймақтары мен көші-қон бағыттарын айқындауға арналған тарихи-типологиялық әдіс; оқиғалар мен кеңістіктің мәдени дамуының сипатын белгілеу үшін жүйелік талдау және тарихи қайта құру әдісі; объектіні тарихи-мәдени феномен ретінде сипаттауға арналған идеографиялық әдіс. Топонимдерді зерделеудің теориялық тәсілі «топономастикалық кеңістік» тұжырымдамасына, тарихи-мәдени ландшафт, аумақтық ұқсастық ұғымдарына негізделеді.

Зерттеу нәтижесінде ежелгі дәуірден бастап Батыс Қазақстанның қазіргі аумағы көшпенді тайпалардың қоныстану аймағы болғаны, оны мыңдаған жылдар бойы экономикалық тұрғыдан игеріп, кеңістікті ментальді категориялардың қасиетті мағыналарымен толтырды деген қорытындыға келеді. Осылай, экономикалық дамумен ғана емес, сонымен қатар сармат-массагет, оғыз, қыпшақ этникалық қауымдастықтары арасындағы этникалық сананың қалыптасуының параллель процестерімен тығыз байланысты «дүниенің топонимикалық суреті» жасалды. Уақыт өте келе бір-бірімен тілдік, экономикалық және мәдени жағынан жақын этникалық топтар тарихи қалыптасқан этномәдени кеңістіктің құрылысын көрсететін осы топонимдердің атауын мұқият сақтап қалды. Көшпенділердің көзқарасы бойынша құрылған "топономастикалық кеңістік" бүкіл халықтың аумақтық бірегейлігі ұғымының қалыптасуында этникалық белгілерге айналған атауларда бейнеленген олардың әлемін сипаттауды білдіреді.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан, Жайық, Маңғыстау, топонимика, ономастика, сакралды кеңістік, этникалық тарих, фольклор, көші-қон, мәдениет.

Г.Б. Хабижанова[a]
[a]*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0003-4997-5215
(E-mail: gulnara02011966@mail.ru)

***Г.И. Менситова**[b]
[b]*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0003-3232-0749
(E-mail: mensitova.kaznu@gmail.com)
*Автор для корреспонденции mensitova.kaznu@gmail.com

Формирование образов родной земли в традиционном казахском обществе: на примере исторических топонимов Западного Казахстана

Аннотация. Статья посвящена изучению элементов топонимической системы Западного Казахстана в контексте исследования процессов идентификации территории и конструирования образов родной земли в традиционном казахском обществе. Топонимы Жайык и Мангистау играли ключевую роль в истории и культуре казахских родов, входящих в состав Младшего жуза. Регион Западного Казахстана был не только местом традиционного расселения кочевников, но и важным центром хозяйственной деятельности и культурного взаимодействия. В статье рассматриваются этнические и историко-культурные аспекты этимологии топонимов, их связь с миграциями племен

и процессами формирования этнической идентичности казахов. На примере анализа знаковой топонимики Западного Казахстана рассмотрена постановка проблемы таких важных для изучения исторических процессов вопросов, как формирование родовых территорий, хозяйственные связи и межэтническое взаимодействие. Данные письменных источников, фольклора, историографический анализ научной литературы показывает маркирующую роль топонимики западного региона Казахстана как этнических границ, как средоточия проходивших здесь этнических процессов, взаимодействий между отдельными группами кочевников с эпохи древности и в средневековье. В работе используются междисциплинарные методы исследования, включая: топонимический анализ для изучения происхождения и семантики географических названий; историко-сравнительный метод для сопоставления данных письменных источников и этнографических материалов; историко-типологический метод для изучения исторического характера освоения территории, определения ареалов расселения и маршрутов миграции; системный анализ и метод исторической реконструкции для установления событий и характера культурного освоения; идеографический метод для описания объекта как историко-культурного феномена. Теоретический подход к изучению топонимов основывается на концепциях «топономастического пространства», понятиях историко-культурного ландшафта, территориальной идентичности.

В результате проведенного исследования сделан вывод о том, что с глубокой древности современная территория Западного Казахстана была регионом расселения кочевых племен, осваивавших его экономически в течение тысячелетий и наполнявших пространство сакральными смыслами ментальных категорий. Так создавалась «топонимическая картина мира», тесно связанная не только хозяйственным освоением, но и шедшими параллельно в среде сармато-массагетских, огузских, кыпчакских этнических общностей процессов формирования этнического сознания. Сменявшие друг друга во времени родственные в языковом и близкие в хозяйственно-культурном плане этнические группы бережно сохраняли название данных топонимов, отражавших таким образом, конструирование исторически сложившегося этнокультурного пространства. Созданное в представлении кочевников «топономастическое пространство» означает не что иное как описание их мира, воплощенное в названиях, ставших этническими символами в становлении понятия территориальной идентичности целого народа.

Ключевые слова: Западный Казахстан, Жайык, Мангыстау, топонимика, ономастика, сакральное пространство, этническая история, фольклор, миграция, культура.

Introduction

Toponymy is one of the important types of historical sources. As a rule, natural objects provide researchers with information of various nature, from economic and household, to bioresource, ethnic, spiritual and sacred. Place names reflect the various historical circumstances and events in which they were created and transformed over time. Toponymy is the study of the origins, meanings, formation, and changes of place names. It is closely connected with linguistics, history, and historical geography. From a linguistic standpoint, toponymy provides essential material for the history of language, word formation, and historical lexicology. As an auxiliary science for history and historical geography, it offers

valuable information for studying the settlement of regions, migration processes, ethnic boundaries, and different types of settlements. Toponymic data are an indispensable resource for exploring the history of specific areas, the development of their economies, settlement patterns, and historical-geographical feature. Arising in certain historical periods and recorded in historical sources and folk tales, geographical names were chronological evidence of historical events. Toponyms can change over time: wars, population migrations, and ethnic contacts have left their mark on toponymy. Each historical era left its memory in the form of new names for natural objects. Toponyms arose under specific historical conditions, and their origins are closely connected with the social life and languages of the peoples who inhabited particular lands. In some instances, monuments of material culture have played a significant role in the formation of toponyms, and their study reveals the connection between toponymy and architecture. As a historical source, toponymy not only serves as a means of understanding the past but also represents a crucial element of cultural heritage.

In revealing the source meaning of toponymy, it should be noted that toponyms, as is well known, are a type of sign of geographical space, and in this context, the historical potential of toponyms has not yet been widely utilized in historical research. In this regard, studying the development of space by nomads through the analysis of topographic objects appears to be a promising direction. The examination of such issues as the nature and features of geospace development by ethnic groups in the course of historical processes, as well as questions concerning the ethnic history of individual regions – particularly those related to the study of ethnotoponymy using the methods and findings of related fields of historical research – can enable us to reach a new level in addressing the aforementioned problems. Thus, the aim of this article is to explore the processes of constructing ethnic and territorial identity through the analysis of the symbolic toponymy of Western Kazakhstan.

From a theoretical perspective, the concept of "toponomastic space," introduced into scholarly discourse by the eminent linguist V.N. Toporov (Toporov, 1969: 31-50), allows the term to be filled with meaning and understood as the spatial representations of individual ethnic communities, shaped in accordance with the cultural values they invest during the active cognition of this space.

In this way, a distinct – often regionally specific – "onomastic space" is created and formed, which essentially reflects the modern concept of territorial identity (Guboglo, 2003; Zamyatin, 2004). The transmission of ethnocultural and territorial identity takes place through the spiritualization and sacralization of the "toponomastic space." In this sense, the toponyms examined in the present study emerge as onomastic dominants of territorial identity.

Materials and Methods

The methodological basis of the study is general scientific methods and special techniques of historical and related sciences. To achieve the goal of the study, the following methods and methodological techniques were used:

1) Toponymic analysis to study the origin and semantics of geographical names;

2) Historical-comparative method to compare data from written sources and ethnographic materials;

3) Historical-typological method to study the historical nature of the development of the territory, determining the areas of settlement and migration routes;

4) Systems analysis and the method of historical reconstruction to establish the events and nature of cultural development.

5) Ideographic method - description of the object as a historical and cultural phenomenon.

The study is based on a comprehensive approach, including an integrative approach to onomastic research and combining data from historical, linguistic and ethnographic sources. The theoretical approach to the study of toponyms is based on the concepts of "toponomastic space", the concepts of historical and cultural landscape, and territorial identity. The primary focus of the research process is the well-established position that geographical names can serve as a key to understanding ethnic history, since they record the areas of settlement of peoples.

Research background

The toponymy of Western Kazakhstan constitutes a vital domain of interdisciplinary inquiry, situated at the intersection of historical geography, ethnolinguistics, and cultural anthropology. Place names function not merely as components of linguistic systems but also as repositories of historical memory, preserving evidence of key stages in ethnogenesis, migration processes, transformations of sociocultural space, and the sacralization of the landscape.

One of the famous scholars in the study of Kazakhstan toponymy is E. Koichubaev, author of the Brief Explanatory Dictionary of Kazakh Toponyms, which offers etymological interpretations of numerous geographical names, including those from the Western Kazakhstan region (Koichubaev, 1974). Considerable attention to the problems of Kazakhstani toponymy has also been given in the works of A. Abdrakhmanov (Abdrakhmanov, 1975), T. Zhanuzak (Zhanuzak, 2021), and other researchers whose studies have address ethnonymy, toponymic etymology, and the broader framework of Kazakh onomastics.

The historiographic value of regional toponymy is further reflected in the research contributions of linguists, geographers, and historians such as K. Ammaniyazov (Ammaniyazov, 2004), M. Kozhanuly (Kozhanuly, 2005), U. Yerzhanova (Yerzhanova, 2016), B. Koshimova (Koshimova, 2010), S. Kondybay (Kondybay, 2002), S. Azhigali (Azhigali, 2001), M. Sembi (Sembi, 2012), and others. Recent regional studies underscore the importance of localized toponymic analysis aimed at identifying correlations between microtoponyms and the historical-cultural dynamics within specific administrative territories.

In this context, the toponymy of Western Kazakhstan emerges as a complex historical and cultural phenomenon, the analysis of which requires a comprehensive methodological framework integrating linguistic, historical, archaeological, and ethnographic perspectives. Nonetheless, despite the substantial body of accumulated data, the toponymic landscape of Western Kazakhstan remains fragmented particularly with respect to the medieval period. The integrative approach adopted in the present study distinguishes it from previous works, framing of ethnoterritorial space not only as the result of active transformation of the natural landscape by human agency, but also the transformation of the toponomastic concept into a cognitive-emotional category of the process of formating ethnic and territorial identity.

Analysis

A comparative analysis of medieval toponymy with historical sources, which has led to a number of intriguing hypotheses about the past of Kazakh tribes, has allowed some researchers

to suggest the existence of a connection between the genealogical names of the tribes of the Junior Zhuz and the geographical place names of Western Kazakhstan. The territory of Western Kazakhstan in different historical periods was the place of settlement of many tribes, which, in turn, left their mark in some geographical names. They preserve the history of the formation of the ethnic territory of the Kazakh people, but also reflect the inextricable link with the origins of the concept of "ancestral land" in the Turkic ethnocultural tradition. An example of such a feature is the toponymic system of the Kazakh steppe, preserved since antiquity, which has served as a symbolic guide to natural and historical sites sacralized in collective memory. This system embodies the distinctive model of spatial orientation developed by nomadic societies.

The region, sacralized in the popular consciousness – “Ak Zhaiyk” – is considered one of the key centers of ethnogenesis and cultural genesis of the Kazakh people. This region, located at the crossroads of Asia and Europe, was an important space for cultural and historical interactions between nomadic and sedentary peoples. The Ak Zhaiyk region has been the object of study of historians, travelers and geographers since ancient times (Umitkaliyev and others, 2020). The earliest information about the Zhaiyk River is found in the work "Geography" by Claudius Ptolemy. In the 2nd century AD, the ancient Greek geographer compiled a map of Asia, where the river is called *Daix (Yaik)* and flows into the Caspian Sea (Thomson, 1953: 410). Researchers associate this hydronym with the Dahi/Dai tribes, who left their mark on the ethno- and toponymy of the Caspian region (Smirnov, 1977; Machinsky, 1971).

The written mention of this river, dating back to the 10th century, is associated with the famous mission of Ibn Fadlan to the Volga Bulgaria, as part of the embassy of the Abbasid Caliph al-Muqtadir. The embassy's route ran through the territory of Central Asia, Khorezm and the Oghuz steppes. In his account of this journey, Ahmad ibn Fadlan noted: “We stayed among the Pechenegs for one day. Then we continued on and made a stop at the Jaikh River, which is the largest river we had ever seen, with the strongest current. Indeed, I saw a travel bag that overturned in it, and those who were inside drowned. A great number of our people perished, and several camels and horses were also lost. We managed to cross it only with great difficulty” (Kovalevsky, 1956: 130).

On the orders of the Pope, the Italian monk Plano Carpini, who was sent to Mongolia (1245-1247), wrote: “We traveled across the entire land of the Cumans, which is a vast plain and contains four great rivers: the first is the Piper (Dnieper), the second the Don, the third the Volga, and the fourth is called the Yaik” (Carpini, 1957: 70-71). Thus, the river known in different historical periods as Daiks, Daik, or Jaikh has preserved its ancient name to this day in its Kazakh form – Zhaiyk.

In an attempt to reveal the meaning of the sacred space, researchers turn to the etymology of the hydronym "Zhaiyk". According to Ye. Koichubaev, this toponym goes back to the common Turkic *yai+yk,* where the base *“yai”* means “summer”, and the affix *-yk* either clarifies the meaning or forms the derivative *yai+yk*, interpreted as “wide riverbed”. In a number of Turkic languages, the concept of “summer pasture” is represented by the lexemes *yailak, yailyu, eylag,* while in modern Kazakh the form zhailau is used, and in Kyrgyz – *zhailoo.* In Russian literary sources, this hydronym is known under the names *«Yaik-reka», «reka Yaitskaya»* (Koichubaev, 1974: 89).

A. Abdrakhmanov offers an alternative version of the origin of the toponym "Zhaiyk", according to which its basis is the root *"zhai",* from which the Kazakh verbs *"zhaiyu"* and

"zhaiylu" are derived. As a result of adding the affix *“-yk”*, the hydronym “Zhaiyk” was formed (Abdirakhmanov, 1975: 95-96).

The Brief Encyclopedic Dictionary of Historical Toponyms of Kazakhstan also provides information that the floodplain of the Zhaiyk River has been used since ancient times by nomadic Turkic tribes as summer pastures (zhailau, zhaiylym) for cattle, and that during the spring flood, the river overflows (zhaiylu), and the name Zhaiyk is associated with this characteristic phenomenon (a contamination of the words and concepts “overflowing”, “to graze”, “the presence of cattle on a pasture”, “summer pasture”) (Kratkii entsiklopedicheskii slovar..., 2014: 159).

In Kazakh mythology, there are many legends dedicated to the origin of local toponyms of Western Kazakhstan, which are associated with the land of the Kazakhs, but at the same time draw parallels with the Turkic mythological tradition. The origins of the name of the hydronym Zhaiyk (Yaik) go back to the myth of the Great Flood. For example, the ancient Turks and Altai people called this righteous man Zhaiyk-nama. When the whole Earth was flooded by the Great Flood, on the western side of Mount Kazygurt, on a small flat area, the ship-ark of the prophet Nuh (Noah) landed, on which all animals and beasts were saved from the great water, a pair from each species of animals, in order to continue life on Earth after the flood. Nuh (Weeping Prophet) is Zhaiyk (flood) in Kazakh or Zhaiyk-nama in Kazakh folklore is identified with a man named Zhaiylgan. Zhaiyk is a part of Tengri in human form, Tengri ordered him to protect people from all evil. According to legend, after Zhaiyk-nam's death, people began to bring sacrifices to him. In the spring, a white sheep is sacrificed to him on the mountain. On the 40th day after a person's death, the Turks call on Zhaiyk Khan to cleanse the yurt and tie a rooster (a symbol of death) to the bed. And if the cattle decreases after the death of a person, who, according to belief, can lead cattle to the next world, they call on Zhaiyk Khan, who can lead the cattle out by causing a flood there (Zhanaidarov, 2006: 66-69).

In the mythology of the southern Altai people, Zhaiyk (Dyayik / Yaik) is a spirit-intermediary between the higher light spirits and people, the patron of the family and livestock (Karunovskaya, 1935: 163). Researchers believe that “Yaik, a deity originally tribal, gradually transformed into a family patron spirit, a guardian of the hearth.” The etymology of the word Yaik/Zhaiyk thus goes back to the ancient Turkic basis and is associated with religious sacred semantics (Tyukhteneva, 2009: 169).

"Ak Zhaiyk" as a symbol of the native land is sung in the works of zhyraus. The idea of an existing distant land, which is a place of refuge and a distant homeland, is reflected in the epic of the Nogai circle “Orak-Mamai”:

“Kaptagan el nogaily
Baitak zhatkan el edi.
Yedil – Zhaiyk eki su,
Agasy nogay kalyn nu,
Nagashy halyktyn zheri edi”
(The numerous Nogais
Lived [earlier] in prosperity.
Yedil-Zhaiyk, two rivers,
Between them the Nogai were like a dense forest,
This land was the Motherland) (Babalar sozi, 2006: 313).

Batyr Dospambet perceives it as a symbol of his native land:
“Ainalayyn Ak Zhaiyk,
At salmay oter kun kaida?!
Ensese biik boz orda
Enkeye kirer kun kaida?!”
(Oh, my beloved Zhaiyk!
When will this moment come,
So that we saddle our horses
And race between two fires?!)(Bes Gasyr, 1989: 33-34).

The idea of the native land, which is a place of refuge and homeland, was reflected in the Kazakh poetry of the 19th century, a bright representative of which is the batyr, the poet Makhambet Utemisov:
“Zhaiyktyn boyy kok shalgyn,
Kuzermiz de zhailarmyz.
Kulisti sondy kurendi
Kudireytip kunde baylarmyz.
Kudai isti ondasa,,.
Isim zhonge kelgende,
Kamalagan kop dushpan
Ali de bolsa, kulday kylyp aydarmyz”
(Zhaiyk is covered with meadow grass,
We will spend autumn and summer here.
We will keep good horses,
Grazing in this greenery!
And if Tengri helps us,
Supports us in a just cause,
Like sheep, we will drive the enemies
Beyond our native lands!) (Bes Gasyr, 1989: 186).
“Yedildi korip emsegen,
Zhaiykty korip zhemsegen.
Taudagi tarlan shubar biz edik”
(Having seen the Yedil, we were sad,
Having seen Zhaiyk, we suffered.
We were a motley leopard from the mountains) (Bes Gasyr, 1989: 187).
“Yedil ushin egestik,
Tepter ushin tebistik.
Zhaiyk ushin zhandastyk,
Kigash ushin kyryldik,
Tendikty, maldy bermedik,
Tendiksiz malga konbedik”
(For our Yedil we fought with the enemies,
For our land we fought with the strangers.
For Zhaiyk we stood in a battle to the death,
We did not give up our native land to the enemy,
No herds, no fat flocks, no freedom,

But we went out to fight slavery in the open field) (Bes Gasyr, 1989: 187).

Thus, through poetic appeal in the presentation of pictures of the native land, the Kazakhs' vision of the world order is revealed, in the center of which are located, first of all, the so-called "sacred loci", namely "... the banks of Zhaiyk, Ana Yedil".

In a pair with Zhaiyk, Yedil («Atil») is often mentioned, which together with it forms a dual system, as the core highways of the earth-homeland, which is recorded in epic legends.

In Bashkir legends, Zhaiyk-Yedil are presented as brother and sister, which emphasizes their symbolic relationship and significance (Bashkirskiye, 1985: 33). Even in Constantine Porphyrogenitus (10th century), “Jeikh”, along with “Atilus”, is used to describe the places of Pecheneg nomadism (Konstantin Bagryanorodnyy, 1989: 155). Abu-l-Ghazi writes about Nuh sending Yafes to the banks of Itil and Yaik, and Oghuz sending Kipchaks to the Don, Itil and Yaik (Kononov 1958: 39). However, the most striking manifestations of the connection between the two rivers are found, perhaps, in monuments that contain echoes of the times of the Golden Horde (Ilyassova, Nogaibaeva, 2024).

Researcher V.V. Trepavlov points to the symbolic role of natural objects in the sacred topography of the Ulus of Jochi, especially in relation to the Volga (Itil) and Yaik rivers, which are regularly mentioned in historical and folklore sources as the boundaries of ethnic identity and areas of cultural memory (Trepavlov, 2011: 195-196).

Finding a homeland on the Yedil is a common theme in Turkic folklore. It is also noticeable in numerous versions of the Oguz-name, a collection of ethnogonic legends of the Turks. According to the Persian chronicler Rashid ad-Din (early 14th century), the forefather of the Turkic peoples, Oguz Khan, ordered the Kipchak tribe to settle on the banks of the Atil and Yaman-su. The aim was to force the rebellious tribes there to resume paying tribute to Oghuz. The Kipchaks obeyed the khan and began collecting tribute for him. "From then on the Kipchaks settled there as a yurt, and the country was assigned to them" (Rashid ad-Din, 1987: 62-63).

The famous saying of Asan Kaigy reveals the essence of the nomad's philosophy about the value of the native land. In his poetic lines, rivers are endowed with the function of material abundance and social harmony:

“Yedil menen Zhaiyktyn,
Birin zhazga zhaylasan,
Birin kyska kystasan,
Al kolyndy malarsyn
Altyn menen kumiske!”
(If you settle between the rivers Yedil and Zhaiyk,
You will spend the summer on the first,
You will spend the winter on the other,
All that remains for you to do is to dip your hands,
Into gold, and even into silver!) (Bes Gasyr, 1989: 23)

The description of his native land given by Kaztugan-zhyrau in the late Middle Ages continues the traditions of early heroic tales: “Stepnaya zemlya beskonechna, kak vremya... Zemlya - cherno-beloy ordy poselen'ye...Zemlya, gde obrezali mne pupovinu, Zemlya, chto obmyla menya, obstirala...Zemlya, chto menya ot vragov ukryvala. Zemlya, na kotoroy verblyudami stali obrosshiye sherst'yu gustoy verblyuzhata...Vo mrake tabunshchikam spat' ne dayut do rassveta vzmetennyye ryby, lyagushki i raki. Takov dorogoy moy Yedil'

nezabvennyy." ("The steppe land is endless, like time... The land is the settlement of the black and white horde... The land where they cut my umbilical cord, The land that washed me, cleaned me... The land that sheltered me from enemies. The land on which camels overgrown with thick wool became camels... In the darkness, the herders are not allowed to sleep until dawn by the tossed fish, frogs and crayfish. Such is my dear unforgettable Yedil...") (Poety pyati vekov, 2003: 29).

Thus, the image of Yedil and Zhaiyk in the Turkic tradition is not limited to geography – it forms the basis of sacred topography, reflecting ideas about the homeland as the center of the world, ethnic identity and historical memory.

Another significant land for nomads, praised by medieval poets, is the historical and geographical region of Western Kazakhstan, Mangystau (Mangyshlak).

The etymology of the toponym "Mangystau" reflects the complex historical processes that took place in the region, including migration and ethnocultural interactions (Söylemez et al., 2024). It is believed that the earliest mention of the name Mangystau appears in the works of Arab and Persian travelers of the 10th century, such as al-Istakhri, Ibn Fadlan, al-Umari, and others. Al-Istakhri mentions Siyah-Kuh ("Black Mountain") as the largest settlement in the area, a name by which the Mangystau Peninsula was known in Persian sources. Indeed, the mountain ranges called Karatau stretch from the west of Ustyurt to the east, through the middle of the Mangystau Peninsula. This location lay along important trade routes connecting the Islamic world with Khazaria. In his account, al-Istakhri observes that Siyah-Kuh was the only inhabited place in the region at the time. He reports that a group of Turkic people had recently established themselves there following a conflict with the Oghuz. As a result of this hostility, they withdrew from the Oghuz and chose this area as their new place of residence, which offered access to water sources and grazing lands (Materialy po istorii..., 1939: 169). In the context of the period under consideration, the Turks apparently should be understood as the Pechenegs. According to sources, at the end of the 9th century, the Pecheneg tribes suffered a serious defeat from the Oghuz and Khazars, as a result of which they were forced to leave the territories of the Northern Aral Sea region and the Volga-Ural interfluve. Some of these tribes migrated not only to the southern Russian steppes, but also to the territory of Mangistau. According to al-Istakhri, the Turks who settled in the Mangistau region (Siyah-Kukh) later became known as "Mangyshlaks" (Materialy po istorii..., 1939: 169). Al-Istakhri's account of the "Mangyshlak" tribe is corroborated by Bekran's work Jahan-nama. According to this source, the Mangyshlak were one of the Turkic tribes that, as a result of conflicts with the Oghuz, were forced to abandon their former territories and migrate to the region of Siyah-Kuh, located near the Caspian Sea (referred to as the Abaskun Sea). Upon discovering water sources and suitable grazing lands in the area, the tribe settled there permanently (Materialy po istorii..., 1939: 349).

In the treatise Mas'ud's Code by al-Bīrūnī, the toponym "Yan-kh-shlag" is mentioned in the description of the fifth climate zone. According to researchers, this name corresponds to the Mangyshlak region, known for its characteristic mountain formations – Karatau and Aktau. The indication that this territory belonged to the Khazar Khaganate highlights its significant geostrategic importance. The geographical position of the steppes of Western Kazakhstan, including the Mangyshlak region, created favorable conditions for the development of trade networks between the Volga region and the political entities of Central Asia (Mandelshtam, 1971: 165). In an 11th-century source authored by Mahmud al-Kashgari, the name "Man-

Kyshlak" is recorded, which closely resembles the modern toponym. The author notes that this area was located within the territory controlled by the Oghuz (Materialy po istorii..., 1939: 311). The toponym Mangyshlak also appears in the works of Ibn Najib, Ibn al-Athir, Rashid al-Din, and al-Umari dating from the late 13th to 14th centuries (Omarbekov, 1965: 18-19). These sources indicate that the name Mangystau (Mangyshlak) has been known since very ancient times.

The name Mangystau consists of two components. While the meaning of the first element, man, remains uncertain, the second component – kyshlak or kystau – differs phonetically but essentially represents two variants of the same term. The former is characteristic of Oghuz languages, while the latter is typical of the Kazakh language (Omarbekov, 1965: 19). The Hungarian scholar A. Vambery in his work "Journey through Central Asia" examines the etymology of Mangyshlak; in ancient times it was called Ming-Kishlak, i.e. "a thousand winter quarters" (Vambery, 1865: 165).

S. Azhigali interprets the term "Mangyshlak-Mangystau" by emphasizing the economic and historical role of the peninsula as a major wintering area for nomadic tribes, which emerged in the early 2nd millennium AD. He suggests that the meaning of the name should be derived from this context: the first component, "man", is understood as "sheep", and the second, "kystau", as "wintering place" or "winter hut". Accordingly, Mangystau can be interpreted as a vast region designated for wintering livestock (Azhigali, 2001: 32).

The toponymic landscape of Mangystau preserves numerous traces of historical interactions in the form of place names linked to various tribal groups. Throughout the medieval period, Mangystau was part of the migration routes of Turkic tribes. During the 10th to 12th centuries, the ethnic history of the tribes later associated with the Junior Zhuz was closely intertwined with several major political entities, such as the Khazar Khaganate and the Oghuz tribal confederation. These states exerted a significant influence on the sociocultural and political processes unfolding in the territory of Western Kazakhstan, contributing to the formation of the region's ethnic structure and the consolidation of certain tribes within its boundaries. Their interaction with local Turkic tribes – through both military and trade contacts – played a crucial role in the transformation of tribal organization and the political consolidation of the Turkic-speaking population. In the Oghuz language, the word "ada" translates as "island" – a term the Oghuz used to refer to the Mangyshlak region, also known as Siyah-Kuh. It is assumed that the population of this area later came to be known as the Aday people. Based on this, scholars have proposed a hypothesis suggesting that ethnic elements previously part of the Western Turkic Khaganate – and later forming the Aday tribe – had already been integrated into the Oghuz tribal confederation by the 9th century. According to a number of researchers, it was during the 9th–10th centuries that the Daiy (or Aday) people settled in the Mangyshlak region. This development aligns with the theory suggesting that some of the tribes of the Junior Zhuz trace their origins to the Daha-Massageta lineage. Taking into account the key provisions of this theory, one can find interesting parallels between the Kazakh tribe Sherkesh and the Circassians of the North Caucasus, who call themselves Adyghe. These similarities may reflect deeper historical and ethnic ties rooted in the era of early Iranian-speaking and Turkic interactions, as well as cross-migration processes in the steppe and foothill zones.

A. Margulan, who extensively studied the toponymy of the Kazakh region in relation to the ethnogenesis of the Oghuz and their influence on the formation of Kazakh tribes, repeatedly highlighted the historical importance of the territories once inhabited by the Oghuz and

later by the Kipchaks. Over time, these lands became part of the ancestral domain of the Kazakh tribes, particularly the Baiuly tribes of the Junior Zhuz. This includes the traditional nomadic areas of Mangystau, the Caspian Sea coast, and the region along the Zhaiyk River. Such observations make it possible to trace the continuity in the settlement and cultural transformation of these territories within the framework of complex ethnopolitical processes. *“Caspi Tenizi, Mangystau, Zhaiyk Sui - Mine Abylgazynyn korsetui boyynsha, ogyz ben kypshak, kanlylardyn meken etken ortasy osy olkeler” (“The Caspian Sea, Mangystau, and Zhaiyk river- these are the lands where the Oghuz, Kipchak, and Kanly peoples lived, according to Abylgazy”)* (Margulan, 1985: 200).

The toponym Mangystau is regarded not only as a geographical region, but also as a distinctive sacred space within Kazakh cultural consciousness - an aspect that finds particularly vivid expression in the oral and poetic heritage of akyn-zhyraus.

As a symbol of the native land, it is sung by the akyn-zhyrau Kalniyaz:

“Bakasy koidai shulagan,
Balygy taidai tulagan,
Atyrau men Akzhaiyk,
Boyynda talay oinagan,
Mangystaudyn salasy,
Koralap koydy aidagan,
Ar koranyin ishinde,
Mynnan saulyk kozdagan,
Ar zhelinin basynda,
Zhuzden kulyn bailagan,
Tuyp osken zher edi-au”
(Frogs croaked loudly, like sheep bleating,
Fish splashed in abundance, like herds jumping.
Atyrau and Akzhayik -
on their banks numerous games were played.
Flocks of sheep were driven across the lands of Mangystau,
In each pen a thousand sheep gave birth to lambs,
a hundred mares gave birth to foals.
This was my native land!) (Kalniyaz, 2016: 71).

He also quotes the following lines describing nostalgia for his native land:

“Zhuremiz boten elde kalay etip,
Eriksiz bozbalany malay etip?!
Zhigittin egesse de eli zhaksy.
Tastalyk bul qonysty talak etip.
Mangystau – Atameken, Ustirt – Zhailau,
Baramyz on bes kunde, koshsek, zhetip...”
(How will we live in a foreign land,
Where a young man becomes a servant against his will?..
Even in a dispute - but his homeland is dearer to every horseman.
Let's leave this camp, let's finally renounce it.
Mangyshlak is the fatherland, Ustyurt is the summer pasture,
We'll set off on our way - and in fifteen days we'll get there…) (Kalniyaz, 2016: 72).

The nomadic population regarded this land as a sacred space. In the traditional worldview of the nomads, the land was not merely a physical territory or a natural landscape, but a living, sacralized entity. Throughout the life cycle, it was conceptualized as a sacred archetype, representing the image of the "native land." In the poetic legacy of Murat Monkeuly, the idea of the homeland is expressed through the notion of unity:

"Yedildin boiy – kandy kiyan,
Zhaiyktyn boiy – maily kiyan,
Mangystau boiy shandy kiyan,
Adira kalgyr ush kiyan!
Ush kiyannyn ara boyinan
Zheti zhurt ketip zhol salgan.
Zheti zhurttyn ketken zher,
Kayyrsyz bolgan netken zher?!"
(The land of Yedil is our heavy home,
The land of Zhaiyk is our peaceful home.
Mangystau is a dusty home,
All three homes, may you be damned!
They lived here, they passed here, like smoke,
Seven nations one after another.
On the hard, unfaithful land
How many nations have disappeared in the darkness!
They rustled through it, like streams?!) (Zheti gasyr zhyrlaydy, 2008: 355)

Murat Monkeuly believed that the loss of these lands would be a tragedy for the Kazakh people:

"Yedildi tartyp algany,
Etekke koldy salgany,
Zhaiykty tartyp algany,
Zhagaga koldy salgany,
Oyildy tartyp algany,
Oydagysy bolgany,
Mankystaudyn ush tubek,
Ony dagy algany,
Urgenish pen Bukharga,
Arbasyn suyrep bargany,
Konystyn bar ma kalgany?!
Mal menen basty eseptep,
Balanyn sanyn algany,
Angarsanyz, zhigitter,
Zamanany tagy da,
Bir kyrsyktyn shalgany!"
(Having taken away Yedil,
They took her by the hem.
Having taken away Zhaiyk,
They took her by the collar.
Having taken away Oyil,
They achieved everything.

Having taken away three capes on Mangistau,
They creaked on their carts
To Urgench and Bukhara.
So what do we have left now?
If they made a census of people and cattle -
This is also not a good sign.
It means that our time has been corrupted) (Zheti gasyr zhyrlaydy, 2008: 356)

Thus, these examples demonstrate how in the works of the zhyrau, Zhaiyk, Mangystau is depicted not only as a native land, but also as a sacred space reflecting the historical and spiritual significance of the region for the Kazakh people.

Results

Data from medieval written sources indicate that since ancient times, the modern territory of Western Kazakhstan was a region of settlement of nomadic tribes, who developed it economically over the course of thousands of years and filled the space with sacred meanings of mental categories.

Consequently, a “toponymic world-view” emerged, closely connected not only with economic development, but also with the parallel processes of ethnic consciousness formation among the Sarmatian-Massaget, Oghuz, and Kipchak ethnic communities. The ethnic groups that replaced each other in time, related in language and close in economic and cultural terms, carefully preserved the names of these toponyms, thus reflecting the construction of the historically formed ethnocultural space.

The etymological analysis of the toponymic units cited in this study as marking the western region of Kazakhstan, Zhaiyk and Mangystau, which has been undertaken by scientists on numerous occasions, leads to one conclusion that these toponyms refer to the locations of winter and summer camps of ancient nomads. This in turn reveals the meaning and cultural value of these names preserved in ethnic memory in the structure and, in general, organization of the geographical space of the nomadic world.

A systematic analysis of written sources and folklore data was undertaken, enabling the reconstruction of the stage-by-stage formation of culturally marked topographic objects in the ethnic history of the region. The "toponomastic space" created in the minds of the nomads signifies no more than a description of their world, embodied in names that subsequently became ethnic symbols in the formation of the concept of territorial identity of an entire people.

Conclusion

The formation of toponyms is closely related to the specific historical conditions of their origin. The naming of ancient geographical objects, the study of their etymology on the territory of Kazakhstan is often determined by the era of dominance of certain ethnic groups that played an important role in the political history of the steppe region. The economic development of the territory by nomads over a long period of time contributed to the formation of stable ideas about clan estates. The boundaries of these estates were defined by geographical features such as rivers and mountains, as well as places of seasonal migration.

In this regard, some natural objects have become symbolic landmarks, developed over the centuries by numerous generations of people and forming a single image, that is important in the ethnocultural understanding of modern-day Western Kazakhstan. The region's toponymy reflects historical processes, including the socialization of spatial loci.

Data from written sources, folklore and historiographic analysis of scientific literature show that played a key role in marking ethnic boundaries and as a center of ethnic processes that took place here, as well as interactions between nomadic groups in antiquity and the Middle Ages. Analysis of toponymic data of the region shows that the formation of ethnic consciousness of nomads was associated with their development of space, the essence of which is reflected in the historical written and oral folklore heritage.

Reference

Ажигали С. Е., 2001. Очерк этнической истории аридной зоны Арало-Каспия (в свете проблем этногенеза) // История и культура Арало-Каспия. Сборник статей. Вып.1. Алматы: Кус жолы. С. 7- 38.

Аманниязов К.Н., 2004. Туркмены Мангышлака. Алматы. 143 с.

Әбдірахманов А., 1975. Топонимика және этимоло¬гия. Алматы. 208 б.

Бабалар сөзі: Жүз томдық, 2006. Т. 42: Батырлар жыры. Астана: Фолиант. 488 б.

Башкирские предания и легенды, 1985. Уфа. 545 с.

Бес ғасыр жырлайды, 1989. Т. 1. Алматы: Жазушы. 384 б.

Вамбери А., 1865. Путешествие по Средней Азии. Санкт-Петербург. 240 с.

Востров В.В., Муканов М.С., 1968. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX - начало XX вв.). Алма-Ата: Наука Казахской ССР. 255 с.

Губогло М. Н., 2003. Идентификация идентичности: этносоциологические очерки. Москва: Наука. 764 с.

Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны, 1957. Перевод А.И. Малеина. Москва: Государственное издательство географической литературы. 270 с.

Ержанова Ұ., 2016. Батыс Қазақстан облысының ономастикалық кеңістігі. Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО. 244 б.

Жанайдаров О., 2006. Мифы Древнего Казахстана. Детская энциклопедия Казахстана. Алматы: Аруна. 252 с.

Жанұзақ Т., 2021. Қазақ ономастикасы. Бес томдық. Т. 1. 399 б.

Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық, 2008. Алматы: Жазушы. Т. 1. Б.353-363.

Замятин Д. Н., 2004. Метагеография: Пространство образов и образы пространства. Москва: Аграф. 512 с.

Ильясова, З., Ногайбаева, М., 2024. Әл-Омаридің Алтын Орданың тарихи географиясына қатысты мәліметтері. Turkic Studies Journal. Т. 6 (3), С. 51-68.

Каруновская Л.Э., 1935. Представления алтайцев о Вселенной. Советская этнография. Москва-Ленинград. № 4-5. С. 160-183.

Ковалевский А. П., 1956. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков: Харьковский государственный университет. 343 с.

Койчубаев Е., 1974. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата: Наука. 275 с.

Кононов А.Н., 1958. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. Москва-Ленинград. 284 с.

Константин Багрянородный, 1989. Об управлении империей. Москва. 496 с.

Көшімова Б., 2010. Маңғыстау өңірі жер-су атауларының түсіндірме сөздігі. Алматы: Нұрлы әлем. 238 б.

Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов Казахстана, 2014. Сост. И.В. Ерофеева. Алматы. 528 с.

Қалнияз жырау Шопықұлы. Қалнияз едім күнінде…, 2016. Алматы: Сардар.160 б.

Қожанұлы М., 2005. Атырау облысының жер-су аттары. Астана. 144 б.

Қондыбай С., 2002. Есен-қазақ. Алматы. 352 б.

Мандельштам А.М., 1971. К данным аль-Бируни о Закаспии // Страны и народы Востока. Москва. С.163-169.

Марғұлан Ә., 1985. Ежелгі жыр, аңыздар / Ғылыми зерттеу мақалалар. Құрастырған Р. Бердібаев. Алматы: Жазушы. 368 б.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том I. VII-XV вв. Арабские и персидские источники., 1939. Москва-Ленинград АН СССР. 612 с.

Мачинский Д.А., 1971. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников // Материалы и исследования по археологии СССР. АСГЭ. Вып. 13. Ленинград: Аврора. С. 30-54.

Омарбеков С., 1965. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Алматы: Ғылым. 205 б.

Поэты пяти веков: Казахская поэзия XV-начала XX веков, 2003. Алматы: Жазушы. 336 с.

Рашид ад-Дин, 1987. Огуз-наме. Баку: Элм. 128 с.

Семби М., 2012. Манқыстау // Сборник материалов международного научно-практического семинара «Историко-культурное наследие и современная культура». Алматы: Service Press. С. 202-203

Смирнов К.Ф., 1977. Савроматы и сарматы. Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. Москва. С. 129-137.

Томсон Дж.О., 1953. История древней географии. Москва: Изд-во иностр. лит., 592 с.

Топоров В.Н., 1969. О палийской топономастике // Топонимика Востока. Исследования и материалы. Москва: ГРВО. 240с.

Трепавлов В.В., 2011. Тюркские народы средневековой Евразии. Избранные труды. Казань: ООО «Фолиант». 252 с.

Тюхтенева С.П., 2009. Земля. Вода. Хан Алтай: этническая культура алтайцев в XX веке. Элиста. 169 с.

Умиткалиев У.У., Жанисов А.Т., Кошман Т.В., Құрманғожина Т.М., 2020. Отражение исторических событий в топонимике Западно-Казахстанской области (на материалах Теректинского, Бурлинского районов, района Байтерек). Вестник Евразийского национального университета Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. №1(130). С. 75-83.

Söylemez, O., Nurdauletova, B., Ateş, Ö.F., 2024. Underground Mosques of Mangistau: Continuity of Sufi path of Islam. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 111, P. 284-302.

Reference

Abdirakhmanov A., 1975. Toponimika zhane etymologiya [Toponymy and etymology]. Almaty. 208 p. [in Kazakh].

Amanniyazov K.N., 2004. Turkmeny Mangyshlaka [Turkmens of Mangyshlak]. Almaty. 143 p. [in Kazakh].

Azhigali S. Ye., 2001. Ocherk etnicheskoy istorii aridnoy zony Aralo-Kaspiya (v svete problem etnogeneza) [Essay on the ethnic history of the arid zone of the Aral-Caspian Sea (in light of the problems of ethnogenesis)]. Istoriya i kul'tura Aralo-Kaspiya. Sbornik statey [History and Culture of the Aral-Caspian Sea. Collection of Articles]. Vyp.1. Almaty: Kus zholy. P. 7-38. [in Russian].

Babalar sozi: Juz tomdiq [Words of ancestors], 2006. T. 42: Batirlar jiri. Astana: Foliant.488 p. [in Kazakh].

Bashkirskiye legendy i predaniya, 2009. [Bashkir legends and traditions]. Ufa. 545 p. [In Russian].

Bes gasyr zhyrlaydy [Five centuries sing]. 1989. V.1. Almaty: Zhazushi. 384 p. [in Kazakh].

Dzhovanni del' Plano Karpini. Istoriya Mongalov. Gil'om de Rubruk. Puteshestviye v Vostochnyye strany [Giovanni del Plano Carpini. History of the Mongols. Guillaume de Rubruck. Journey to the Eastern Countries], 1957. Perevod A.I. Maleina. Moscow: Gosudarstvennoye izdatel'stvo geograficheskoy literatury. 270 p. [in Russian].

Guboglo M.N., 2003. Identifikatsiya identichnosti: etnosotsiologicheskiye ocherki [Identification of identity: ethnosociological essays]. Moscow: Nauka. 764 p. [in Russian].

Ilyassova Z., Nogaibaeva M., 2024. Al-Omaridin Altin Ordanin tarihi geografiyasina qatisti malimetteri [Al-Omari's information on the historical geography of the Golden Horde]. Turkic Studies Journal. Vol. 6 (3). P. 51-68. [in Kazakh].

Kalniyaz zhirau Shopykuly. Kalniyaz edim kuninde. [Kalniyaz zhyrau Shopykuly. Kalniyaz edim kuninde], 2016. Almaty: Sardar.160 p. [in Kazakh].

Karunovskaya L.E., 1935. Predstavleniya altaytsev o Vselennoy [The Altaians' Conceptions of the Universe]. Sovetskaya etnografiya [Soviet Ethnography]. Moscow-Leningrad. No 4-5. P. 160-183. [in Russian].

Khozhanuly M., 2005. Atyrau oblysynyn jer-su attary [Place names of Atyrau region]. Astana. 144 p. [in Kazakh].

Koichubaev Ye., 1974. Kratkiy tolkovyy slovar' toponimov Kazakhstana [Brief explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka. 275 p. [in Russian].

Kondybay S., 2002. Esen-kazakh [Yesen-kazakh]. Almaty. 352 p. [in Kazakh].

Kononov A.N., 1958. Rodoslovnaya turkmen. Sochineniye Abu-l-Gazi, khana khivinskogo [Genealogy of the Turkmen. Work of Abu-l-Ghazi, Khan of Khiva.]. Moscow-Leningrad. 284 p. [in Russian].

Konstantin Bagryanorodnyy, 1989. Ob upravlenii imperiyey. [On the Governance of an Empire]. Moscow. 496 p. [in Russian].

Koshimova B., 2010. Mangystau oniri zher-su ataularyn tussindirm e sozdigi [Explanatory dictionary of place names of the Mangystau region]. Almaty: Nurly Alem. 238 p. [in Kazakh].

Kovalevsky A.P., 1956. Kniga Akhmeda ibn-Fadlana o yego puteshestvii na Volgu v 921-922 gg [The book of Ahmed ibn Fadlan about his journey to the Volga in 921-922]. Khar'kov: Khar'kovskiy gosudarstvennyy universitet. 343 p. [in Russian].

Kratkiy entsiklopedicheskiy slovar' istoricheskikh toponimov Kazakhstana [Brief encyclopedic dictionary of historical toponyms of Kazakhstan], 2014. Sost. I.V. Yerofeyeva. Almaty. 528 p. [in Russian].

Machinskiy D.A., 1971. O vremeni pervogo aktivnogo vystupleniya sarmatov v Podneprov'ye po svidetel'stvam antichnykh pis'mennykh istochnikov [On the time of the first active performance of the Sarmatians in the Dnieper region according to evidence from ancient written sources]. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR [Materials and research on the archeology of the USSR]. ASGE. Vyp. 13. Leningrad: Avrora. P. 30-54. [in Russian].

Mandel'shtam A.M., 1971. K dannym al'-Biruni o Zakaspii [On al-Biruni's data on Transcaspia]. Strany i narody Vostoka [Countries and peoples of the East]. Moscow. P. 163-169. [in Russian].

Margulan A., 1985. Ezhelgi zhyr, anyzdar [Ancient poems, legends]. Gylymi zertteu makalalar. Kurastyrgan R. Berdibaev. Almaty: Zhazushy. 368 p. [in Kazakh].

Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Tom I. VII-XV vv. Arabskiye i persidskiye istochniki [Materials on the history of the Turkmens and Turkmenistan. Volume I. VII-XV centuries. Arabic and Persian sources]. 1939. Moscow-Leningrad AN SSSR. 612 p. [in Russian].

Omarbekov S., 1965. Kazaktyn auyzeki tilindegi zhergilikt erekshelikter [Local features in the spoken Kazakh language]. Almaty: Gylym. 205 p. [in Kazakh].

Poety pyati vekov: Kazakhskaya poeziya XV-nachala XX vekov. [Poets of Five Centuries: Kazakh Poetry of the 15th-early 20th Centuries]. 2003. Almaty: Zhazushy. 336 p. [In Russian].

Rashid ad-Din, 1987. Oguz-name [Oghuz-name]. Baku: Elm. 128 p. [In Russian].

Sembi M., 2012. Mankystau. Sbornik materialov mezhdunarodnogo nauchno-prakticheskogo seminara «Istoriko-kul'turnoye naslediye i sovremennaya kul'tura» [Mankystau. Collection of materials of the international scientific and practical seminar "Historical and cultural heritage and modern culture"]. Almaty: Servise Press. P. 202-203. [in Russian].

Smirnov K.F., 1977. Savromaty i sarmaty. Problemy arkheologii Yevrazii i Severnoy Ameriki [Sauromatians and Sarmatians. Problems of Archaeology of Eurasia and North America]. Moscow. P. 129-137. [in Russian].

Söylemez O., Nurdauletova B., Ateş Ö.F., 2024. Underground Mosques of Mangistau: Continuity of Sufi path of Islam. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. 111. P. 284-302.

Tomson Dzh.O., 1953. Istoriya drevney geografii [History of Ancient Geography]. Moscow: Izd-vo inostr. lit., 592 p. [in Russian].

Toporov V.N., 1969. O paliyskoy toponomastike [On Pali Toponomastics]. Toponimika Vostoka. Issledovaniya i materialy. Moscow: GRVO. 240 p. [in Russian].

Trepavlov V.V., 2011. Tyurkskiye narody srednevekovoy Yevrazii. Izbrannyye trudy [Turkic peoples of medieval Eurasia. Selected works.]. Kazan': OOO «Foliant». 252 p. [in Russian].

Tyukhteneva S.P., 2009. Zemlya. Voda. Khan Altay: etnicheskaya kul'tura altaytsev v XX veke [Land. Water. Khan Altai: Ethnic Culture of the Altaians in the 20th Century]. Elista. 169 p. [in Russian].

Umitkaliyev U.U., Zhanisov A.T., Koshman T.V., Kurmangozhina T.M., 2020. Otrazheniye istoricheskikh sobytiy v toponimike Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti (na materialakh Terektinskogo, Burlinskogo rayonov, rayona Bayterek) [Reflection of historical events in the toponymy of the West Kazakhstan region (based on the materials of the Terekty, Burlinsky districts, and the Baiterek district)]. Vestnik Yevraziyskogo natsional'nogo universiteta L.N. Gumileva. Seriya Istoricheskiye nauki. Filosofiya. Religiovedeniye №1(130). P. 75-83. [in Russian].

Vamberi A., 1865. Puteshestviye po Sredney Azii [Journey through Central Asia]. Saint Petersburg. 240 p. [in Russian].

Vostrov V.V., Mukanov M.S., 1968. Rodoplemennoy sostav i rasseleniye kazakhov (konets XIX – nachalo XX vv.) [Tribal composition and settlement of the Kazakhs (late 19th - early 20th centuries)]. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoy SSR. 255 p. [in Russian].

Yerzhanova U., 2016. Batys Kazakhstan oblysynyn onomastykalik kenistigi [Onomastic space of the West Kazakhstan region]. Oral: M. Utemisov atyndagy BKMU RBO. 244 p. [in Kazakh].

Zamyatin D.N., 2004. Metageografiya: Prostranstvo obrazov i obrazy prostranstva [Metageography: The Space of Images and Images of Space]. Moscow: Agraf. 512 p. [in Russian].

Zhanaydarov O., 2006. Mify Drevnego Kazakhstana. Detskaya entsiklopediya Kazakhstana [Myths of Ancient Kazakhstan. Children's Encyclopedia of Kazakhstan]. Almaty. Aruna. 252 p. [in Russian].

Zhanuzak T., 2021. Kazakh onomastykasi [Kazakh onomastics]. Bes tomdik. V. 1. 399 p. [in Kazakh].

Zhety gasyr zhirlaydi: eky tomdyk [Seven Centuries in verse: in two volumes], 2008. Almaty: Zhazushy. V. 1. P.353-363. [in Kazakh].

Information about authors:

Khabizhanova Gulnara, Doctor of Historical Sciences, Assoc. Professor, Al-Farabi Kazakh National University, al-Farabi Ave., 71, Almaty, Republic of Kazakhstan.

SCOPUS ID:55916906700

Mensitova Gulzinat, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, al-Farabi Ave., 71, Almaty, Republic of Kazakhstan.

SCOPUS ID: 57742833200

Авторлар туралы мәлімет:

Хабижанова Гульнара, тарих ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

SCOPUS ID:55916906700

Менситова Гульзинат, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

SCOPUS ID: 57742833200

Сведения об авторах:

Хабижанова Гульнара, доктор исторических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан

SCOPUS ID:55916906700

Менситова Гульзинат, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан
SCOPUS ID: 57742833200

Author contributions:

G.B. Khabizhanova developed the overall research concept, prepared the theoretical and methodological framework of the study, and conducted an analysis of the material.

G.I. Mensitova carried out the empirical component of the research, including the collection, systematization, and analysis of the onomastic material and completed the editing and structuring of the manuscript.

Авторлық үлес:

Г.Б. Хабижанова зерттеудің жалпы тұжырымдамасын әзірледі, зерттеудің теориялық және методологиялық негізін жазды, материалды талдады.

Г.И. Менситова эмпирикалық зерттеу жүргізді: ономастикалық материалды жинау, жүйелеу және талдау, қолжазбаны редакциялау және құрылымдауды жүзеге асырды.

Вклад авторов:

Г.Б. Хабижанова разработала общую концепцию исследования, написала теоретическую и методологическую базу исследования, сделала анализ материала.

Г.И. Менситова провела эмпирическое исследование: сбор, систематизацию и анализ ономастического материала, выполнила редактирование и структурирование рукописи.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 3 (2025) 127-146

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Textology/ Мәтінтану/ Текстология

Article

The history of the origin and popularization of the song "Balkadisha": An ethnoarchaeological study[1]

***S.M. Gizzatov[a], D.B. Duisenbay[b], A.Ye. Kassenali[c]**

[a]*National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-9784-1812
*(E-mail: sayalbek@mail.ru). *Corresponding author: sayalbek@mail.ru*
[b]*National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan*
Akmola Regional Museum of History and Local Lore, Kokshetau, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0002-3461-1390
(E-mail: daniar_db88@mail.ru)
[c]*Center for Research and Preservation of Cultural Heritage, Astana, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0001-8392-9007
(E-mail: a.kassenali@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:
Akan Seri Koramsauli, Balkadisha Ybyraykyzy, historical and cultural heritage, Kazakh songs, ethnoarchaeology, textual criticism, cartography, archival studies, sacred sites, expedition.

IRSTI 13.91

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-127-146

ABSTRACT

This article presents an ethnoarchaeological study of the origin and popularization of the song "Balkadisha" by renowned composer Akan Seri Koramsauly (1843–1913). Despite the song's widespread popularity, only journalists and composers have previously written about its origins, and no comprehensive academic research has been conducted on the subject.

The article first establishes the relevance of the topic and reviews the extent of prior research. A textual analysis of song collections published since the early 20th century identifies changes in the lyrics over time. The impact of Soviet ideology, particularly its emphasis on class struggle, on interpretations of Akan Seri's work is examined. Special attention is given to the inaccurate claim that Balkadisha Ybyraykyzy was married to an eighty-five-year-old man, which was unjustifiably inserted into later versions of the lyrics.

The study introduces previously unknown historical facts about Balkadisha Ybyraykyzy, using archival materials from the State Archive of the Zerendi district in the Akmola region. These documents confirm her birth year and offer new insights into her family background. Archival records also establish the birth year of Baimyrza Musayev, whose meeting with Balkadisha led to the creation of the song, thus allowing for a more precise dating of its composition.

Field expeditions were conducted in the Akmola region, including interviews with people who had known Balkadisha Ybyraykyzy and her

[1]This article was prepared within the framework of the grant-funded research project of the Committee of Science under the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled "Settlements and Burial Sites of the Transitional Period between the Bronze and Iron Ages in Saryarka" (Registration No. AP19678091).

© S.M. Gizzatov, D.B. Duisenbay, A.Ye. Kassenali, 2025

descendants. These interviews enriched the history of the song's origin and dissemination. A photograph of Balkadisha preserved in the family archive of her granddaughter Aymkoz Talasova is also included.

During the ethnoarchaeological study, the burial place of Balkadisha Ybyraykyzy was identified in the village of Kenotkel in the Zerendi district, and an archaeological analysis was conducted. Scientific findings confirmed that this area has been continuously inhabited since the Stone Age, with evidence of established settlements still present during the lifetime of Balkadisha Ybyraykyzy.

A regional map was developed to show the locations associated with Akan Seri and Balkadisha, including GPS coordinates. The article concludes with recommendations to include these culturally significant sites in the Akmola Region's tourist routes.

***С.М. Гиззатов**[a]
[a]*Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0002-9784-1812
(E-mail: sayalbek@mail.ru)
**Байланыс үшін автор: sayalbek@mail.ru*

Д.Б. Дүйсенбай[b]
[b]*Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы*
Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі, Көкшетау, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-3461-1390
(E-mail: daniar_db88@mail.ru)

А.Е. Қасенәлі[c]
[c]*Мәдени мұраны зерттеу және сақтау орталығы, Астана, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0001-8392-9007
(E-mail: a.kassenali@gmail.com)

«Балқадиша» әнінің шығу және насихатталу тарихы: этноархеологиялық зерттеу

Аннотация. Мақала белгілі композитор Ақан сері Қорамсаұлының (1843-1913) «Балқадиша» әнінің шығу және насихатталу тарихын этноархеологиялық тұрғыдан зерттеуге арналған. Халық арасында кеңінен таралған бұл әннің пайда болуына қатысты күні бүгінге дейін тек журналистер, композиторлар ғана жазып келді. Ал ғылыми тұрғыдан кешенді зерттеу жұмыстары жүргізілмеді.

Мақалада ең алдымен тақырыптың өзектілігі айқындалып, мәселенің зерттелу дәрежесіне шолу жасалады. «Балқадиша» әні мәтінінің уақыт өте келе өзгеруін анықтау мақсатында XX ғасырдың басынан бастап жарық көрген ән жинақтары текстологиялық тұрғыдан талданады. Таптық күрес идеологиясын желеу еткен кеңестік идеологияның

Received 26 May 2025. Revised 27 June 2025. Accepted 17 August 2025. Available online 30 September 2025.

For citation: S.M. Gizzatov, D.B. Duisenbay, A.Ye. Kassenali The history of the origin and popularization of the song "Balkadisha": An ethnoarchaeological study // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 3. P. 127-146. DOI:http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-127-146

Ақан сері Қорамсақұлының шығармасына әсері көрсетіледі. Әсіресе Балқадиша Ыбырайқызының сексен бес жастағы қарт адамға ұзатылғандығы туралы деректің ән мәтініне негізсіз қосылғандығын анықтауға басымдық беріледі.

Ғылыми жұмыста әннің басты кейіпкеріне қатысты бұрын-соңды беймәлім болып келген құнды деректер ұсынылады. Оның ішінде Ақмола облысы Зеренді ауданының мемлекеттік архивінен алғаш рет табылған құжаттар негізінде Балқадиша Ыбырайқызының туған жылы анықталып, отбасылық өмірі туралы мәліметтер беріледі. Сонымен қатар архив деректеріне сүйене отырып Ақан сері мен Балқадиша Ыбырайқызының кездесуіне себепкер болған Баймырза Мұсаұлының дүниеге келген жылы, сәйкесінше «Балқадиша» әнінің жарыққа шыққан уақыты көрсетіледі.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында Ақмола облысы бойынша далалық экспедициялар ұйымдастырылып, Балқадиша Ыбырайқызының көзін көрген адамдармен, ұрпақтарымен кездесулер өткізілді. Олармен сұхбаттасу барысында жазылып алынған материалдар «Балқадиша» әнінің шығу және халық арасында таралу тарихын толықтыруға мүмкіндік береді. Мақалада ән кейіпкерінің туған немересі Айымкөз Таласованың отбасылық қорынан алынған Балқадиша Ыбырайқызының фотосы ұсынылады.

Тақырыпты этноархеологиялық тұрғыдан зерттеу барысында Балқадиша Ыбырайқызы жерленген Зеренді ауданы Кеңөткел ауылындағы зираттың орны анықталып, археологиялық талдау жүргізіледі. Бұл аймақта тас дәуірінен бастап адамдардың мекендегендігі және ежелгі қоныстардың орындарында Балқадиша Ыбырайқызы өмір сүрген уақытта да тұрақты елді-мекендердің болғандығы ғылыми тұрғыдан дәлелденеді.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында «Балқадиша» әнінің кейіпкерлері мекендеген аймақты картографиялау бойынша арнайы жұмыстар жүргізіледі. Картаға белгілі композитор Ақан серінің дүниеге келген жері, Балқадиша Ыбырайқызының кіндік қаны тамған, сондай-ақ жерленген ауылдары белгіленіп, GPS координаталары анықталады. Бұл сакралды орындарды Ақмола облысы бойынша туристік нысандар қатарына енгізу бойынша ұсыныстар жасалады.

Кілт сөздер: Ақан сері Қорамсаұлы, Балқадиша Ыбырайқызы, тарихи-мәдени мұра, қазақ әндері, этноархеология, текстология, картография, архивтану, қасиетті орындар, экспедиция.

***С.М. Гиззатов**[a]
[a]*Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0002-9784-1812
(E-mail: sayalbek@mail.ru)
**Автор для корреспонденции: sayalbek@mail.ru*

Д.Б. Дуйсенбай[b]
[b]*Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан*
Акмолинский областной историко-краеведческий музей, Кокшетау, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-3461-1390
(E-mail: daniar_db88@mail.ru)

А.Е. Касеналы[c]
[c]*Центр по изучению и сохранению культурного наследия, Астана, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0001-8392-9007
(E-mail: a.kassenali@gmail.com)

История происхождения и популяризации песни «Балкадиша»: этноархеологическое исследование

Аннотация. Статья посвящена этноархеологическому изучению истории происхождения и популяризации песни «Балкадиша» известного композитора Акана сери Корамсакулы (1843-1913). До сегодняшнего дня про рождение этой песни, которая широко распространена среди населения, писали только журналисты, композиторы. А с научной точки зрения комплексных исследований не проводилось.

В статье прежде всего определяется актуальность темы и дается обзор степени изученности проблемы. С целью выявления изменений текста песни «Балкадиша» в разных периодах проводится текстологический анализ сборников песен, изданных с начала XX века. Показано влияние советской идеологии, пропагандировавшая идеологию классовой борьбы, на творчество Акана сери Корамсаулы. Особое внимание уделяется выявлению необоснованного включения в текст песни данных о том, что Балкадиша Ыбырайкызы выдана замуж за восьмидесятипятилетнего пожилого мужчину.

В статье представлены ранее неизвестные исторические факты главного героя песни. На основании документов, впервые найденных в Государственном архиве Зерендинского района Акмолинской области, установлена дата рождения Балкадиши Ыбырайкызы и даются новые сведения о ее семейной жизни. Исходя из архивных данных, указывается год рождения Баймырзы Мусаева, который стал причиной встречи Акана сери и Балкадиши Ыбырайкызы, что позволило определить время появления песни «Балкадиша».

В процессе проведенного исследования авторами были организованы полевые экспедиции по Акмолинской области, проведены встречи с потомками, людьми, которые знали Балкадишу Ыбырайкызы. Материалы, записанные в ходе интервью с ними, позволяют дополнить историю происхождения и распространения песни «Балкадиша» среди населения. В статье представлена фотографии Балкадиши Ыбырайкызы из семейного альбома родной внучки героини песни Айымкоз Таласовой.

Этноархеологическое изучение темы позволило авторам определить место захоронения Балкадиши Ыбырайкызы, а именно село Кеноткель Зерендинского района Акмолинской области. Некоторые археологические изыскания авторов данного региона показали, что регион был населен людьми со времен каменного века и что на местах древних поселений издавна проживали люди, включая то время, когда жила Балкадиша Ыбырайкызы.

Важным для исследования является проведение авторами специальной работа по картографированию местности, населенной героями песни «Балкадиша». На карте были обозначены: место рождения известного казахского композитора Акана сери, места рождения и захоронения Балкадиши Ыбырайкызы, а также определены координаты GPS этих мест. Кроме того, подготовлены рекомендации по включению этих сакральных мест в число туристических объектов Акмолинской области.

Ключевые слова: Акан сери Корамсаулы, Балкадиша Ыбырайкызы, историко-культурное наследие, казахские песни, этноархеология, текстология, картография, архивоведение, сакральные места, экспедиция.

Introduction

Singing holds a special place in Kazakh culture. The national customs and traditions themselves are closely intertwined with music. Lullabies are sung from the moment a child is born, and at the end of life, mourning is expressed through ritual weeping. As a result of the centuries-old development of the singing art, professional singers have emerged, and traditional schools of performance have been formed. Songs that reflect the spirit of their time and resonate deeply with the people have become widespread classical works among the population. These works include the song "Balkadisha" by the famous composer Akan Seri Koramsauly (1843-1913). This song, distinguished by its wide range, free rhythm, was warmly received by the listener. In 1925, during the Days of Culture in France, the famous singer Amre Kashaubayev introduced Kazakh art to an international audience by singing this song.

Despite its popularity, the origin of “Balkadisha”, as well as the distortions it underwent during the Soviet era to align with ideological narratives have not been thoroughly examined from an academic perspective. To date, the song has primarily been discussed by composers and journalists. The life of the central figure, Balkadisha Ybyraykyzy, has often been misrepresented – commonly portrayed as a young girl forcibly married to an 85-year-old man. In reality, she married someone her own age and lived a fulfilling life. However, archival documents that might help clarify aspects of her life have not yet been incorporated into scholarly discourse. This article, therefore, seeks to explore the origin and dissemination of the song "Balkadisha" through an interdisciplinary lens.

Materials and research methods

A diverse range of materials was utilized in the course of this research. To trace the evolution of the "Balkadisha" song text, a textual analysis was conducted on articles and song collections published since the early 20th century. In order to determine the precise time of the song’s origin and to explore the life of its central figure, Balkadisha Ybyraykyzy, archival research was conducted for the first time at the State Archive of the Zerendi district in the Akmola region. Notably, previously unexamined archival materials were introduced into scholarly circulation from collection No. 207, which contains documents from the Executive Committee of the Lenin Village Council of Workers' Deputies in the Zerendi district, and from collection No. 49, which includes civil registration records for the same district.

Cartographic materials were employed to identify the geographic area in which the song originated, with the aim of potentially designating the site as a cultural and tourist landmark in the future.

In the investigation of "Balkadisha", the study employed a combination of theoretical, empirical, and general logical research methods. Textual analysis was central to examining how and why the lyrics changed during various historical periods. To clarify the origins of the song, interviews were conducted with Balkadisha Ybyraykyzy’s granddaughter and a person who had known her personally, utilizing interview and oral history techniques. Thus, the origin and dissemination of the song "Balkadisha" were studied through an interdisciplinary approach, integrating methodologies from art, cultural studies, history, ethnoarchaeology, philology, information technology, and other related fields.

Research background

Following the death of the renowned Kazakh composer Akan Seri Koramsauly in 1913, the intellectuals of the Alash movement made significant contributions to the study of his creative legacy. In 1924, the prominent poet Magzhan Zhumabayev published an article titled Akan Seri in the "Sana" journal (Zhumabayev, 1924), and in 1935, Saken Seifullin compiled and published a collection of Akan Seri's selected poems (Akan Seri, 1935). However, neither of these works contains any information specifically related to the song "Balkadisha".

The celebrated writer Sabit Muqanov also mentioned Akan Seri in his novel "My schools", recounting that he had met the composer in person and heard him perform the song "Kulager" (Muqanov, 1941: 98-99). Nevertheless, Muqanov did not have the opportunity to hear "Balkadisha", the composition dedicated to Balkadisha Ybyraykyzy.

Between the 1950s-1970s, "Balkadisha" was widely included in song anthologies and sheet music collections published in Kazakhstan. However, in the absence of scholarly research, the song was inconsistently classified – sometimes as a folk song, and at other times as a composition by Akan Seri Koramsauly. In addition, the lyrics were altered, and the main character, Balkadisha Ybyraykyzy, was misrepresented as an unfortunate girl who, in accordance with archaic customs, was forcibly married to a wealthy elderly man many years her senior.

1980s, marked the first attempts to study the origins of "Balkadisha" more in a systematic way. During this period, creative figures such as Zhanaydar Musin (1936-1991), editor of the "Kokshetau Pravda" newspaper, and composer Ilya Zhaqanov, turned their attention to this work. In 1985, musicologist Ilya Zhaqanov traveled to the Zerendi district of the Akmola region, where he interviewed Balkadisha's younger sister Kadisha, her eldest daughter Kulia, her daughter-in-law Rakhia, and second daughter Nagima. Based on their testimonies, he wrote a documentary narrative titled "Balkadisha" (Zhaqanov, 2013: 170-190).

Around the same time, KazTAG translator Karipkhan Tashenuly conducted a journalistic investigation into the background of the song and began publishing his findings in the mass media. In 1986, he published the article "Balkadisha", or "The Song Born at Dawn" in "Kazakh Adebieti (Kazakh Literature)", and in 1991, his essay "A Face in a Photograph", or "About the Angel of Love" appeared in the journal "Kazakhstan aielderi (Kazakstan women)" (Tashenuly, 2002: 17-24). It is worth noting that journalist K. Tashenov was a maternal relative of Balkadisha Ybyraykyzy – specifically, her maternal uncle. Following Kazakhstan's independence, mainly literary works and journalistic articles related to the song "Balkadisha" began to be published. Among them are the lyrical poem "Akan Seri – Balkadisha" by S. Turgynbekuly (Turgynbekuly, 2006) and "The Padishah Among Men" by S.O. Khasenov (Khasenov, 2024), and many others.

An analysis of the historiography reveals that "Balkadisha" has thus far been explored largely from literary and artistic perspective, and mainly through journalistic inquiry. Consequently, this topic remains in need of rigorous academic investigation.

Analysis

The earliest information about the song "Balkadisha" appears in the work of the composer A. Zatayevich. In his 1925 publication "1000 Songs of the Kazakh People", issued in Orenburg,

Zatayevich transcribed a significant number of Akan Seri's compositions into musical notation. For instance, he documented four versions of "Makpal", and three versions each of "Kulager", "Ak Sausak", and "Ush Toty Kus". Notably, he recorded two distinct versions of "Balkadisha".

The first version of the song "Balkadisha", which is numbered 170 in the collection, was recorded by A. Zatayevich based on the performance of Amirzhan Nauryzbayev, a resident of volost No. 7 of Kokshetau Uezd, Akmola Governorate. In addition to "Balkadisha", Nauryzbayev performed several other songs included in the collection, such as *"Tongkaima", "Zhakiya", "Zhilanbaur", "Karakatkoz"* (Ibrai's song), *"Altybasar", "Zulkiya", "Baluan Sholak's Song",* and "*Gulder-Ai*" (Zatayevich, 1925: 28).

In the "Semei province" section of "1000 songs of the Kazakh people", the second version of the song "Balkadisha" was documented by the writer and a leader of Alash movement Zhusipbek Aimautov. A. Zatayevich introduced him as a resident of the Bayanaul settlement of Pavlodar (Zatayevich, 1925: 191). However, Zatayevich expressed uncertainty about the connection between the two versions, stating: "Another song of the same name (I am unsure whether it is a musical variant of the original) is included in the Akmola group and differs by an unusually cropped version" (Zatayevich, 1925: 362). This suggests that the two versions of "Balkadisha", presented in the work "1000 songs of the Kazakh people" differ significantly in their musical composition.

In the work of the researcher of Kazakh musical art A. Zatayevich, the text of the song "Balkadisha" is not given, he limited himself to recording the melodies of Kazakh songs. He explained this omission by noting his lack of proficiency in the Kazakh language and his inability to accurately transcribe the words into Russian (Zatayevich, 1925: 13).

Following the establishment of Soviet power, communist ideology was aggressively promoted. Campaigns highlighting the class struggle between the rich and poor, and condemning feudal oppression, were widely implemented – including in the sphere of traditional Kazakh musical heritage. The influence of this ideological framework extended to Akan Seri Koramsauly's Balkadisha. For example, in the collection "Kazakh Songs", released in 1957 based on the collection by M. Bestibayev, the work "Balkadisha" was presented as a folk song and given only in two stanzas:

Balkadisha, Balkadisha,
Your husband is eighty-five, old Kadisha.
Not one but two sisters-in law have come,
You have our permission, aha-hau, go Kadisha.

I came to Zhylandy,
I gently brushed the forelock of my proud grey horse
When I heard Balkadisha was gone,
Clutching my feather pillow close, I let the tears fall (Kazakh Songs, 1957: 24).

M. Maychekin, who collected the songs of Akan Seri Koramsauly, also wrote about Balkadisha Ibraykyzy's marriage to an elderly man. In his work published in 1959, he wrote: "At a wedding ceremony, Akan Seri composed a song for the young beauty Balkadisha, who was going to marry an eighty-five-year-old man, becoming a victim of an old custom". However, the version of the lyrics he provides reads:

Balkadisha, Balkadisha,
Your husband is eighty-five years old, Kadisha.

Looks like your dad matched you with him,
What is the action? – I have many dreams, go Kadisha! (Maychekin, 1959: 4).

In addition, he provides another version of the song consisting of four stanzas, three of which repeat the line "Your husband is eighty-five years old, Kadisha" (Maychekin, 1959: 14).

By the 1960s, however, the lyrics of "Balkadisha" underwent significant changes. In song collections published during this period, references to the eighty-five-year-old man became rare. Instead, the lyrics began to emphasize eighty girls who went for a walk. For example, in the collection "Kazakh Songs" compiled by N. Shakenov and published by the "Kazakh State Publishing House of Fiction" in 1961, the version attributed to Akan Seri reads:

Balkadisha, Balkadisha,
Like a willow by the lake, swaying, Kadisha.
Even if eighty girls went out walking,
Among them the brightest star is you, Kadisha (Kazakh Songs, 1961: 151).

The metaphors emphasizing the natural beauty of Balkadisha, distinct from the earlier version referencing "eighty girls who went for a walk", are repeated in later collections of Kazakh songs edited by Sh. Mukhamedzhanov in 1963 (Kazakh Songs, 1963: 108) and A. Shalabayeva in 1968 (Kazakh Songs, 1968: 81). However, both collections include the line "You are the daughter of Ybyray, Balkadisha" to indicate that the father of the main character of the song Akan Seri was Ybyray.

In the 1970s-1980s, the song "Balkadisha" grew in popularity and was frequently adapted for choir performance. However, multiple versions of Akan Seri's lyrics continued to circulate. For example, in "Works for the Choir" by A. Molodov, G. Akhmetova (1973) Balkadisha is portrayed as being married to an eighty-five-year-old man (Works for the Choir, 1973: 87-91). In contrast, B. Zhakeeva's *"Working with a Choir Circle",* published in 1988, presents a version that depicts the free-spirited life of Balkadisha, comparing her to 'a restless foal' (Zhakeeva, 1988: 21-22).

Even after Kazakhstan gained independence, various versions of *"Balkadisha"* continued to appear. In the two-volume work "Anthology of Kazakh Songs" by the famous singer and writer Zh. Karmenov (AKS, 1990: 111), in "Kazakh Songs" compiled by B. Zhusipova (Kazakh Songs, 2011: 33-34), the song describes the free life of Balkadisha Ibyraykyzy and the mysterious feelings of Akan Seri, while in other works, continue to portray her as a tragic figure married to an aged man.

Modern popular culture continues to reinforce the widely held belief that Balkadisha was married off to an old man according to ancient tradition. For example, this version is repeated in the song and video clip "Balkadisha", released in 2019 by the group "Zhigitter".

The historiographical analysis of the song "Balkadisha" reveals that many critical aspects of its origin have remained unexplored. To date, no comprehensive scholarly research has been conducted on Balkadisha Ybyraykyzy, the central figure of the song. As a result, the present study offers several important findings related to the song's origin and its widespread dissemination.

First, establishing the birth date of Balkadisha Ybraykyzy is essential. Previous sources have commonly cited 1883 as her year of birth, locating it in Serke village of the Zeren district. This information appears in the works of journalist K. Tashenuly (Tashenuly, 2002: 23), composer I. Zhaqanov (Zhaqanov, 2013: 190) and traditional singer S. Khasenov (Khasenov, 2024: 28),

among others. The writer K. Tashenuly wrote about Balkadisha Ibyraykyzy's birth date for the first time in the article *"A Figure in the Picture or About the Angel of Love"*, published in the magazine "Kazakhstan aielderi (Women of Kazakhstan)" in 1991. He wrote: "The main source is recorded in the village council book. She was born in 1883, the year of the sheep, and passed away on March 27, 1950, the year of the tiger, at the age of 67". However, the author did not specify the name of the village council, the exact registration book, or its serial number. Later researchers repeated this information provided by journalist K. Tashenuly.

Our archival research, conducted in the State Archive of the Zerendi District of the Akmola Region, led to the discovery of three key documents that help clarify the birth year of Balkadisha Ybyraykyzy. The most significant finding appears in the "Household book of 1945-1947", located in fund No. 207, which contains records from the "Executive committee of the Lenin Village Council of Working People's Deputies". In particular, it is indicated that the owner of farm No. 79, Masabaieva Balgadisha, was born in 1879. In the household book Balkadisha Ibyraykyzy is identified as head of household, with family members including her son Suleimenov Zhetybai (1928) and her grandchildren Suleimenov Zharkynbai (1941) and Zholdybai (1942) (SA ZD, F. 207, F.47, P. 8)[2].

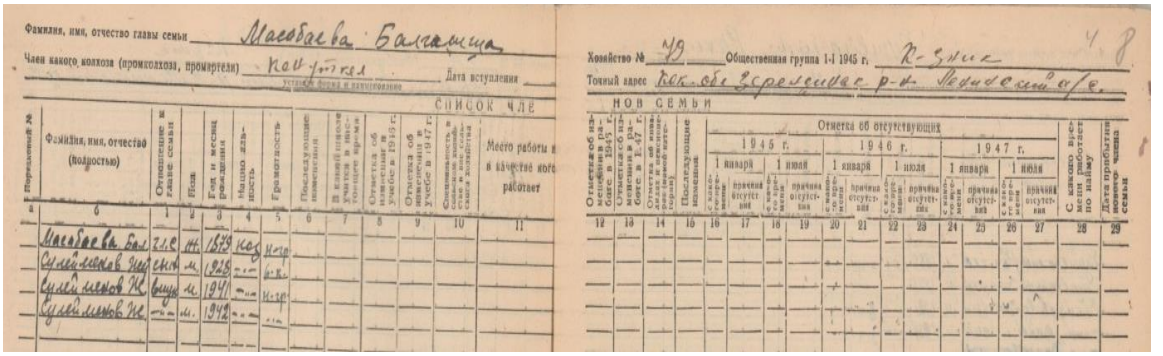

Fig. 1. Archival document containing information about Balkadisha Masabaieva, the head of household No. 79 under the "Kenotkel" kolkhoz (collective farm) (SA ZD, F. 207, F.47, P. 8).
1-сур. Кеңөткел колхозы No.79 үй шаруашылығының басшысы, Балқадиша Мусабаева туралы мәлімет беретін архивтік құжат («Зеренді ауданының Мемлекеттік архиві, Қор 207, Файл 47, Беті 8).
Рис. 1. Колхоз Кеноткел. Архивный документ со сведениями о главе домашнего хозяйства №79 Балхадише Мусабаевой (Государственный архив Зерендинского района, Фонд 207, Файл 47, С.8).

The "Household book for 1948-1950" of the Kenotkel kolkhoz (collective farm) under the Lenin Village Council of the Zerendi District also confirms that Masabaieva Balkadisha was born in 1879. However, in this record, Suleimenov Zhetibai (1927) is listed as the head of farm No. 81, with other household members including his wife Suleimenova Bidash (1929), brothers Torebayev Zharkynbai (1941) and Zholdybai (1942), and his daughter Suleimenova (1948) (SA ZD, F. 207, F. 54, P. 32)[3].

[2] The State Archive of the Zerendi district, Fund 207, File 47, Page 8
[3] The State Archive of the Zerendi district, Fund 207, File 54, Page 32

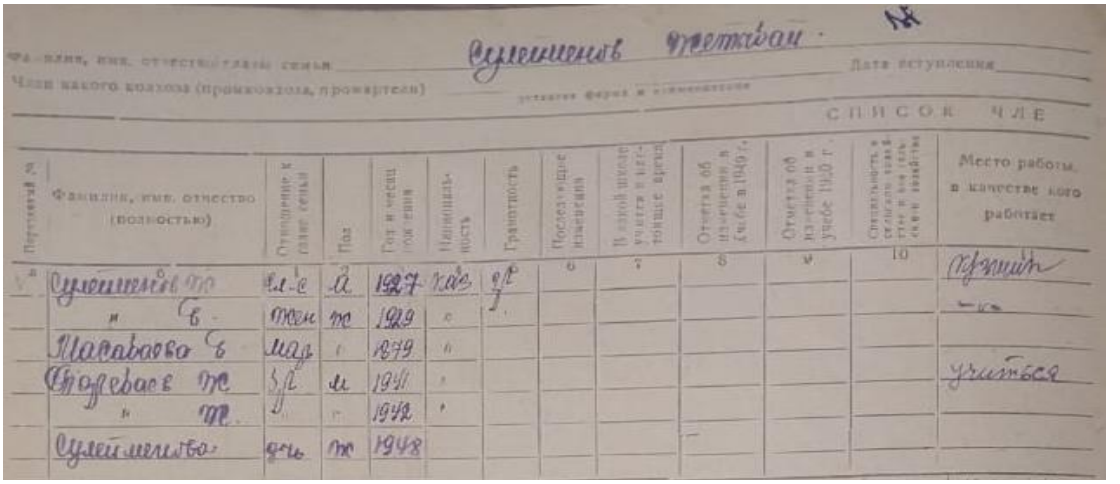

Fig. 2. Archival document containing information about Zhetibai Suleimenov (son of B. Masabaieva), head of household No. 81 under the "Kenotkel"kolkhoz (collective farm) (SA ZD, F. 207, F. 54, P. 32).
2-сур. No.81 үй шаруышылығының басшысы, Жетібай Сүлейменов (Мұсабаеваның ұлы) туралы мәлімет беретін архивтік құжат құжат («Зеренді ауданының Мемлекеттік архиві, Қор 207, Файл 54, Беті 32).
Рис. 2. Архивный документ со сведениями о главе домашнего хозяйства №81 Жетибае Сулейменове (сын Мусабаевой) (Государственный архив Зерендинского района, Фонд 207, Файл 54, С.32).

The third piece of evidence confirming the year of Balkadisha Ibyraykyzy's birth, is found in the collection of the State Archive of the Zerendi District No. 49 within the “Death record book". In the "Death records for 1951" it is recorded that Masabaieva Balkadisha died on August 23, 1951, in the village of Kenotkel, at the age of 75. The official act of death, entry No. 17 was registered on September 9, 1951 (SA ZD, F. 49, F. 13, P. 55)[4]. Therefore, according to this document, Balkadisha Ibyraykyzy was born in 1876.

Balkadisha's father, Ybyray, was a man of average means and was known throughout the country for his honesty. By the will of fate, he was married three times in his life. His first wife, Zhykysh, gave birth to Balkadisha. After Zhykysh’s death, he married Balzhan, a woman from the village of Aymbet. Both of Balzhan’s two children died in infancy, and the family line did not continue. Ybyray’s third marriage was to Altynai, daughter of Tinibai Kazhy from the village of Toksanbai, and from this marriage two daughters were born: Kadisha and Kulzhamila (Zhaqanov, 2013: 182).

Balkadisha Ybyraykyzy first met Akan Seri Koramsauly at shildekhana (a traditional ceremony held forty days after a child’s birth) hosted in the village of Montai’s Musa. This meeting inspired the creation of the now-iconic song *"Balkadisha."* This raises a second important research question: the precise year in which the song was composed. Archival investigation identified the newborn child celebrated at the shildekhana as Baimyrza Musauly. According to the 1968 death record, Baimyrza Musin was born on January 1, 1903, and died on August 22, 1968, at the age of 65 (SA ZD, F. 49, F. 14, P. 47)[5]. In this regard, when documenting the population during the Soviet era, it is necessary to take into account that

[4] The State Archive of the Zerendi district, Fund 49, File 13, Page 55

[5] The State Archive of the Zerendi district, Fund 49, File 14, Page 47

January is set as the date of birth of the vast majority. Additionally, oral accounts indicate that the meeting of Akan Seri and Balkadisha took place in the summer. These details suggest that the song "Balkadisha" was composed in 1903.

The writer Zh. Musin cited evidence suggesting that Balkadisha was 20 years old when she met Akan Seri (Zhaqanov, 2013: 182). However, based on the archival records, it is more likely that Balkadisha Ybyraykyzy was 24 or 27 years old at that time.

Third, we attempted to verify the commonly circulated claim that Balkadisha Ybyraykyzy was married off to an 85-year-old man. According to archival findings, Balkadisha was in fact married in 1904 to Suleimen Masabaiuly (1877-1943), to whom she had been betrothed since childhood. The couple had seven children – four sons and three daughters. Two sons, Kaken and Amen died young, while their surviving children – Kulia (1906-1997), Torebai (1909-1943), Gulsin (1915-1948), Nagima (1921-1996), and Zhetibai (1927-1973) – grew up and later worked in the *"Kenotkel"* kolkhoz (collective farm) under the Lenin village council in the Zerendi district. Further documentation concerning the descendants of Balkadisha Ybyraykyzy is found in the State Archive of the Zerendi District. For instance, in addition to the previously mentioned records of her son Zhetibai Suleimenov, data on her daughter Gulsin Sungatova appears in the "Household book of 1946-1948". In that document, she is listed as the head of household No. 110. The document shows that Gulsin Suleimenkyzy lived with her husband, Sungatov Kazez, their son and daughter, and two brothers-in-law and two sisters-in-law – eight people in total – living together in a single household in apparent harmony (SA ZD, F. 207, F. 50, P. 11)[6].

Taken together, the archival evidence clearly refutes the popularized myth that Balkadisha was forcibly married to an elderly man. This distortion of the original narrative of Akan Seri's *"Balkadisha"* is best understood as a product of Soviet ideological pressures, particularly the drive to reinforce class struggle narratives by portraying traditional customs as oppressive.

Fourth, to further deepen the inquiry, a field expedition was conducted from April 10 to April 20, 2025. Interviews were held with people who had known Balkadisha Ybyraykyzy personally or were among her descendants. Notably, an interview was conducted with Aklima Kazhybaikyzy Kudabayeva, a long-time resident of Zerendi village in Zerendi district, Akmola region. Born in 1941, A. Kudabayeva recalled: "As a child, I studied in Kokshetau. During school holidays, I would return to the village, where I often saw Balkadisha Ybyraykyzy. She was very close to my mother, Mainur Akhmetzhankyzy. She had an average height, a graceful figure, and was very beautiful. Regarding the history of the song, my mother told me that Akan Seri came to Karaotkel, located on Mount Zhylandy and happened upon a shildekhana. At the time, the poet was grieving deeply – he had lost his beloved and his horse, Kulager. Upon entering the yurt, he was invited to the place of honor. But when the girls noticed him, they quickly gave up their seats out of fear, believing he had ties to water spirits. Balkadisha, however, remained composed and did not move. Akan Seri initiated a conversation with her, and they became acquainted. The celebration continued in a joyful and festive spirit. Later, two of Balkadisha's sisters-in-law arrived to escort her home. It was then that Akan Seri, moved by her dignity and poise, composed a song in her honor. Therefore, contrary to popular belief, there was no romantic relationship between the poet and the young woman".

[6] The State Archive of the Zerendi district, Fund 207, File 50, Page 11

Fig. 3. Interview with A. Kudabayeva, an elder resident of the village of Kenotkel. Photo by S.M. Gizzatov.
3-сур. Кеңөткел аулының қарт тұрғыны А. Құдабаевамен сұхбат. Фото авторы С.М. Ғиззатов.
Рис. 3. Интервью со старейшей жительницей аула Кеноткел А.Кудабаевой.
Автор фото С.М. Гиззатов.

During the field expedition, an interview was also conducted with Aymkoz Talasova, the granddaughter of Balkadisha Ybyraykyzy, residing in the village of Kenotkel. Aymkoz Talasova is the daughter of Zhetibai Suleimenov (1927–1973), Balkadisha's second son. She was born in 1955 in Kenotkel and dedicated many years of her life to working as a paramedic before retiring (see Figure 4).

Fig. 4. Interview with A. Talasova, granddaughter of Balkadisha Ybyraykyzy.
Photo by S.M. Gizzatov.
4-сур. Балқадиша Ыбырайқызының немере қызы А. Таласовамен сұхбат.
Фото авторы С.М. Ғиззатов.
Рис. 4. Интервью с А. Таласовой (внучкой Балхадиши Ибраевой).
Автор фото С.М. Гиззатов.

During the interview, A. Talasova, spoke about the origins of the song "Balkadisha", emphasizing that Akan Seri Koramsauly dedicated the work to a beautiful, intelligent, humble, and well-mannered Kazakh girl. She also shared a rare family photo of Balkadisha Ybyraykyzy with her first grandson Zharkynbai Torebaiuly (1938-2009) taken in 1939 (Figure 5: a,b).

a b

Fig. 5. a – Balkadisha Ybyraykyzy with her grandson Zharkynbai Tolebaiuly, 1939. Photo from the private family archive of A. Talasova. b – A. Talasova, granddaughter of Balkadisha Ybyraykyzy. Photo by S.M. Gizzatov.
5-сур. а – Балқадиша Ыбырайқызы немересі Жарқынбай Төлебаймен, 1939 жыл. А. Таласованың жеке отбасылық мұрағатынан алынған.
Рис. 5. а – Балхадиша Ибраева с внуком Жаркынбай Толебаем, 1939 г. Взято из личного семейного архива А. Таласовой.

The photographs presented above reveal a clear familial resemblance between Balkadisha Ybyraykyzy and Aymkoz Talasova. In this context, it is worth noting that contemporary Kazakh artists and sculptors have drawn upon this resemblance as a reference point when attempting to reconstruct and visualize the youthful image of Balkadisha Ybyraykyzy in their artistic works.

Results

As part of the investigation into the history of the song "Balkadisha", archaeological research was also undertaken. The Kenotkel historical area is recognized as one of the key sites that has been inhabited by humans since ancient times in this region. Since 2024, under the direction of the authors of this article, excavations have been conducted at an ancient settlement located approximately 1 km southwest of the village of Kenotkel, along the Shagalaly River. According to the results of the findings, the Kenotkel settlement consists of four distinct cultural layers. The deepest layer contains Neolithic stone tools, followed

by layers corresponding to the Bronze Age (18th–16th centuries BCE), the Early Iron Age (8th–6th centuries BCE), and the ethnographic period (19th–20th centuries CE). Samples collected from the site were submitted for C14 radiocarbon dating, and the results confirm that the Shaghalaly River valley, including the Kenotkel area, was inhabited by early humans as far back as 5500 BCE, which corresponds chronologically to the Middle Neolithic period.

A number of archeological studies have been carried out in the Kenotkel site groups. As a result, numerous stone tools from the Mesolithic-Neolithic period, as well as ceramic fragments and tools from the Bronze and Early Iron Ages, have been discovered (Khabdulina, 1994: 29). During the authors' field research, it was also revealed that winter camps from the ethnographic period were constructed atop earlier settlements. Taking into account the fact that similar cases of Kazakh winter camps dwellings being built over ancient sites have been documented elsewhere in Kazakhstan. The discovery of pole remains during excavations at Kenotkel supports the presence of wooden architectural structures in this area (see Figure 6a).

a b

Fig. 6. a – Excavation work at the Kenotkel-10 settlement. Remnants of vertical wooden poles. b – Ancestral cemetery of the Boskynbai and Masabai families, descendants of Koiaydar (father of Suleimen).

6-сур. а – Кеңөткел-10 қонысындағы қазба жұмыстары. Тік тұрған ағаш тіректердің қалдықтары. Босқынбай және Масабай әулеттерінің ата-баба зираты, Койайдардың (Сүлейменнің әкесі) ұрпақтары.

Рис. 6. а – Раскопки поселения Кеноткел-10. Останки вертикальных деревянных подпорок. Родовое кладбище рода Боскынбай и Масабай, потомков Койайдара (отец Сулеймена).

According to the oral testimony of Dosymov Ramazan, a native of the village of Kenotkel, three distinct settlements associated with the Koiaydar, Kenzhebai, and Saberli lineages existed within the Kenotkel settlement area in the early 20th century. Balkadisha's husband, Suleimen Masabaiuly, belonged to the Koiaydor lineage. The ancestral cemetery of the Koiaydar lineage – particulary the Boskynbai and Masabai (Suleimen's father) families – is located approximately 3.5 km east of Kenotkel. Topographic and planigraphic studies revealed that these ancient burial grounds were constructed of stone (Figure 6: b).

In the last quarter of the 19th century, the Kazakhs of Akmola used log based construction techniques in building winter dwellings. Researcher V. Shne in 1896, "Winter Settlements and Other Permanent Structures of the Nomads of the Akmola region", notes that birch logs with a diameter of 4-5 vershoks (1 vershok – 4.445 cm, i.e., 17.8-22.2 cm) were commonly used in the construction of Kazakh winter camps in the Akmola region (Schne, 1894: 9). N.N. Kharuzin, who studied winter settlements in the forested zones of the Akmola region

(Kenotkel belongs to the forest-steppe zone), reported that "semi-dugout houses built with four rows of horizontal logs above ground, topped with wooden beams and covered with earth" were widely used (Kharuzin, 1896: 31). Considering that the scientific works of both researchers were written in the last quarter of the 19th century, they coincide with the period of life of Balkadisha Ibyraykyzy.

As part of this study, specialized cartographic work was undertaken to map the locations associated with the characters of the song "Balkadisha". First, the map marked the bithplace of Akan Seri Koramsauly. According to Alash intellectual M. Zhumabayev in his article "Akan Seri", Akan was born in 1843 in a place called Koskol, located about 70 kilometers west-northwest of the city of Kokshetau (Zhumabayev, 1924: 12). Then the coordinates of the village of Serke (the foothills of the Zhylandy mountain) of the Zerendi district of the Akmola region, were determined as the birthplace of Balkadisha Ybyraykyzy. Kenotkel village, where she lived after marriage, was also mapped. Finally, the location of the Masabai family cemetery, where Balkadisha is buried, was established. These geographical and cartographic findings show that the events and characters of the song “Balkadisha” are linked to a relatively compact area with a radius of approximately 40 kilometers. This spatial concentration holds potential for the development of cultural and heritage tourism routes in the Akmola region (see Figure 7).

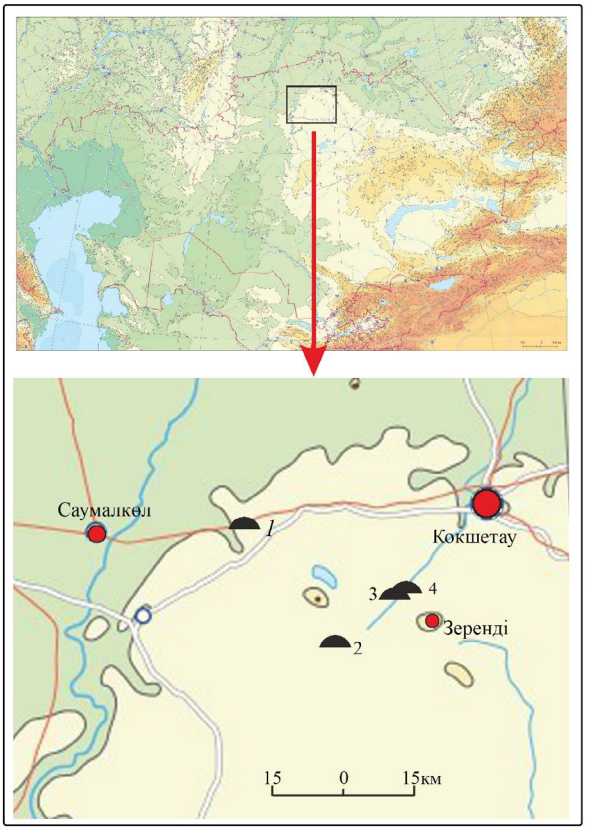

Fig. 7. Map of historical landmarks. 1 – Birthplace of Akan Seri (Uly Koskol); 2 – Birthplace of Balkadisha (Zhylandy Mountain); 3 – Settlement of Kenotkel; 4 – Cemetery of the Masabai family.
7-сур. Тарихи ескерткіштер картасы: 1 – Ақан Серінің туған жері (Ұлы Қоскөл); 2 – Балқадишаның туған жері (Жыланды тауы); 3 – Кеңөткел қонысы; 4 – Масабай әулетінің зираты.

Рис. 7. Карта исторических памятников: 1) место рождения Акана Сери (Великий Коскол); 2 – родина Балхадиши (гора Жыланды); 3 – поселение Кеноткел; 4 – Кладбище рода Масабай.

As part of the investigation into the origin and dissemination of the song "Balkadisha", an analytical review was conducted of the musical heritage of the peoples of Central Asia. In the early 20th century, Soviet ideology had a significant influence on the folklore traditions of the various ethnic groups, including the Turkmen, Tajik, Uzbek, Kyrgyz peoples. For instance, the Turkmen folk song "Chuwal Kyz" ("The Song of Girls Placed in a Sack"), which was historically performed in the context of a bride awaiting the completion of her dowry, was reinterpreted and dismissed as a symbol of cultural backwardness. Its lyrics were modified to align with Soviet values, eliminating elements that contradicted the prevailing ideological narrative (Belyaev, 1962: 133-134). Similarly, the Tajik lyrical song *"Zarra-Gul"*, which originally expressed a young man's love for a girl named Zarra-Gul, was altered by the addition of verses promoting collectivist ideals. A notable example is the insertion of the following lines: "In the early morning light, She came with a single thought, That her native kolkhoz. Might bloom as a splendid orchard" (Belyaev, 1962: 190-191). These revisions reflect a broader Soviet strategy to promote the process of collectivization among the Tajik population through the transformation of folk songs into ideological tools.

Just as Akan Seri's "Balkadisha" was subjected to ideological reinterpretation, the lyrics of songs by the Uzbek poet Mukimi (1851-1903) were also distorted. Although the poet passed away before the establishment of the Soviet Union, his songs – such as "Fergana Melody" and "Andijan Melody", which originally expressed romantic feelings toward women – were modified by Soviet authorities. These compositions, originally celebrating love and affection, were re-edited and performed as ideological pieces portraying "open resistance to the oppression of Uzbek women" (Belyaev, 1962: 283). This demonstrates the broader Soviet strategy of reshaping the cultural and artistic heritage of Central Asian peoples, appropriating folk and classical traditions to serve political and ideological objectives.

Conclusion

The study of the origin and popularization of the song "Balkadisha" by the famous Kazakh composer Akan Seri Koramsauly, has revealed a number of previously unknown historical facts. In particular, textual analysis of various song collections published since the early 20th century has shown that the lyrics of the song were significantly altered to align with Soviet ideological narratives.

Archival research conducted in the State Archive of the Zerendi district of Akmola region enabled the accurate determination of the song's date of composition and provided new insights into the personal life of Balkadisha Ybyraykyzy. Contrary to earlier claims, the evidence confirms that she was not married to an eighty-five-year-old man, but to a peer, with whom she built a family and lived a long, fulfilling life.

Field expeditions, including interviews with local residents of the Zerendi district, offered further perspectives on the origins of the song. Notably, testimonies supported the view that Akan Seri composed *"Balkadisha"* not as a romantic tribute, but as a respectful homage to the dignity and grace of Balkadisha Ybyraykyzy.

Archaeological, geographical, and cartographic research initiated by the authors contributed to the identification of the birthplaces and burial sites of the characters associated

with the song. The findings confirmed that the region had been continuously inhabited since ancient times and has remained a center of cultural continuity across generations. Based on this interdisciplinary research, a proposal has been put forward to develop a regional tourism route in Akmola Region, centered on the cultural and historical legacy of the song "Balkadisha".

Reference

Беляев В., 1962. Очерки по истории музыки народов СССР. Выпуск 1. Музыкальная культура Киргизии, Казахстана, Туркмении, Таджикистана и Узбекистана. Москва: Государственное музыкальное издательство. 300 с.

Жакеева Б., 1988. Хор үйірмесімен жұмыс. Алматы: Өнер. 56 б.

Жақанов І., 2013. Бір кезде Ақан едім аспандағы...: деректі хикаят. Астана: Фолиант. 208 б.

Жұмабаев М., 1924. Ақан сері // Сана. №1. 12-13 бб.

Затаевич А., 1925. 1000 песен киргизского народа (напевы и мелодии). Оренбург: Киргизское государственное издательство. 402 с.

Қазақ әндері, 1957. Құрастырған М. Бестібаев. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 90 б.

Қазақ әндері, 1963. Ш. Мұхамеджановтың редакторлығымен. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 359 б.

Қазақ әндері, 1968. А. Шалабаеваның редакторлығымен. Алматы: Жазушы. II том. 191 б.

Қазақ әндері, 2011. Құрастырған Б.Ж.Жүсіпова. Астана: Көшпенділер. 704 б.

Қазақ әндерінің антологиясы, 1990. Құрастырған Ж. Кәрменов. 2 томдық. 1 том. Алматы: Өнер. 336 б.

Қазақ әндері: ән текстерінің жинағы, 1961. Құраст., ред. қараған Н. Шакенов. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 246 б.

Майчекин М., 1959. Ақан сері Қорамсаұлы әндері. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 50 б.

Тәшенұлы К., 2002. Жырлар мен сырлар. Алматы: Өркениет. 248 б.

Тұрғынбекұлы С., 2006. Ақан сері – Балқадиша. Лирикалық поэма. Астана. 68 б.

Хабдулина М.К., 1994. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы: Ракурс. 170 с.

Харузин Н.Н., 1896. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. Москва: Т-во скоропечатни А. А. Левенсон. 124 с.

Хасенов С.О., 2024. Жігіттің падишасы. Көкшетау: Мир печати. 248 б.

Хорға арналған шығармалар: а капелла, 1973. Құрастырғандар А.Молодов, Г.Ахметова. Алматы: Жазушы. 96 б.

Шнэ В.К., 1894. Зимовки и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области // Записки Зап.-Сиб. отдела РГО. Кн. XVII. Вып. I. Омск. 18 с.

Aqan seri taңdamalь өleңderi, 1935. Çьnap baspaga dajьndagan Səken. Almaty: Qazaqьstan kөrkem ədebijet baspasь. 87 b.

Mūqanov S., 1941. Menjn mektepterjm. Bjrjncj boljm. Alma-Ata: Qazaqьstan LKÇS Ortalьq komitetjnjn komsomol baspasь. 212 b.

Reference

Belyaev V., 1962. Ocherki po istorii muzyki narodov SSSR. Vypusk 1. Muzykal'naya kul'tura Kirgizii, Kazahstana, Turkmenii, Tadzhikistana i Uzbekistana [Essays on the history of music of the peoples of the USSR. Issue 1. Musical culture of Kyrgyzstan, Kazakhstan, Turkmenistan, Tajikistan and Uzbekistan.]. Moscow: Gosudarstvennoe Muzykal'noe izdatel'stvo. 300 p. [in Russian].

Zhakeeva B., 1988. Hor ujirmesimen zhumys [Work with the choral circle]. Almaty: Oner. 56 p. [in Kazakh].

Zhaqanov I., 2013. Bir kezde Aqan edim aspandagy...: derekti hikayat [Once upon a time, Aqan was in the sky...: documentary story]. Astana: Foliant. 208 p. [in Kazakh].

Zhumabaev M., 1924. Aqan seri [Aqan seri]. Sana. №1. P. 12-13. [in Kazakh].

Zataevich A., 1925. 1000 pesen kirgizskogo naroda (napevy i melodii) [1000 songs of the Kyrgyz people (tunes and melodies)]. Orenburg: Kirgizskoe Gosudarstvennoe izdatel'stvo. 402 p. [in Russian].

Qazaq anderi [Kazakh songs], 1957. Qurastyrgan M. Bestibaev [Compiled by M. Bestibayev]. Almaty: Qazaqtin memlekettik korkem adebiet baspasy. 90 p. [in Kazakh].

Qazaq anderi [Kazakh songs], 1963. Sh. Muhamedzhanovtin redaktorlygymen [Edited by Sh. Mukhamedzhanov]. Almaty: Qazaqtin memlekettik korkem adebiet baspasy. 359 p. [in Kazakh].

Qazaq anderi [Kazakh songs], 1968. A. Shalabaevanyn redaktorlygymen [Under the editorship of A. Shalabaeva]. Almaty: Zhazushy. Volume II. 191 p. [in Kazakh].

Qazaq anderi [Kazakh songs], 2011. Qurastyrgan B.Zh. Zhusupova [Compiled by B.Zh. Zhusupova]. Astana: Koshpendiler. 704 p. [in Kazakh].

Qazaq anderinin antologiyasy [Anthology of Kazakh songs], 1990. Qurastyrgan Zh. Karmenov [Compiled by Zh. Karmenov]. 2 volumes. Volume 1. Almaty: Oner. 336 p. [in Kazakh].

Qazaq anderi: an teksterinin zhinagy [Kazakh songs: a collection of lyrics], 1961. Qurast., red. qaragan N. Shakenov [Compiled and edited by N. Shakenov]. Almaty: Qazaqtin memlekettik korkem adebiet baspasy. 246 p. [in Kazakh].

Majchekin M., 1959. Aqan seri Qoramsauly anderi [Songs of Akan seri Koramsauly]. Almaty: Qazaqtin memlekettik korkem adebiet baspasy. 50 p. [in Kazakh].

Tashenuly K., 2002. Zhyrlar men syrlar [Songs and secrets]. Almaty: Orkeniet. 248 p. [in Kazakh].

Turgynbekuly S., 2006. Aqan seri – Balkadisha. Lirikalyq poema [Akan seri-Balkadisha. Lyric poem.]. Astana. 68 p. [in Kazakh].

Habdulina M.K., 1994. Stepnoe Priishim'e v epohu rannego zheleza [Steppe Priishimye in the Early Iron Age]. Almaty: Rakurs. 170 p. [in Russian].

Haruzin N.N., 1896. Istoriya razvitiya zhilishcha u kochevyh i polukochevyh tyurkskih i mongol'skih narodnostej Rossii [The history of housing development among the nomadic and semi-nomadic Turkic and Mongolian peoples of Russia]. Moscow: T-vo skoropechatni A.A. Levenson. 124 p. [in Russian].

Hasenov S.O., 2024. Zhigittin padishasy [The guy's Padishah]. Kokshetau: Mir pechati. 248 p. [in Kazakh].

Horga arnalgan shygarmalar: a kapella [Works for choir: a chapel], 1973. Qurastyrgandar A. Molodov, G.Ahmetova [[Compiled by A.Molodov, G.Ahmetova]. Almaty: Zhazushy. 96 p. [in Kazakh].

Shne V.K., 1894. Zimovki i drugie postoyannye sooruzheniya kochevnikov Akmolinskoj oblasti [Wintering grounds and other permanent structures of nomads of Akmola region]. Zapiski Zap.-Sib. otdela RGO. Vol. XVII. Issue I. Omsk. 18 p. [in Russian].

Aqan seri tangdamaly olengderi [Selected poems of Akan seri], 1935. Çinap baspaga dayindagan Saken [Collected and prepared for publication by Saken]. Almaty: Qazaqstan korkem adebijet baspasy [Publishing house of fiction of Kazakhstan]. 87 p. [in Kazakh].

Mūqanov S., 1941. Mening mektepterim. Birinshi bolim [My schools. The first part]. Alma-Ata: Qazaqstan LKÇS Ortaliq komitetinin komsomol baspasy [Publishing House of the Central

Committee of the Komsomol of the Leninist Communist Youth Union of Kazakhstan]. 212 p. [in Kazakh].

Information about authors:

Gizzatov Sayalbek, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Higher School of Arts and Humanities, Astana International University, 8 Kabanbai Batyr Ave., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 58937935600

Duysenbay Daniyar, MA, Head of the Laboratory of Primary processing of Archaeological materials, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Researcher, Akmola Regional Museum of Local Lore, 54 Tauelsizdik Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57192670022

Kassenali Aybar, PhD, Researcher, Center for Research and Preservation of Cultural Heritage, 11 Sh. Kaldayakov Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 55963359900

Авторлар туралы мәлімет:

Гиззатов Саялбек, тарих ғылымдарының кандидаты, Өнер және гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің профессоры, Астана халықаралық университеті, Қабанбай батыр даңғ., 8, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 58937935600

Дүйсенбай Данияр, магистр, археологиялық материалдарды алғашқы өңдеу зертханасының басшысы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Ғылыми қызметкер, Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі, Тәуелсіздік көш., 54, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57192670022

Қасенәлі Айбар, PhD, ғылыми қызметкер, Мәдени мұраны зерттеу және сақтау орталығы, Ш. Қалдаяқов көш., 11, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 55963359900

Сведения об авторах:

Гиззатов Саялбек, кандидат исторических наук, профессор Высшей школы искусства и гуманитарных наук, Международный университет Астана, пр. Кабанбай батыра, 8, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 58937935600

Дуйсенбай Данияр, магистр, руководитель лабораторией первичной обработки археологических материалов, Национальный музей Республики Казахстан, научный сотрудник, Акмолинский областной историко-краеведческий музей, ул. Тауелсиздик, 54, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57192670022

Касенали Айбар, PhD, научный сотрудник, Центр по изучению и сохранению культурного наследия, ул. Ш.Калдаякова, 11, Астана, Республика Казахстан.
Scopus ID: 55963359900

Author contribution:

S.M. Gizzatov analyzed archival materials, supervised field expeditions, and prepared the conceptual and methodological sections of the article.

D.B. Duisenbay conducted the initial processing of archaeological materials, identified and described the historical and archaeological sites associated with the places where Balkadisha lived, and examined the burial area.

A.Ye. Kassenali carried out a textological and analysis of the changes in the song's text and systematized the cultural and historical material.

Авторлық үлес:

С.М. Гиззатов архивтік материалдарды талдады, далалық экспедицияларды басқарды, мақаланың концептуалды және методологиялық бөліктерін даярлады.

Д.Б. Дүйсенбай археологиялық материалдарды бастапқы өңдеуден өткізді, Балкадиша өмір сүрген орындарға қатысты тарихи-археологиялық ескерткіштерді анықтап, сипаттады, қорым аумағын зерттеді.

А.Е. Касеналы ән мәтініндегі өзгерістерді текстологиялық және аналитикалық тұрғыдан талдады, мәдени-тарихи материалдарды жүйеледі.

Вклад авторов:

С.М. Гиззатов проанализировал архивные материалы, руководил полевыми экспедициями, подготовил концептуальную и методологическую части статьи.

Д.Б. Дуйсенбай провел первичную обработку археологических материалов, выявил и описал историко-археологические памятники, связанные с местами, где жила Балкадиша, исследовал территорию захоронения.

А.Е. Касеналы провел текстологический и аналитический анализ изменений в тексте песни, систематизировал культурно-исторический материал.

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы:
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Turkic Studies Journal 3 (2025) 147-165
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Turkic languages / Түркі тілдері / Тюркские языки

Article

Қытайдағы қазақтар тіліндегі топикализация стратегиялары

А. Әбіш

Орталық Ұлттар Университеті, Бейжің, Қытай
ORCID: 0009-0008-8217-1538
(E-mail: aynurabish@muc.edu.cn)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер: *ақпараттық құрылым, тақырып-түсініктеме, топикализация, топикализация стратегиялары, сөйлем деңгейіндегі топикализация, Орхон көне түркі тілі, ескі ұйғыр тілі, салыстырмалы грамматика, Қытайдағы қазақтар тілі.*

ХҒТАМР 16.21.43

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-147-165

АННОТАЦИЯ

Мақала түркі тілдерінде аз зерттелген топикализация немесе тақырып/ремалық («рема» – «комментарий» ұғымын білдіреді) бағытты зерттеуге арналған. Топикализация мәтінді лингвистикалық талдаудың бір тәсілі ретінде көптеген тілдерде, соның ішінде түркі тілдерінде де қолданылады. Мақалада Қытайда тұратын қазақтардың сөйлем құрылымындағы топикализация мәселесі жан-жақты қарастырылады. Топикализация – тыңдаушы мен оқырманның назарын белгілі бір компонентке аудару және ақпаратты ұйымдастыру үшін сөйлемнің жекелеген бөліктерін айқындайтын маңызды лингвистикалық құбылыс болып табылады.

Зерттеу барысында автор қазақ тіліндегі топикализация маркерлерін анықтайды: грамматикалық маркерлер (сөз тәртібінің өзгеруі, арнайы демеуліктер), просодикалық маркерлер (интонация, үзіліс) және синтаксистік маркерлер (солға қарай ығысу, постпредикаттық топик).

Түркі тілдеріндегі сөйлем құрылымында топикализация маркерлерінің маңызын ашу үшін автор бұл құбылысты тарихи көне түркі тілдері (Орхон руникалық және көне ұйғыр жазбалары) мен қазіргі түркі тілдері (түрік және ұйғыр) негізінде қарастырады. Автор Қытайдағы қазақтардың тілдік жүйесіне қытай, ұйғыр және басқа да тілдердің әсер ететінін атап өтеді. Сондықтан Қытайдағы қазақтардың тіліндегі топикализация маркерлерін ұйғыр, қытай және қазіргі қазақ тілдерімен салыстырмалы түрде талдайды.

Мақалада морфосинтаксистік тәсілдер арқылы топикті білдіру жолдары мен топик шегін айқындаудағы просодикалық маркерлердің рөлі және ‘үоу’, ‘wözį’, ‘bolsa’, ‘degen’ сынды грамматикалық маркерлер арқылы топикализацияның көрінісі жан-жақты қарастырылған. Сондай-ақ, «тақырып-комментарий» құрылымдары да талданып, дискурстағы топик маркерлерінің прагматикалық қызметі сипатталған.

Зерттеу нәтижелеріне сәйкес Қытайдағы қазақ тілі мен Қазақстандағы қазақ тілінің арасында аздаған айырмашылықтар да бар екенін, олардың негізінен синтаксистік құрылымдар мен просодикалық

© А. Әбіш, 2025

бірліктерге қатысты байланысы бар екенін көрсетті. Просодикалық тұрғыда қазақ тіліндегі топик маркерлері интонация мен үзіліс арқылы көрініс табады, бұл барлық түркі тілдеріне тән типологиялық көрсеткіш болып табылады.

Постпредикаттық топикализация жүйелі сипатқа ие емес. Бір сөйлемде бірнеше топик маркерленуі мүмкін, бірақ бұл қатаң грамматикалық ереже болып саналмайды.

Зерттеу барысында ұзақ мерзімді тілдік байланыстардың нәтижесінде Қытайдағы қазақ тілінде кейбір байланыс әсерлері қалыптасқан, алайда оның негізгі грамматикалық жүйесі стандартты қазақ тіліне жақын күйінде сақталғаны да анықталды. Бұл зерттеу Қытайдағы қазақ тілі ерекшеліктерін түсінуге және түркі тілдеріндегі ақпараттық құрылымды зерделеуге елеулі үлес қосары сөзсіз.

A. Abish
Minzu University of China, Beijing, China
ORCID: 0009-0008-8217-1538
(E-mail: aynurabish@muc.edu.cn)

Topicalization strategies in the language of Kazakhs in China

Abstract. This paper focuses on the unstudied phenomenon of topicalization – or the theme-rheme structure (with “rheme” is understood as “comment”) – in Turkic languages. Topicalization, used in many languages including Turkic, is examined here in the sentence structure of Kazakh as spoken by Kazakhs in China. It is a linguistic phenomenon that highlights specific sentence components to structure information and guide the listener’s or reader’s attention.

The research identifies topicalization markers in Kazakh as including grammatical markers (changes in word order, special particles), prosodic markers (intonation, pauses), and syntactic markers (left dislocation, post-predicate topic).

The author demonstrates the significance of topicalization markers in the structure of Turkic sentences by analyzing them in both historical Old Turkic languages (Orkhon runic and Old Uyghur) and in modern Turkic languages (Turkish and Uyghur). It is noted that, in the context of living in a foreign-language environment, the Kazakh language in China has been influenced by Chinese, Uyghur, and other languages. Particular attention is therefore devoted to a comparative analysis of topicalization markers in the Kazakh spoken in China with those in Uyghur, Chinese, and Standard Kazakh.

The article thoroughly analyzes the morphosyntactic means of expressing topics, the role of prosodic markers in determining topic boundaries, and the manifestation of topicalization through grammatical markers such as ‘ɣoy’, ‘wözi̯’,‘bolsa’, and ‘degen’. It also examines theme-comment structures and describes the pragmatic functions of topic markers in discourse.

Received 01 April 2025. Revised 05 May 2025. Accepted 20 August 2025. Available online 30 September 2025.

Дәйексөз үшін: А. Әбіш Қытайдағы қазақтар тіліндегі топикализация стратегиялары // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 3. 147-165 б. DOI: ttp://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-147-165

For citation: A. Abish Topicalization strategies in the language of Kazakhs in China // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 3. P. 147-165. DOI:http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-147-165

The findings show minor differences between the Kazakh spoken in China and in Kazakhstan, mainly in syntax and prosody. In Kazakh, topic markers are conveyed through intonation and pauses – a typological feature shared by Turkic languages in general and Kazakh in particular. Post-predicate topicalisation is not systematic. Although multiple topics can be marked in a single sentence, this is not a strict grammatical rule.

The study revealed that, as a result of prolonged language contact between Kazakh in China and other languages, some contact influences have developed, but its basic grammatical system remains close to standard Kazakh. This study sheds light on the peculiarities of Kazakh in China and contributes to the study of the information structure of Turkic languages.

Keywords: Information structure, theme-comment, topicalization, topicalization strategies, sentence-level topicalization, topicalization markers, Orkhon-Old Turkic, Old Uyghur, comparative grammar, Kazakh language in China.

А. Абиш
Центральный университет национальностей, Пекин, Китай
ORCID: 0009-0008-8217-1538
(E-mail: aynurabish@muc.edu.cn)

Стратегии топикализации в языке казахов Китая

Аннотация. Статья посвящена малоизученной в тюркских языках топикализации или тема/рематическому («рема» подразумевает «комментарий») направлению в синтаксисе. Топикализация как лингвистический анализ текста используется во многих языках, в том числе в тюркских языках. В статье исследуется топикализация в структуре предложения казахов, проживающих в Китае. Топикализация – важное лингвистическое явление, где выделяются отдельные компоненты предложения для организации информации и направления внимания, слушающего и читающего. В процессе исследования автором выявлено, что маркерами топикализации в казахском языке являются: грамматические единицы (изменение порядка слов, специальные частицы), просодические (интонация, паузы) и синтаксические маркеры (левосторонняя дислокация, постпредикатный топик).

Чтобы раскрыть значимость маркеров топикализации в структуре тюркского предложения, автор статьи раскрывает их в исторических древних тюркских языках (орхонском руническом и древнеуйгурском) и в современных тюркских языках (турецком и уйгурском). Автор отмечает, что в условиях иноязычного проживания казахов Китая на систему казахского языка влияние оказывают китайский, уйгурский и другие языки. Поэтому особое внимание уделяется сравнительному анализу маркеров топикализации языка казахов Китая с уйгурским, китайским языками, со стандартным казахским языком.

В статье достаточно подробно рассмотрены морфосинтаксические способы выражения топика, роль просодических маркеров в определении границ топика и проявление топикализации через грамматические маркеры γoy, wözi, bolsa, degen. Также изучены структуры топик-комментариев и описаны прагматические функции маркеров топика в дискурсе.

Результаты исследования показывают, что есть небольшие различия между языком казахов в Китае и в Казахстане, в целом это касается синтаксических конструкций и

просодических единиц. В просодическом контексте маркеры топика в казахском языке проявляются через интонацию и паузы, что является типологическим показателем для всех тюркских языков в целом и казахского языка, в частности.

Постпредикатная топикализация не носит системного характера. Множественные топики могут маркироваться в одном предложении, но это не является строгим грамматическим правилом.

В процессе исследования выяснилось, что в результате продолжительных языковых контактов в казахском языке в Китае с другими языками сложились некоторые контактные влияния, однако его основная грамматическая система остается близкой стандартному казахскому языку. Данное исследование способствует пониманию особенностей казахского языка в Китае и изучению информационной структуры тюркских языков.

Ключевые слова: информационная структура, тема-комментарий, топикализация, стратегии топикализации, топикализация на уровне предложений, маркеры топикализации, орхоно-древнетюркский, древнеуйгурский, сравнительная грамматика, казахский язык в Китае.

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде ақпарат құрылымы (information structure) және топикализация (topicalization) мәселелері кеңінен зерттеліп келеді. Бұл құбылыстардың маңызы сөйлемдегі белгілі бір элементтің басымдыққа ие болуын, яғни айтылымның құрылымдық және прагматикалық ұйымдасуын түсіндіруде ерекше орын алады.

Топикализация – сөйлемдегі ақпараттың реттілігі мен ұйымдасуына әсер ететін негізгі механизмдердің бірі. Ол түрлі тілдерде грамматикалық, синтаксистік және просодикалық маркерлер арқылы көрініс табады. Түркі тілдерінде топикализация көбінесе сөз тәртібі, интонация ерекшеліктері және арнайы демеуліктер арқылы жүзеге асады.

Қазақ тілінде топикализация арнайы грамматикалық категория ретінде қарастырылмаса да, сөйлемдегі сөздердің орналасу реті мен белгілі бір компоненттің ақпараттық маңыздылығын көрсету тәсілдері арқылы көрінеді. Алайда, Қытайдағы қазақтар тіліндегі топикализация мәселесі арнайы зерттелмеген және оның стандартты қазақ тілімен, сондай-ақ байланыс тілдері – ұйғыр және қытай тілдерімен қатынасындағы ерекшеліктері белгісіз күйде қалып отыр.

Осы зерттеу Қытайдағы қазақтар тіліндегі топикализация стратегияларын анықтап, олардың стандартты қазақ тілімен және байланыс тілдерімен ұқсастықтары мен айырмашылықтарын талдауға бағытталған.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу материалы ретінде Қытайдағы қазақтар тілінде айтылған және жазылған мәтіндер, ауызекі сөйлеу үлгілері пайдаланылды. Атап айтқанда:

Қытайдағы қазақтардың ауызекі сөйлеу тіліне негізделген деректер (эксперименттік және далалық материалдар); жергілікті қазақ ұйғыр және қытай басылымдарынан алынған жазба мәтіндер (газеттер, әдеби шығармалар, грамматика, сөздіктер);

ғылыми еңбектерде келтірілген мысалдар (түркітану еңбектері, тіл білімі бойынша мақалалар). Зерттеу барысында автор өзі жинаған дереккөздерді де пайдаланды, бұл материалдардың сенімділігі мен өзектілігін қамтамасыз етеді.

Зерттеу ақпарат құрылымы теориясына (Information Structure Theory) негізделеді. Талдау барысында салыстырмалы-типологиялық, құрылымдық-синтаксистік және дискурстық әдістер қолданылады. Сонымен қатар, интонациялық ерекшеліктерді зерттеу үшін просодикалық талдау жүргізіледі.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ақпараттық құрылым түсінігі тіл зерттеуіне алғаш рет 1960 жылдары белгілі лингвист Halliday арқылы енгізілген. Кейінірек ғалымдар Chafe (1976), Givón T. (1983), LaPolla (1988, 2005), Lambrecht (1994), Van Valin және LaPolla (1997), Zimmermann және Féry (2010), Krifka және Musan (2012), Johanson (2015, 2021a, 2021b) бұл топикты теориялық тұрғыдан жүйелі түрде талқылаған. Қытайлық зерттеушілер Zhang Bojiang және Fang Mei (1996), Xu Liejiong және Liu Danqing (2003, 2007), Li Baolun, Pan Haihua және Xu Liejiong (2003a, 2003b), Zhou Shihong (2008, 2009) және Lu Jianming (2014, 2017, 2018) қытай-тибет тілдері үшін ақпараттық құрылымды зерттеуде елеулі нәтижелерге жетті. Сонымен қатар, Қытайдың оңтүстік этникалық азұлттар тілдері үшін Dai Qingxia (2001), Hu Suhua (2004), Zhao Yanzhen және Li Yunbing (2005), Li Zeran (2007), Huang Chenglong (2008), Li Jie (2010), Yu Chenglin (2011) сынды зерттеушілер де сәйкесінше зерттеулер жүргізді. Алтай тілдері бойынша нәтижелер Zhou Shihong және Ning Yaoyao (2012), Wei Wei (2012), Wang Bei, Kadir Tursun және Yi Xu (2013), Kadir Tursun және Usur Slam (2015), Abdurishid, Yakup (2016) және бірнеше магистрлік және докторлық диссертацияларда кездеседі.

2017 жылы Қытайдың Minzu университеті “Қытай этникалық азшылық тілдерінің ақпараттық құрылымын зерттеу” тақырыбы бойынша инновациялық және теориялық семинарды ресми түрде бастады. Бұл семинар заманауи лингвистикалық теориялар мен әдістерді қолдана отырып, қытайлық этникалық азшылық тілдерінің ақпараттық құрылымын зерттеуді дамытуға бағытталған.

Қазақ зерттеушілеріне келетін болсақ, Қазақстанда 1920 жылдары А. Байтұрсынұлы сөйлемдерді спикердің біреуге немесе бір нәрсеге қатысты танымы мен пікірін білдіретін құнды ақпарат ретінде қарастырған. 1958 жылы Қ. Жұбанов сөзді спикерден тыңдаушыға берілетін хабар ретінде анықтады. Бұл екі ғалымның көзқарасы дискурстық ақпараттың маңыздылығын растады. Қазақстанда ақпарат құрылымдарын категория ретінде зерттеу 1990 жылдардан басталды. Бұл бағыттағы өкіл ғалымдардың қатарында Аташев[1] (1995) пен Әмір (2002, 2014) бар. Қытайда ғалым Zhang Dingjing (Zhang Dingjing, 2004: 712-713) “белгілі ақпарат” және “жаңа ақпарат” сияқты ұғымдарды бірнеше рет атап өткен. Ол белгілі бір синтаксистік құрылым негізінде құрылым жасалғанда, сөз тәртібінің өзгеруі әртүрлі компоненттерге басымдық беруді білдіретінін атап көрсеткен. Бұл мақалада ақпарат құрылымын зерттеудің теориялық негізі ретінде Johanson (2021a) еңбегі қолданылады[2].

[1] Аташев С., 1995. Қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемнің актуальды мүшеленуі. филол.ғыл.канд... дисс. Алматы. 143 б.

[2] Бұл мақала негізінен ағылшын тілінде жазылған өз еңбегіме негізделген: 2022 жылы Turkic Languages журналының 26-томында (75–88 беттер) жарияланған “Topic in Kazakh as Spoken in China” атты мақалам қазақтілді оқырмандар үшін қолжетімді болуы мақсатында аударылып, қосымша мазмұндармен толықтырылды.

Талдау

Сөйлем деңгейі: топик және комментарий

Сөйлем деңгейінде топик пен комментарий прагматикалық функцияларды білдіреді, олар «белгілі» және «жаңа» ақпарат арасындағы айырмашылық арқылы анықталады. Топик – сөйлемнің қалған бөлігі туралы ақпарат беретін нәрсе. Ал комментарий – топикке қатысты жаңа ақпаратты жеткізеді.

(1) Қытайдағы қазақтар тілі
Aygül *kel-e* *ǰat-ụ̈r*[3].
Aygul come A.CONV LIE.POSTV-AOR3

(1)-мысалда топик *Aygül* – адресатқа белгілі, мәтіннен немесе жағдайдан түсінуге болатын ақпаратты білдіреді. Ал комментарий *kel-e ǰat-ụ̈r* жаңа ақпаратты білдіреді.

Түркі тілдерінде топиктер комментарийден бұрын орналасады. Сөйлемнің басындағы позиция, ағылшын тіліндегідей, топикке арналған ең қолайлы орын болып табылады. Белгісіз (немесе бейтарап) SOP тәртібі бастауыштың топик екенін білдіреді, мысалы, (2)-де көрсетілгендей.

(2) Қытайдағы қазақтар тілі
Asan *ǰaḳsï* *adam.*
Asan good person

Сонымен қатар, бастауыш емес мүшелер де топик позициясын ала алады. OSP тәртібі, мысалы, (3)-мысалда көрсетілгендей, тура толықтауыштың топик ретінде сөйлемнің басына шығуына әкеледі.

(3) Қытайдағы қазақтар тілі
Üy-di, *Ulpan* *sïp̣ïr-dï.*
home-ACC Ulpan sweep-PAST3

Топик құрамдасы әдетте просодикалық тәсілдермен, мысалы, интонация өзгерістері арқылы белгіленеді (Johanson, 2021a: 937). Ол жиі сөйлемнің қалған бөлігінен қысқа үзіліс арқылы ажыратылады, кейде бұл жазуда үтірмен белгіленеді, мысалы, келесі мысалда көрсетілгендей.

(4) Қытайдағы қазақтар тілі
Bul *ǰer-di,* *Ulpan* *tap-tï.*
This place-ACC Ulpan find-PAST3

Мұндай қолданыс ұйғыр тілінде де еркін кездеседі, мысалы, (5)-те көрсетілгендей.

(5) Ұйғыр тілі
Bu *gäp-ni,* *Mämät* *ḳil-di.*
this speech-ACC Memet make-PAST3

Топик-комментарий тізбектері ақпараттық мәндер солдан оңға қарай артатын прогрессивті сызықтық құрылымдарды білдіреді (Johanson, 2015, 2021a: 938). Көптеген

[3] Мысалдар стандартталған Түркологиялық Транскрипция жүйесінде берілген. Бұл жүйе Johanson & Csató (2022: xix–xxi) еңбегінде қолданылған қағидаттарына негізделген.

топик-комментарий құрылымдарында әрбір құрамдас сөйлемнің қалған бөлігіне топик болып табылады. Бұл келесі мысалда көрсетілген.

(6) Қытайдағы қазақтар тілі

Edịl, Ȧminȧ-γa	*gül-dị*	*usun-dị̈.*
Edil Amina-DAT	flower-ACC	give-PAST3

(6)-мысал «Еділ туралы не айтылды?» деген сұраққа жауап береді. Бастауыш – ең маңызды құрамдас, негізгі топик болып табылады. Осы тәртіпте *gül-dị* алғашқы жаңа ақпаратты жеткізеді, яғни *Edịl* дің гүлге не істегенін хабарлайды. Сөйлемнің соңында соңғы жаңа ақпаратты жеткізуші ретінде *Ȧminȧ* ға не болғаны баяндалады.

Сәл өзгертілген сөйлемді (7)-мысалдан қараңыз.

(7) Қытайдағы қазақтар тілі

Edịl gül-dị	*Ȧminȧ-γa*	*usun-dị̈.*
Edil flower-ACC	Amina-DAT	give-PAST3

(7)-мысал «Гүлге не болды?» деген сұраққа жауап береді.

Белсенді сөйлемдердегі тура толықтауыштар пассивтендіру (ырықсыз етіспен) арқылы топикке айналуы мүмкін, бұл жағдайда әсер етуші (пациент) бастауыш позициясына қойылып, алдыңғы қатарға шығарылады (Johanson, 2021a: 938; 2021b: 52). Алайда, бұл әдіс сирек қолданылады, мысалы, (8)-де көрсетілгендей.

(8) Қытайдағы қазақтар тілі

Suwret	*Ayḳ̈in*	*ǰaγ-ị̈-nan*	*sal-ị̈n-dị̈.*
picture	Aykin	side-POSS3-ABL	put-PASS-PAST3

Алайда, барлық құрамдас бөліктерді сөйлемнің басына жылжыту арқылы топикке айналдыру мүмкін емес. Қазақ тілінде VOS тәртібін қолдану, ағылшын тіліндегідей, мысалы, «To go, I don't want to» сөйлеміндегідей етістік предикатын топикке айналдырады дегенді білдірмейді. Предикаттан кейін орналасқан бастауыш немесе толықтауыш, яғни постпредикаттық позицияда тұрған құрамдастар, әлі де топик ретінде қарастырылады (толық мәліметті төмендегі «Постпредикаттық топиктер» бөлімінен қараңыз).

Топикты белгілеу

Демеуліктердің топикты белгілеу функциясы бар, олар топикализация стратегиясын өздері белгілейтін компоненттен кейін орналасу арқылы жүзеге асырады. Мұндай ерекшелікке ие демеуліктер қатарына Г^2*оу, šI^2, wözị, bolsa, degen,* сондай-ақ күрделі демеуліктер *barγoy, barγoy de, barγoy šị̈* жатады (Abish, 2016).

Г^2*оу* демеулігі эпистемикалық бағалаудың белгілі бір түрін белгілеу үшін қолданылатын модальды бөлшек болып табылады. Ал, қарсылықты мәндегі сөйлемдерде бұл демеуліктің ерекше қолданылуын байқауға болады. Мұндай құрылымдарда Г^2*оу* демеулігі әрдайым екпінмен айтылады және сөйлемнің алдыңғы топикализацияландырылған компонентінен кейін орналасады, төмендегі (9)- мысалды қараңыз.

(9) Қытайдағы қазақтар тілі

Kün γoy	*čị̈γ ị̈p*	*tụr,*	*bịraḳ*	*ḳattị̈*	*sụwụḳ.*
sun PTCL	come out IP.CONV	sTAND.POSTV3	but	very	cold

(Abish, 2016: 75)

Күшейткіш мағынасындағы модальды *šI*[2] демеулігі де сөйлемде бір немесе бірнеше топикты көрсету үшін қолданылуы мүмкін, мысалы, (10) сөйлемінде көрсетілгендей.

(10) Қытайдағы қазақтар тілі

Ȧset čị	*wöz*	*bala sị̈ n*	*šị̈*	*üy den*
Aset PTCL	self	child POSS3 ACC	PTCL	home ABL

ḳụw ụp tị̈.
send away IP.POST 3
(Abish, 2016: 86)

Ұйғыр тіліндегі *ču* бөлшегі ұқсас қолдануға ие. Tömürдің (Tömür, 2003: 489; 2011: 422) айтуынша, бұл демеулік белгілі бір компонентті ерекшелету үшін қосылады. Оның төменде (11) ретінде берілген мысалында екпін түсірілген компонент топик ретінде қолданылған.

(11) Ұйғыр тілі

Män	*ču*	*bu*	*yėḳin da*	*u*	*yär gä*
I	PTCL	this	near LOC	that	place DAT

bar al ma y män.
go ABIL NEG PRES COP1SG
(Abish, 2016: 86)

Күрделі демеуліктер *barγoy, barγoy de* және *barγoy šị̈,* мұнда *γoy* екпінмен айтылады, топикты көрсету үшін қолданыла алады. Олар өзара алмастырылуы мүмкін, және бірнеше топик болғанда, олар сөйлемнің кез келген топикализацияланған компонентінен кейін келе алады, мысалы, (12). Қосымша ақпарат үшін (Abish, 2016: 78-79).

(12) Қытайдағы қазақтар тілі

Ụniversitet ter	*barγoy/barγoy de/barγoy šị̈*	*ḳalị̈ŋ*	*ḳar*	
university PL	PTCL		thick	snow
sebeb ị nen	*demalị̈s ḳa*	*tara t ịl ị̈p-tị̈.*		
reason POSS3 ABL	rest DAT	disperse CAUSE PASS IP. POST-3		

(13)- мысалы екі топикализацияланған компоненттерді көрсетеді: *ụniversitetter* және *ḳalị̈ŋ ḳar sebebịnen.*

(13) Қытайдағы қазақтар тілі

Ụniversitet ter	*barγoy/barγoy de/barγoy šị̈*	*ḳalị̈ŋ*	*ḳar*	
university PL	PTCL		thick	snow
sebeb ị nen	*barγoy/barγoy de/barγoy šị̈*	*demalị̈s ḳa*		
reason POSS3 ABL	PTCL	rest DAT		
barγoy/barγoy de/barγoy šị̈	*tara t ịl ị̈p-tị̈.*			
PTCL	disperse CAUSE PASS IP.POST-3			

Тағы бір демеулік wözị топик компонентін белгілеу үшін қолданыла алады. Мысалы:

(14) Қытайдағы қазақтар тілі

Bügün	*wözị*	*kün*	*ḳattị̈*	*suw-up*	*tur.*
today	PTCL	day	very	cold.IP.CONV	STAND.POSTV3

Егер *degen* демеулігі екпінмен және үзіліспен қолданылса, ол алдыңғы орынға шыққан топикты анықтау үшін демеулік ретінде қолданыла алады. Екінші жақ жекеше түрі {-(Ị[4])ŋ}, сыпайы түрі {-(Ị[4])ŋỊ[4]z}, және бірінші жақ көпше түрі {-(Ị[4])mỊ[4]z} сияқты тәуелдік жалғаулар қосыла алады. Мұхамедова (2011) стандартты қазақ тіліндегі *degen* морфеманың қызметін зерттеген. Ол сондай-ақ *degen* сөзін *de-* 'айт-' етістігінен шыққан етістіктен жасалған есім ретінде сипаттайды. (15) мысалында, ол екпінмен айтылып, топик белгілеуші ретінде қолданылады.

(15) Стандартты қазақ тілі
Taw-ḍïŋ *degen bökter-i* *žap-žaṣïl.*
Mountain-GEN PTCL slope -POSS3SG very green
(Muhamedowa, 2011: 268)

Бұл қолдану Қытайдағы қазақтар тілінде де көріледі, мысалы (16).

(16) Қытайдағы қазақтар тілі
ʷOl *degen* *seniŋ* *äke-ŋ.*
X PTCL you.GEN father-2SG

Р. Мұхамедова *degen* демеулігін контрастты топик белгілеуші ретінде қолдануға болатынын да атап өтеді, мысалы, (17). Бұл қолдану Қытайдағы қазақтар тілінде де мүмкін.

(17) Стандартты қазақ тілі
Almaṭï *tawlï,* *Pekin* *degen* *žaẓïḳ.*
Almaty mountainous Beijing PTCL flat
(Muhamedowa 2011: 271)

Айта кету керек, егер *degen* екпінсіз қолданылса, ол біреудің назарын алғаш рет белгілі бір тақырыпқа аудару үшін, немесе белгілі бір атауды, сөзді немесе ұғымды нақтылап көрсету үшін қолданылады, мысалы (18).

(18) Қытайдағы қазақтар тілі
Tị̈l *γïlm-ị̈* *de-gen* *ne?*
language science- POSS3SG say-PTCP what

Жоғарыдағы *degen* сөзі тағы екінші жақ жекеше түрі {-(Ị[4])ŋ}, сыпайы түрі {-(Ị[4])ŋỊ[4]z}, және бірінші жақ көпше түрі {-(Ị[4])mỊ[4]z} сияқты тәуелдік жалғаулары қосылып та келе береді.

(19) Қытайдағы қазақтар тілі
Tị̈l *γïlm-ị̈* *de-gen/* *de-gen-iŋ/*
language science- POSS3SG say-PTCP say-PTCP-2SG
de-gen-iŋiz/ *de-gen-imiz* *ne?*
say-PTCP-2SG say-PTCP-1PL what

Р. Мұхамедованың пікіріне негізделгенде, *degen* стандартты қазақ тілінде де әдетте атауларды немесе сипаттамаларды белгілеу үшін қолданылады. (20) және (21) мысалдарды қараңыз. Дегенмен, оның еңбегінде, стандартты қазақ тілінде тәуелдік жалғаулармен септелетіндігі көрсетілмеген.

(20) Стандартты қазақ тілі
Marlboro de-gen temeki.
Marlboro say-PTCP cigarette
(Muhamedowa, 2011: 264)

(21) Стандартты қазақ тілі
Üzdik de-gen elüw žumi̯s taŋda-l-di̯.
excellent say-PTCP fifty work choose-PASS-PAST3
(Muhamedowa 2011: 265)

Бұдан басқа, шартты копула шылауы *bolsa,* (22) мысалда берілгендей, топик көрсеткіші ретінде қолданылады.

(22) Қытайдағы қазақтар тілі
Bala-lar bolsa ki̯tap ʷok-uw-da.
child-PL PTCL book read-VN-LOC

Бұндай қолданыс ұйғыр тілінде де табылады.

(23) Ұйғыр тілі
Bügün bol-sa, hawa bäk yaχši.
today PTCL weather very good

Топикты анықтайтын белгілерден тағы {-G^{4}A^2 kel-se},{-N^{3}I^2 al-i̯p ayt-sa }, {-N^{3}I^2 al-i̯p ayt-ar bol-sa} тіркестері табылады. Төмендегі екі мысалдағы қолданылуына қараңыз.

(24) Қытайдағы қазақтар тілі
Bala-lar-ɣa kel-se-k, ʷolar ki̯tap ʷoḳ-uw-da.
child-PL-DAT come-HYP-2PL they book read-VN-LOC
(25) Қытайдағы қазақтар тілі
Bala-lar-di̯ al-i̯p ayt-sa-ḳ/ al-i̯p
child-PL- ACC take-IP.CONV tell-HYP-1PL take-IP.CONV
ayt-ar bol-sa-ḳ ʷolar ki̯tap ʷoḳ-uw-da.
tell-AOR BOL.COP-HYP-1PL they book read-VN-LOC

Топиктарды синтаксистік белгілеу

Л. Джонсонның айтуынша, ескі түркі тілдерінде арнайы топиктік көрсеткіштерді қолданбай-ақ, бастауыш емес топиктерді ерекшелеуге болады (Johanson, 2021c: 141). Ескі түркі жазбаларында сөйлем құрамындағы есімдік компоненттердің сөйлемнің сол жағына (сөйлемнің бастауыштық орнына) ешқандай белгісіз орналасуын жиі

кездестіруге болады. Бұл құрылымдар предикаттан бөлініп, «сол жаққа ығысу» (left dislocation) үдерісіне ұшыраған топик болып табылмайды. Бұл – сөйлемнен тыс орналасқан топик элементтері, оларды «… туралы айтатын болсақ», «… қарастыратын болсақ» немесе «… қатысты» деп түсіндіруге болады.

Шығыс ескі түркі тілінде сөйлемнің құрамдас бөліктерінің реті топик-комментарий қағидасына қатты бағытталғандықтан, номинативтегі тура толықтауыштар сөйлемнен тыс топик көрсеткіштері ретінде қолданылады. Бұған (26) және (27)-мысалдар дәлел бола алады.

(26) Орхон
Sab anǰa ïδ-mïš.
word thus send-POST3

(27) Орхон
Xaγan at bun-da ber-di-miz.
ruler name here-LOC give-PAST-1PL

Ескі ұйғыр тілінде де (28) және (29)-мысалдарында көрсетілгендей, сөйлем мүшесінің ішінде орналасқан есім сөзі топик құрамдасы ретінде көрінеді.

(28) Ескі ұйғыр тілі
Ḳara ḳum aš-mïš.
black sand cross-POST3

(29) Ескі ұйғыр тілі
Tamu yol-ï tu-du-ŋuz.
hell way-POSS3SG block-PAST-2PL

Сол жаққа ығысу (left dislocation) топикті ерекше атап көрсету үшін қолданылады. Johanson (Johanson, 2015, 2021a: 939) мұны түсіндіру үшін түрік тілінен мысал келтірген. (30)-мысалдың орнына ерекше екпін қойылған топик (31)-мысалда кездеседі.

(30) Түрік тілі
‹Ali'yi öldür-dü-ler›.
Ali-ACC kill-PAST-PL

(Johanson, 2021a:939)

(31) Түрік тілі
‹Ali, o-nu öldür-dü-ler›.
Ali X-ACC kill-PAST-PL

(Johanson, 2021a: 939)

Бұл құрылымды қазақ тілімен салыстыруға болады. Алайда, мұнда маңызды синтаксистік айырмашылық бар. Қазақ тілінде осы сөйлемнің топигі номинативте емес, табыс септігінде тұруы керек.

(32) Қытайдағы қазақтар тілі
Ȧli-dį, *ʷo-ṇï* *ʷöltįr-įp* *ket-tį*
Ali-ACC X- ACC kill-IP.CONV LEAVE.POSTV-PAST3

Дегенмен, қос тілді адамдар арасында келесі тіркесті ауызекі сөйлеу стилінде қолдану мүмкіндігі артып келеді.

(33) Қытайдағы қазақтар тілі
Edįl, *men* *ʷoγan* *sen-be-y-mįn.*
Edil I he.DAT trust-NEG-PRES-1SG

(33)-мысалда топик *Edįl* ді грамматикалық тұрғыда білдіру үшін ол барыс септігінде, яғни Edįl-ge түрінде болуы тиіс. Осылайша, мұндай құрылымның себебі қытай тілінің ықпалына байланысты екенін қорытындылауға болады. Себебі бұл құрылым қытай тілінде кеңінен танымал үлгі болып табылады, онда топикті топиктік көрсеткіштерді қолданбай-ақ ұқсас түрде ерекшелеуге болады. Классикалық қытай тілінде zhě топиктік көрсеткіші сирек қолданылады. Бұл үлгінің Қытайдың мандарин тіліндегі көрінісі (34)-мысалда көрсетілді.

(34) Қытайша
Zhāng *wǒ* *bù* *xìnrèn.*
Zhang I don’t trust
‘Мен Жанға сенбеймін.’

Постбаяндауыштық топиктар

Л.Джонсон сөйлемнің *SOP* құрылымдарында да есімдіктер соңғы сөйлем шекарасынан оң жақта орналасуы мүмкін екенін атап көрсетеді (Johanson, 2021a: 948, 2021b: 52). Түрік тіліндегі (35) ‘Кетіп қалды, пошташы’, Ұйғыр тіліндегі (36) ‘Жақсы ұстаз, Хамит’ мысалдарына қараңыз.

(35) Түрік тілі
‹Git-ti, *postacı.›*
leave-PAST3 postman
(Johanson, 2021b: 52)

(36) Ұйғыр тілі
Yaχši *oķutķuči-dur,* *Χämit.*
good teacher-COP Χämid
(Johanson, 2021a: 939)

Олар жай ғана предикаттан кейінгі позицияға ығысқан құрамдас бөліктер емес, қайта қосымша элементтер болып табылады. Аталмыш сөйлемдер оларсыз да синтаксистік тұрғыда толыққанды болып табылады. Бұл элементтер көбіне интонациялық үзіліспен ерекшеленеді, ол жазуда үтір арқылы көрсетіледі.

Қазақ тілінде де түрік және ұйғыр тілдеріндегідей осындай құрылымдар бар, мысалы (37)-ні қараңыз.

(37) Қытайдағы қазақтар тілі
Kör-di, Aray.
see-PAST3 Aray

Л. Джонсон бұл құбылысты көбінде ойды нақтылау мақсатында қыстырылған толықтыру деп атап өтеді (Johanson, 2021a: 939, 2021b: 52). Ол негізінен ауызекі сөйлеу стилінде кездеседі, бірақ мұндай құрылымдар тек алдын ала жоспарланбаған сөйлеуге тән емес. Предикаттан кейінгі осындай есімдіктер өздері топик функциясын атқара алмайды, бірақ көбіне алдыңғы дискурста енгізілген топиктерді білдіріп, сол топиктің жалғасуын көрсетеді. Олар сөйлем шекарасы ішінде айтылмай қалған топикті білдіреді және комментарий не туралы екенін нақтылау үшін қосылады. Мысалы,

(38) Қытайдағы қазақтар тілі
Siz-di tanï-ma-dï-m, men.
you-ACC recognize-NEG-PAST-1SG I

Алайда, (39)да бастауыш пен толықтауыш етістіктен кейін келіп PSO сөйлемін құрайды.

(39) Қытайдағы қазақтар тілі
Tanï-ma-dï-m, men siz-di.
recognize-NEG-PAST-1SG I you-ACC

Бастауыш комментарийдің бір бөлігі

Сөйлемнің басында тұрған бастауыштар әдетте топик ретінде түсіндіріледі. Алайда, барлық ақпарат жаңа болып, бастауыш жаңа ақпараттың, яғни комментарийдің бір бөлігі болып табылатын сөйлемдер де кездеседі (Johanson, 2021a: 941), мысалы,

(40) Қытайдағы қазақтар тілі
Kisi kel-di.
person come-PAST3

Сөйлем бастауыш топик болып, предикат арқылы ол туралы комментарий берілетін категориялық құрылым ретінде түсіндірілуі мүмкін, мысалы: «Кісі келді», «Кісі келген екен», «Кісілер келді». Алайда, ол «толығымен жаңа» құрылым ретінде де түсіндірілуі мүмкін: «Бір кісі келді», «Бір кісілер келді».

(41)-мысалда бірінші құрамдас бөлік, яғни бастауыш, топик болып табылады, ал сөйлемнің қалған бөлігі «Кітап қайда?» деген сұраққа жауап ретінде ақпарат береді.

(41) Қытайдағы қазақтар тілі
Kitap bokša-da.
book bag-LOC

Дегенмен, (42)-мысалда бастауыш комментарийдің бір бөлігі болып келеді.

(42) Қытайдағы қазақтар тілі
Boḳša-da *kịtạp* *bar.*
bag-LOC book existing

Нәтижелері

Бұл зерттеу Қытайдағы қазақтар тілінің ақпарат құрылымындағы топикализация стратегияларын жан-жақты талдады. Зерттеу нәтижелері бойынша, Қытайдағы қазақ тілі мен стандартты Қазақстандағы қазақ тілінің грамматикалық негіздері арасында айтарлықтай айырмашылықтар байқалмады. Дегенмен, кейбір морфосинтаксистік және просодикалық маркерлердің қолданылуында кішігірім айырмашылықтар анықталды.

Қытайдағы қазақтар тілінде топикализация грамматикалық, синтаксистік және просодикалық тәсілдер арқылы жүзеге асады. Грамматикалық маркерлер, атап айтқанда, *γoy, ʷözi, bolsa, degen* сияқты демеуліктердің топикализацияланатын компоненттен кейін орналасуы арқылы топик анықталады. Күрделі демеуліктер *barγoy, barγoy de, barγoy šï* сияқты бөлшектер де топик белгілеуші қызметін атқарады.

Синтаксистік тұрғыдан алғанда, сол жаққа ығысу (left dislocation) құбылысы топикты айқын көрсету үшін қолданылады, алайда бұл құбылыс барлық сөйлем мүшелеріне қатысты бола бермейді. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда постпредикаттық позицияда орналасқан компоненттер де топик қызметін атқара алатыны анықталды.

Просодикалық тұрғыдан қарағанда, топик көбінесе интонацияның өзгеруі және қысқа үзілістер арқылы ерекшеленеді. Бұл просодикалық тәсіл сөйлемнің ақпараттық құрылымын айқындауда маңызды рөл атқарады.

Тілдік контактілердің ықпалын зерттеу нәтижелері Қытайдағы қазақтар тілінде ұйғыр және қытай тілдерімен ұзақ мерзімді өзара ықпалдастық нәтижесінде кейбір құрылымдық ерекшеліктердің пайда болғанын көрсетті. Дегенмен, бұл ықпал қазақ тілінің негізгі грамматикалық жүйесін өзгерте алмаған.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Қытайдағы қазақтар тілінің ақпарат құрылымын терең түсінуге және түркі тілдері арасындағы салыстырмалы зерттеулерді жетілдіруге елеулі үлес қосады.

Қорытынды

Осы мақалада қарастырылған топикализация стратегиялары Қытайдағы қазақтар тілінің ақпарат құрылымының өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Стандартты қазақ тілімен салыстыру арқылы топикализацияның ортақ және ерекше белгілері анықталды. Зерттеу барысында талданған морфосинтаксистік, просодикалық және грамматикалық ерекшеліктер қазақ тілінің түркі тілдері ішіндегі орнын нақтылауға көмектесті. Сондай-ақ, тілдік контактілердің әсерін зерттеу арқылы Қытайдағы қазақтар тілінің ішкі даму динамикасы айқындалды. Бұл зерттеу болашақта түркітану мен қазақ тіл біліміндегі жаңа зерттеулерге негіз бола алады.

Әдебиет

Әмір Р., 2002. Екінші дәрежедегі коммуникативтік талаптардың құрмалас сөйлемдер жүйесіндегі көрінуі // Жұбанов тағылымы: Респ-қ ғылыми-теориялық конференция материалдары. Ақтөбе. Б. 11-15.

Әмір Р.С., 2014. Қазіргі қазақ тілі құрмалас сөйлем жүйесі. Алматы: «Қазақ университеті» баспасы. 110 б.

Байтұрсынов А., 1992. Тіл тағылымы. Алматы: «Ана тілі» баспасы. 448 б.

Abish A., 2021. Kazakh and Karakalpak. [Қазақ және қарақалпақ тілдері]. In: Johanson & Csató (eds.). P. 337-353.

Chafe W.L., 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. In Charles N. Li (ed.), Subject and topic. New-York: Academic Press. P. 25-55.

Dai Q., 2001. Jǐngpǒ yǔ de huàtí. Language Studies 1. P. 100-105.

Givón T., 1983. Topic continuity in discourse: an introduction. In: Givón, T (ed). Topic continuity in discourse: A quantitative cross-language study. Amsterdam: John Benjamins. P. 3-41.

Halliday M.A.K., 1967. Intonation and grammar in British English. Muton: The Hague.

Hu S., 2004. Liángshān yí yǔ de huàtí jiégòu – jiān lùn huàtí yǔ yǔxù de guānxì. 3. P. 9-15.

Huang Ch., 2008. Qiāng yǔ de huàtí biāojì. 7/6. P. 599-614.

Johanson L. & Csató É.Á. (eds.), 2022. The Turkic languages. Second Edition. (Routledge Family Series.). London and New-York: Routledge. 560 p.

Kadir T. & Slam U., 2015. Wéiwú'ěr yǔ huàtí de yùnlǜ biǎoxiàn. Journal of Xinjiang University 43/5. P. 126-132.

Krifka M. & Musan R., 2012. Information structure: Theoretical, typological and experimental perspectives. Berlin: Deutsche National bibliothek. P. 1-44.

Lambrecht K., 1994. Information structure and sentence form: Topic, focus and the mental representations of discourse referents. Cambridge: Cambridge University Press. 376 p.

Lapolla R.J., 1988. Subject and referent tracking: Arguments for a discourse-based grammar of Chinese. In Emonds, J. & Mistry, P. J. & Samiian, V. & Thornburg, L. (eds.) Proceedings of the West Coast conference on linguistics. Department of Linguistics, California State University, Fresno. P. 60-173.

Lapolla R.J. & Poa D., 2005. Jiāodiǎn jiégòu hé yǔyì de yánjiū. In: Liejiong, X. & Pan, H.(eds.) Jiāodiǎn jiégòu de lèixíng jí qí duì hànyǔ cíxù de yǐngxiǎng. Beijin: Press of Beijin University of Foreign Languages. P. 57-78.

Li B. & Pan H. & Xu L., 2003a. Duì jiāodiǎn mǐngǎn de jiégòu jí jiāodiǎn de yǔyì jiěshì (shàng). 1. P. 1-11, 93.

Li B. & Pan H. & Xu L., 2003b. Duì jiāodiǎn mǐngǎn de jiégòu jí jiāodiǎn de yǔyì jiěshì (xià). 2. P. 108-119.

Li Z., 2007. Hāní yǔ de huàt. 5. P. 74-79.

Lu J., 2014. Shì shuō yǔyán xìnxī jiégòu lǐlùn. Academic Exchange 6. P. 5-13.

Lu J., 2017. Zhòngshì yǔyán xìnxī jiégòu yánjiū kāitùo yǔyán yánjiū de xīn shìyě. 4. P. 1-15.

Lu J., 2018. Zài tán yǔyán xìnxī jiégòu lǐlùn. 2. P. 163-172.

Tömür H., 2003. Modern Uyghur grammar. Morphology. Istanbul: Yildiz Press. 599 p.

Tömür X., 2011. Hazirḳi zaman uyγur tili grammatikisi [A Grammar of Modern Uyghur Morphology]. Morfologiyä. Beijing: The Ethnic Publishing House. 471 p.

Van Valin R.D. & Lapolla R.J., 1997. Syntax. Structure, meaning and function. Cambridge: Cambridge University Press. 713 p.

Wang B. & Kadir T. & Yi X., 2013. Wéiwú'ěr yǔ jiāodiǎn de yùnlǜ shíxiàn jí gǎnzhī, 38/1. P. 92-98.

Wei W., 2012. Qiǎn xī hāsàkè yǔ jùzi jiāodiǎn chéngfèn de jù zhòngyīn biǎoxiàn. 4. P. 30-33.

Xu L. & Liu D., 2003. Huàtí yǔ jiāodiǎn xīn lùn. Shanghai: Shanghai Education Press.

Xu L. & Liu D., 2007. Huàtí de jiégòu yǔ gōngnéng. Shanhai: Shanhai Education Press.

Yakup A. & Zhang D. (eds.), 2013. Functional typological approach to modality in the Altaic languages, Analytic comparative linguistic data: 400 sentences. Beijin: Press of Midzu China University.

Yakup A., 2016. Focus in Turkish and Uyghur: A preliminary report on an ongoing contrastive investigation. Turkic Languages 20. P. 113-131.

Yu Ch. 2011 Zàng miǎn yǔ de huàtí biāojì: jiān yǔ hànyǔ bǐjiào. Journal of Midzu China University Sciences of Philosophy and Social Sciences 38/1. P. 77-81.

Zhang D., 2004. Xiàndài hāsàkè yǔ shǐyòng yǔfǎ. Beijin: Press of Midzu China University. P. 712-713

Zhang D., 2015. Shítǐ yǔfǎ lǐlùn – hāsàkè miáoxiě yǔfǎ xué fāngfǎlùn. Beijin: Press of Midzu China University.

Zhang D., 2018. 2. Xiàndài hāsàkè yǔ shǐyòng yǔfǎ (Xiūdìng bǎn). Beijin: Press of Midzu China University.

Zhang B. & Fang M., 1996. Hànyǔ gōngnéng yǔfǎ yánjiū. Press of Tziansi Education.

Zhao Y. & Li Y., 2005. Lùn bái yǔ de huàtí jiégòu yǔ jīběn yǔxù lèixíng. 6. P. 10-22.

Zhou Sh. & Ning Y., 2012. Xiàndài wéiwú'ěr yǔ de huàtí jiégòu. Journal of Beijin Pedagogical University. P. 52-58.

Zimmermann M. & Féry C., 2010. Information structure: Theoretical, typological, and experimental perspectives. Cambridge: Cambridge University Press. 412 p.

Reference

Amir R., 2002. Ekınşı därejedegı kommunikativtık talaptardyŋ qūrmalas söilemder jüiesındegı körınuı [Manifestation of communicative requirements of the second degree in the system of compound sentences]. Jūbanov tağylymy: Resp-q ğylymi-teoriıalyq konferentsiıa materialdary [Zhubanov's lessons: materials of the scientific and theoretical conference]. Aktobe. [in Kazakh]. P. 11-15.

Amır R., 2014. Qazırgı qazaq tılı qūrmalas söilem jüiesı [Modern Kazakh language complex sentence system]. Almaty: “Qazaq universitetı” baspasy. [in Kazakh]. 110 p.

Baitursynov A., 1992. Tıl tağylymy [Language lessons]. Almaty: “Ana tılı” baspasy. [in Kazakh]. 448 p.

Abish A., 2021. Kazakh and Karakalpak. In: Johanson & Csató (eds.). P. 337-353.

Chafe W.L., 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. In Charles N. Li (ed.), Subject and topic. New-York: Academic Press. P. 25-55.

Dai Q., 2001. Jǐngpǒ yǔ de huàtí. Language Studies 1. P. 100-105. [in China].

Givón T., 1983. Topic continuity in discourse: an introduction. In: Givón, T (ed). Topic continuity in discourse: A quantitative cross-language study. Amsterdam: John Benjamins. P. 3-41.

Halliday M.A.K., 1967. Intonation and grammar in British English. Muton: The Hague.

Hu S., 2004. Liángshān yí yǔ de huàtí jiégòu – jiān lùn huàtí yǔ yǔxù de guānxì. 3. P. 9-15. [in China].

Huang Ch., 2008. Qiāng yǔ de huàtí biāojì. 7/6. P. 599-614. [in China].

Johanson L. & Csató É.Á. (eds.), 2022. The Turkic languages. Second Edition. (Routledge Family Series.). London and New-York: Routledge. 560 p.

Kadir T. & Slam U., 2015. Wéiwú'ěr yǔ huàtí de yùnlǜ biǎoxiàn. Journal of Xinjiang University 43/5. P. 126-132. [in China].

Krifka M. & Musan R., 2012. Information structure: Theoretical, typological and experimental perspectives. Berlin: Deutsche National bibliothek. P. 1-44.

Lambrecht K., 1994. Information structure and sentence form: Topic, focus and the mental representations of discourse referents. Cambridge: Cambridge University Press. 376 p.

Lapolla R.J., 1988. Subject and referent tracking: Arguments for a discourse-based grammar of Chinese. In Emonds, J. & Mistry, P. J. & Samiian, V. & Thornburg, L. (eds.) Proceedings of the West Coast conference on linguistics. Department of Linguistics, California State University, Fresno. P. 60-173.

Lapolla R.J. & Poa D., 2005. Jiāodiǎn jiégòu hé yǔyì de yánjiū. In: Liejiong, X. & Pan, H.(eds.) Jiāodiǎn jiégòu de lèixíng jí qí duì hànyǔ cíxù de yǐngxiǎng. Beijin: Press of Beijin University of Foreign Languages. P. 57-78. [in China].

Li B. & Pan H. & Xu L., 2003a. Duì jiāodiǎn mǐngǎn de jiégòu jí jiāodiǎn de yǔyì jiěshì (shàng). 1. P. 1-11, 93. [in China].

Li B. & Pan H. & Xu L., 2003b. Duì jiāodiǎn mǐngǎn de jiégòu jí jiāodiǎn de yǔyì jiěshì (xià). 2. P. 108-119. [in China].

Li Z., 2007. Hāní yǔ de huàt. 5. P. 74-79. [in China].

Lu J., 2014. Shì shuō yǔyán xìnxī jiégòu lǐlùn. Academic Exchange 6. P. 5-13. [in China].

Lu J., 2017. Zhòngshì yǔyán xìnxī jiégòu yánjiū kāitùo yǔyán yánjiū de xīn shìyě. 4. P. 1–15. [in China].

Lu J., 2018. Zài tán yǔyán xìnxī jiégòu lǐlùn. 2. P. 163-172. [in China].

Tömür H., 2003. Modern Uyghur grammar. Morphology. Istanbul: Yildiz Press. 599 p.

Tömür X., 2011 2. Hazirḳi zaman uyγur tili grammatikisi. [A Grammar of Modern Uyghur Morphology]. Morfologiyä. Beijing: The Ethnic Publishing House. [in Uygur].

Van Valin R.D. & Lapolla R.J., 1997. Syntax. Structure, meaning and function. Cambridge: Cambridge University Press. 713 p.

Wang B. & Kadir T. & Yi X., 2013. Wéiwú'ěr yǔ jiāodiǎn de yùnlǜ shíxiàn jí gǎnzhī, 38/1. P. 92-98. [in China].

Wei W., 2012. Qiǎn xī hāsàkè yǔ jùzi jiāodiǎn chéngfèn de jù zhòngyīn biǎoxiàn. 4. P. 30-33. [in China].

Xu L. & Liu D., 2003. Huàtí yǔ jiāodiǎn xīn lùn. Shanhai: Shanhai Education Press. [in China].

Xu L. & Liu D., 2007. Huàtí de jiégòu yǔ gōngnéng. Shanhai: Shanhai Education Press. [in China].

Yakup A. & Zhang D. (eds.), 2013. Functional typological approach to modality in the Altaic languages, Analytic comparative linguistic data: 400 sentences. Beijin: Press of Midzu China University.

Yakup A., 2016. Focus in Turkish and Uyghur: A preliminary report on an ongoing contrastive investigation. Turkic Languages 20. P. 113-131.

Yu Ch. 2011 Zàng miǎn yǔ de huàtí biāojì: jiān yǔ hànyǔ bǐjiào. Journal of Midzu China University Sciences of Philosophy and Social Sciences 38/1. P. 77-81. [in China].

Zhang D., 2004 1. Xiàndài hāsàkè yǔ shǐyòng yǔfǎ. Beijin: Press of Midzu China University. [in China].

Zhang D., 2015. Shítǐ yǔfǎ lǐlùn – hāsàkè miáoxiě yǔfǎ xué fāngfǎlùn. Beijin: Press of Midzu China University. [in China].

Zhang D., 2018. Xiàndài hāsàkè yǔ shǐyòng yǔfǎ (Xiūdìng běn). Beijin: Press of Midzu China University. [in China].

Zhang B. & Fang M., 1996. Hànyǔ gōngnéng yǔfǎ yánjiū. Press of Tziansi Education. [in China].

Zhao Y. & Li Y., 2005. Lùn bái yǔ de huàtí jiégòu yǔ jīběn yǔxù lèixíng. 6. P. 10-22. [in China].

Zhou Sh. & Ning Y., 2012. Xiàndài wéiwú'ěr yǔ de huàtí jiégòu. Journal of Beijin Pedagogical University 4. P. 52-58. [in China].

Zimmerman M. & Féry C., 2010. Information structure: Theoretical, typological, and experimental perspectives. Cambridge: Cambridge University Press. 412 p.

Глоссарийдегі қысқартулар

Қысқарту	**Ағылшынша толық атауы**	**Қазақша сәйкесті терминдер**
ABL	ablative	шығыс септік
ACC	accusative	табыс септік
AOR	aorist	ауорист
CAUS	causative	өзгелік етіс
COLL	collective	жинақтық
COMP	comparative	салыстырмалы шырай
CONV	converb	көсемше
COOP	cooperative	ортақ етіс
COP	copula	копула
DAT	dative	барыс септік
DER	derivational suffix	жұрнақ
GEN	genitive ілік	септік
HYP	hypothetical	болжалды/шартты рай
IMP	imperative	бұйрық рай
INSTR	instrumental	көмектес септік
LOC	locative	жатыс септік
NEG	negation	болымсыз
OBJ	object	олықтауыш
PASS	passive	ырықсыз етіс
PAST	past tense	өткен шақ
PL	plural	көпше
POSS	possessive	тәуелділік
POST	post-terminal	пост-терминал
POSTV	postverb	көмекші етістік
PRES	present tense	осы шақ
PTCL	particle	демеулік
PTCP	participle	есімше

REFL	reflexive	өздік етіс
Q	question particle	сұраулық шылау
SG	singular	жекеше
VN	verbal noun	есімше
VOL	voluntative	бұйрық рай
1	1st person	1-жақ
2	2nd person	2-жақ
3	3rd person	3-жақ

Автор туралы мәлімет:
Айнұр Әбіш, PhD, Классикалық мәтіндерді зерттеу кафедрасының доценті, Қытайдағы этникалық азшылықтар тілдері мен әдебиеттері факультеті, Орталық ұлттар университеті, Бейжің, Қытай.
Scopus ID: 57209641194

Information about author:
Aynur Abish, PhD, Associate Professor, Department of Classical Text Studies, School of Chinese Ethnic Minority Languages and Literatures, Minzu University of China, Beijing, China.
Scopus ID: 57209641194

Сведения об авторе:
Айнур Абиш, PhD, доцент факультета исследования классических текстов, Институт языков и литератур национальных меньшинств Китая, Центральный университет национальностей, Пекин, Китай.
Scopus ID: 57209641194

Мүдделер қақтығысы:
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 3 (2025) 166-185

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Comparative and typological features of consonant system in Turkic languages[1]

Z.M. Bazarbayeva[a], *A.M. Zhalalova[b], N. Ospangaziyeva[c]

[a]*Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0003-1141-1027
(E-mail: zeynepmb@mail.ru)
[b]*Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 000-0003-1216-3889
*(E-mail: akshaim01@mail.ru). *Corresponding author:akshaim01@mail.ru*
[c]*Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 000-0001-8875-5747
(E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru)

ARTICLE INFO

Keywords:
Turkic languages, phonetic-phonological system, sound changes, phoneme, consonantism, comparative analysis, diachronic studies, anlaut, inlaut, auslaut positions.

IRSTI 16.21.45

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-166-185

ABSTRACT

The article examines the consonant system of Turkic languages, which undergoes modifications in accordance with the articulatory features of the language. Identification of such changes as adjacent phoneme interaction, sound harmony, phoneme transformation, sound merging, their combinatorial variation depending on a speech rate, vowel assimilation between two consonants, sound voicing, etc., is the primary task of phonology. A comparative study of similar phonological patterns in related Turkic languages is currently a pressing task. The comparative-historical method of studying Turkic languages, which traces its origin back to Mahmud Kashgari's work "Diwan Lughat-at-Turk", has contributed significantly to determining the phonological structure of dialects within this language family. The comparative-historical study of languages is a research method based on the comparison of various historical and diachronic phenomena or processes to identify similarities, differences, and patterns observed over a certain period. This method allows for deeper understanding of the characteristics of individual languages included in a given language group, general trends in the development of related languages, and the acoustic-articulatory nature of consonants in general.

The primary purpose of the article is to identify the phonetic and structural features of the consonant systems of related Turkic languages (Kazakh, Bashkir, Uyghur, Karakalpak, Khakass, Shor, Chuvash, among others) through a comparative and typological lens. To achieve this goal, the study focuses on analyzing consonantal structure of these languages, the emergence of new phonemes, and the patterns by which they are integrated into phonological system of the language in the language sound system.

[1]The article was prepared within the framework of program-targeted financing of the project "Development of a word synthesis system based on the orthoepical norm of the Kazakh language" (IRN BR24993111).

© Z.M. Bazarbayeva, A.M. Zhalalova, N. Ospangaziyeva, 2025

The article applies a descriptive approach, drawing on existing research materials and data related to Turkic languages. It examines the distribution and behavior of consonant sounds in various word positions (anlaut, inlaut, and auslaut), highlighting both commonalities and differences. The analysis examines phoneme composition, sound harmony, articulatory features, and consonant transformations from both phonetic and phonological perspectives. Identifying shared and language-specific traits highlights the study's significance. Consonant variability shapes language norms, affects acquisition and competence, and informs the development of language processing technologies. The investigation of consonantal variation based on linguistic data has important implications for both theoretical and applied linguistics.

З.М. Базарбаева[a]
[a]*Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0003-1141-1027
(E-mail: zeynepmb@mail.ru)

***А.М. Жалалова**[b]
[b]*Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 000-0003-1216-3889
(E-mail: akshaim01@mail.ru)
*Байланыс үшін автор:akshaim01@mail.ru

Н. Оспанғазиева[c]
[c]*Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 000-0001-8875-5747
(E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru)

Түркі тілдеріндегі консонантизмнің салыстырмалы-типологиялық ерекшеліктері

Аннотация. Мақала түркі тілдеріндегі консонантизм жүйесіне арналған, ол тілдің артикуляциялық ерекшеліктеріне сәйкес өзгерістерге ұшырайды. Мұндай өзгерістерді анықтау фонологияның негізгі міндетіне жатады. Фонологиялық процесс – көрші фонемалардың өзара бір-біріне әсер етуі, дыбыстар үндестігі; бір сөздегі екі бірдей фонеманың біреуінің басқа дыбысқа айналуы; сөздің айтылу жылдамдығына байланысты дыбыстардың бір-біріне қосылып кетуі немесе олардың комбинаторлық

Received 13 June 2025. Revised 19 July 2025. Accepted 29 August 2025. Available online 30 September 2025.

For citation: Z.M. Bazarbayeva, A.M. Zhalalova, N. Ospangaziyeva Comparative and typological features of consonant system in Turkic languages // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 3. P. 166-185. DOI:http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-166-185

күйі; екі дауыссыз дыбыстың арасына дауысты дыбыстың кірігуі; дыбыстың ұяңдануы, яғни ұяң дыбыстың қатаң дыбысқа айналуы, т.б. да құбылыстарды қамтиды. Туыстас түркі тілдеріндегі мұндай фонологиялық заңдылықтарды салыстырмалы түрде зерттеу қазіргі таңда өте өзекті мәселе болып табылады. Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат-ат-түрк» еңбегінен бастау алған түркі тілдерін зерттеудің салыстырмалы-тарихи әдісі бұл тілдегі диалектілердің дыбыстық құрылымын анықтауда көптеген жетістіктерге әкелді. Салыстырмалы тарихи әдісі – белгілі бір кезеңдегі ұқсастықтарды, айырмашылықтарды, заңдылықтарды анықтау үшін әртүрлі тарихи-диахрондық құбылыстарды немесе процестерді салыстыруда қолданылатын әдіс. Бұл әдіс аталмыш тілдер тобына кіретін жеке тілдердің ерекшеліктерін, туыстас тілдердің жалпы даму тенденцияларын, жалпы дауыссыз дыбыстардың акустикалық-артикуляциялық сипатын түсінуге мүмкіндік берді.

Мақаланың басты мақсаты – туыстас түркі тілдерінің (қазақ, башқұрт, ұйғыр, қарақалпақ, хакас, шор, чуваш және т.б.) дауыссыз дыбыстар жүйесінің (консонантизм) дыбыстық ерекшеліктерін құрылымдық және типологиялық аспектілерінде салыстыра отырып айқындау. Бұл мақсатқа жету жолында туыстас түркі тілдерінің өзара байланысы, дауыссыз дыбыстар құрамы, жаңа фонемалардың пайда болуы және олардың тілдің дыбыстық жүйесіне ену заңдылығын саралау міндеті қойылған.

Мақала сипаттамалық негізде жазылған, себебі онда осы уақытқа дейінгі туыстас түркі тілдері бойынша зерттеу материалдары қарастырылған және оған қатысты шолулар жасалған. Жұмыста түркі тілдеріндегі дауыссыз дыбыстардың сөздің кез келген буынындағы (анлаут, инлаут және ауслаут позицияларында) көрінісі, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары, фонемалардың құрамы, үндестік сипаты мен ерекшеліктері, сондай-ақ консонантизм жүйесіндегі дыбыстық қатынастардың қалыптасу және өзгеру тәсілдері фонология және фонетика тұрғысынан талданады. Дауыссыз дыбыстар арасындағы жекелеген айырмашылықтар мен ортақ белгілерді анықтау мақаланың өзектілігін көрсетеді, себебі дауыссыз дыбыстардың вариативтілігі – тілдік нормаларды сақтауда, тіл үйрету процесінде, тілдік дағдыларды меңгеруде, тілді автоматты түрде өңдеуде өзіндік орны бар. Тілдік деректер негізінде сараланып отырған дауыссыз дыбыстардың вариативтілігі теориялық және қолданбалы лингвистика үшін өте маңызды.

Кілт сөздер: түркі тілдері, фонетика-фонологиялық жүйесі, дыбыстық өзгерістер, фонема, консонантизм, салыстырмалы талдау, диахрондық зерттеулер, анлаут, инлаут, ауслаут позициялары.

З.М. Базарбаева[a]
[a]*Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0003-1141-1027
(E-mail: zeynepmb@mail.ru)

***А.М. Жалалова**[b]
[b]*Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Республика Казахстан*
ORCID: 000-0003-1216-3889
(E-mail: akshaim01@mail.ru)
*Автор для корреспонденции::akshaim01@mail.ru

Н. Оспангазиева[c]
[c]*Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Республика Казахстан*
ORCID: 000-0001-8875-5747
(E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru)

Сравнительно-типологические особенности консонантизма в тюркских языках

Аннотация. Статья посвящена системе консонантизма в тюркских языках, претерпевающей изменения в зависимости от артикуляции языка. Выявление таких изменений является основной задачей фонологии. Фонологический процесс включает в себя такие явления, как взаимодействие соседних фонем друг с другом, гармония звуков; превращение одной из двух одинаковых фонем в одном слове в другой звук; слияние звуков друг с другом или их комбинаторное состояние в зависимости от скорости произношения слова; слияние гласных между двумя согласными, озвончение звука, то есть превращение глухого звука в звонкий звук и т.д. Сравнительное изучение подобных фонологических закономерностей в родственных тюркских языках в настоящее время является весьма актуальной задачей. Сравнительно-исторический метод изучения тюркских языков, берущий начало в труде Махмуда Кашкари «Диван лугат-ат-тюрк», привёл к многочисленным успехам в определении фонологического строя диалектов этого языка. Сравнительно-исторический метод – это научный метод, основанный на сопоставлении различных историко-диахронических явлений или процессов для выявления сходств, различий и закономерностей, наблюдающихся в течение определённого периода. В нашем исследовании данный метод позволил нам понять особенности отдельных языков, входящих в данную языковую группу, общие тенденции развития родственных языков и акустико-артикуляционную природу согласных в целом.

Основная цель статьи – выявить звуковые особенности консонантного строя (консонантизма) родственных тюркских языков (казахского, башкирского, уйгурского, каракалпакского, хакасского, шорского, чувашского и др.) в структурно-типологическом аспекте путём их сопоставления. Для достижения этой цели ставится задача проанализировать родственные тюркские языки, состав согласных, появление новых фонем и закономерности их включения в звуковую систему языка.

Статья написана на описательной основе, так как в ней рассматриваются материалы исследования по родственным тюркским языкам до настоящего времени и сделаны соответствующие обзоры. Анализируются проявления согласных звуков в тюркских языках в любом звене слова (в позициях анлаута, инлаута и ауслаута), их сходства и различия, состав фонем, характер их гармонии и особенности, а также способы формирования и изменения звуковых отношений в системе консонантизма с точки зрения фонологии и фонетики. Выявление индивидуальных различий и общих черт между согласными свидетельствует об актуальности статьи, так как вариативность согласных имеет свое место в соблюдении языковых норм, в процессе языкового обучения, в овладении языковыми навыками, в автоматической обработке языка. Вариативность согласных, дифференцируемых на основе языковых данных, очень важна для теоретической и прикладной лингвистики, общего языкознания.

Ключевые слова: тюркские языки, фонетико-фонологическая система, звуковые изменения, фонема, консонантизм, сравнительный анализ, диахронические исследования, позиции в анлауте, инлауте, ауслауте.

Introduction

Changes in a language, influenced by internal and external extralinguistic factors, have an impact on its development. Under the influence of substrate and adstrate languages, particularly through contact and interaction with other languages, the consonant system can expand, leading to the emergence of new phonemes. This process, known as phonologization, results in the enrichment of the system. Besides, evidence can be observed in the Turkic languages. The use of distinct symbols to represent marked consonants in the the Orkhon-Yenisei inscriptions suggest early awareness of phonological system. Additionally, the preservation of the ancient consonantal features in certain modern Turkic languages, alongside the incorporation of new phonemes introduced through borroed words, names and concepts from neighbouring langauges, underscores the dynamic nature of consonant system evolution. These factors highlight the relevance and urgency of the problem addressed in this article. While considering such significant phenomena, we analyze the views of researchers and compare the data in related languages. H. Paul, A. Martine, et al. gave great importance to changes in the regularity of sounds. In the work “About the Principle of Language Economy in Linguistic Literature”, it is believed that in the flow of words, the fate of an individual element in a language depends not only on the sound next to it, but also on all elements in the entire language system.

Materials and research methods

When speaking about the comparative historical study of Turkic languages, we first mention the work “Diwan Lughat at-Turk”, a dictionary of Turkic languages written in the 11th century by Mahmud Kashgari. The scientist comparatively analyzed the genetic affinities of words borrowed from related languages and the exchange of certain sounds that indicate the kinship of Turkic peoples. Historical-comparative, typological research, which laid the foundation for a systematic comparison of the phonological structure of Turkic languages, is also widely described in the works of V. Radlov and his followers (Tenishev, 2002).

Turkologists specializing in phonetics have noticed that the simultaneous use of inductive and deductive methods in the study of Turkic languages is effective. The inductive method aims at revealing general patterns by collecting lexical, phonetic, and grammatical specific linguistic data in one or more related or unrelated languages and comparing them. However, researchers have found that the comparative-historical method is most effective when based on materials from languages that are related to one another and belong to the same group or branch. The deductive method systematizes the identified patterns and considers the need for a typological or historical classification. These methods are widely used in the study of Turkic consonants (Bazarbaeva, 2022).

Throughout its long history, the structure of the sound system of Turkic languages has changed significantly. The sound systems of those languages differed in several ways as a result of the modifications they underwent before reaching our present era. These distinctions can be heard in both vowel and consonant sounds (Namazova, 2024: 463).

The instrumental-phonetic investigation of Turkic consonants before 1951 was sporadic. In the articles of that time, one could mainly find studies based on one instrumental method of investigation and devoted to individual problems of consonantism (sometimes of a single sound) (Baitchura, 1975). In the late XX and early XXI centuries, more and more comparative works devoted to the study of phonetics of related Turkic languages, phoneme composition, peculiarities of their pronunciation, syllable structure, prosody, describing the characteristic

features of vowels and consonants began to be published. Fundamental studies of scientists as M. Tomanov (1981), S. Omarbekov, N. Zhunisov (1985), Zh. Aralbaev (1988), N. Baskakov (1988), G. Musabaev (1988), L. Johansson, E. Chato (1998), E. R. Tenishev, G. F. Blahova, E.A. Grunina, A.V. Dibo, I.V. Kormushin, L.S. Levitskaya, D.M. Nasilov, O.A. Mudrak, K.M. Musaev, A.A. Chechenov (Tenishev et al, 2002), M. Orazov (2004), M. Eskeeva (2007), B. Sagyndikhuly (2009), Z. Bazarbaeva (2022), I. Darvishov (2022), Y. Madaliev (2024), and others have made significant contributions to the study of the history of the development of Turkic languages.

Guided by the research of those scientists, the article discusses the method of historical-comparative, typological phonetic analysis. It allowed for identifying systemic correspondences and differences between the branches of the related Turkic languages (Bazarbayeva et al., 2024: 52). The method is based on two principles: *comparative-historical* (identification of Proto-Turkic, Proto-Kipchak forms of modern languages); *typological* (comparative differentiation of sound changes).

Research background

In modern studies, it can be seen that Turkicologists divide the consonants in the language into three categories:

– labial consonants (p, b, m, w);

– front lingual consonants (t, d, n, l, č, š, s, ž/ʒ, z/δ, r);

– middle lingual consonants (k, g, q, γ, j, ǯ, h).

Given the impossibility of considering all consonant sounds of the language in this article, we have decided to take only a few consonant phonemes: labial consonants – p, b, m, front lingual consonants – t, d, s/ş, and middle-lingual consonants - k, g, q, i(й).

According to some research data on labial consonants, in the ancient Turkic languages, the consonants *b, m,* and *w* were allophones of the phoneme */p/*. In the course of language development, the allophones became independent phonemes based on the phenomena of sonorization [m] and spirantization [w]. Therefore, it is explained that as a result of the phenomenon of phonologization, the phonemes *<b>, <m>,* and *<w>* in the Turkic languages spread from the archetype *<p>* (Baskakov, 1988).

If we consider the assimilation variants in the Proto-Kipchak languages, we can see that it is used in the form *p-b-m.* In modern Turkic languages, the soft consonant *b* is more common at the beginning of words than the hard consonant *p.* And in ancient monuments, the hard consonant *p* is often found. This situation suggests that the hard consonant */p/* is among the ancient phonemes. Among the Kipchak languages, although the consonant *p* is frequently used in the Karakalpak language, the occurrence of the sound *b* predominates.

In the Kazakh language, the sounds *p* and *b* are sometimes pronounced alternately at the beginning of a word, for example, the words *pyshaq-byshaq (knife), putaq-butaq (branch), pu-bu (steam), zhipek-zhibek (silk).* Also, in the Karakalpak language, instead of the voiceless sound p in the Kazakh language, the voiced sound b is used at the beginning of the word, for example, in the Kazakh language – *baki (pocket knife), bal (honey), bitti (finished), bitim (peace agreement; build), bolat (steel), bu (steam), buta (bush), butaq (branch), buqara (public), butin (whole), in the Karakalpak language – paki, pal, pitti, pitim, polat, pu, puta, putaq, puqara,* etc. Between two vowels, the voiceless p changes to the voiced sound, and alternates with the sounds b and w in a combinatorial manner, for example, *jap-y – ja-by, kop-i – ko-bi, sebep-i – sebebi, mektep – mekteb-i, jap-a – ja-ba, ek-e – ege, qap aldy – qab aldy, kop eken – kob eken, tap-yp – tawyp, jap-yp – jawyp, tep-ip – tewip, sep-ip – sewip* etc. (Aralbaev, 1988: 46).

The peculiarity of the *p* and *b* sounds at the beginning of words is that among Turkic languages, the number of words beginning with the p sound is smaller than that of the *b* sound, and the occurrence of the *b* sound instead of the *p* sound at the beginning of words is especially dominant in the Bashkir language.

In Kazakh dialects, the consonants *p* and *b* alternate *in the position of anlaut;* the consonant *p* does not occur in Kazakh literary language, but in other Turkic languages, e.g., in dialects of Turkmen and Turkish, it is used together: *pishir-bishir, puz-buz, palta-balta, pu-bu. In the position of inlaut,* the consonant *b* changes to the *v* sound, for example, the word *taba (griddle)* occurs in Uyghur as *tava* and in Uzbek as *tova* (Sagyndykuly, 2009: 66).

Labial consonants are used interchangeably because they share common characteristics. The difference between voiced and voiceless consonants depends on the vowels. For example, voiceless consonants become voiced when they are placed between vowels, and sometimes change to nasal consonants.

The increased use of the consonant *b* at the beginning of words is characteristic of Turkic languages. This includes the languages of the Oguz and Kipchak subgroups (Tomanov, 1981: 62). But in the Chuvash, Khakas, and Shor languages, the Proto-Turkic *b* consonant at the beginning of a word is replaced by a p sound. For example, *balyq* (fish) – *păla* (Chuvash), *palakh* (Khakass), *palakh* (Shor); *bel* (waist) – *pĕl* (Chuvash), *pil* (Khakass), *pil* (Shor); *bar* (there is, exist) – *păr* (Chuvash), *par* (Khakass), *par* (Shor).

The use of voiceless and voiced consonants in the middle of a word in Turkic languages also has its system and peculiarities. The transformation of every voiceless consonant into a voiced sound in the middle of a word is not the same in all languages. It happens because of the doubling of consonants or the influence of a vowel between two consonants. In the Kipchak and Karluk languages, both voiceless and voiced consonants are pronounced in the root. Voicing of consonants occurs in the root and suffix, e.g., in Kazakh *tap-taby (find), daq-dagy (stain), oq-ogy (bullet);* in Tatar *baq-bagy (garden), aq* (white)-*agym* (current) (Tomanov, 1981).

At the beginning of a word, between two vowels, *b* is often pronounced. On the contrary, at the end of a word in modern Kazakh, only the *p* sound is pronounced. Of course, it is also found in the anlaut and the case of intervocalic. One of the peculiarities of the Kazakh language is that no word ends with the b consonant. Since the writing of these two letters was previously one character, each of the Turkic peoples read it in its own way. In the Oirot language, which belongs to the Altai language group, no word begins with the p sound. Tatar, Bashkir, Kyrgyz, Kazakh, Karakalpak, Nogai, and Altai languages are similar. In Uzbek, Turkmen, and Azerbaijani, the p sound is active. That is, in these languages, the influence of Persian is strong, and the voiceless *p* sound becomes softer and is pronounced more often, e.g., *push (bos – empty), pas (baseng – low), parchyn (barshyn – precious fabric), pakir (baqyr – copper-bucket), peshment (beshment – quilted jacket), pustek (bostek – cushion),* etc. So, even in ancient times, the sounds of the voiced b and the voiceless *p* are mentioned in only five words in both the large and small inscriptions of the Kultegin monument, and only 12 times in the *- yp (ып), - ip (ip)* converb (participle) form of the verb. Of course, this use is not often. In the Talas alphabet, there is a special symbol for the p sound. It is not divided into hard and soft, like other consonants (Musabaev, 1988).

Analysis

From the point of view of the genesis of the sound system of the language, considered in the context of the acoustic-articulation capabilities of the ancient Turkic peoples, the hypotheses

about the primacy of voiceless consonants may be correct. And the explicit preservation of the anlaut *b* in the Old Turkic language, which was formed in direct chronological continuity with the Proto-Turkic language, indicates that it was clearly in use. It is impossible not to preserve continuity in the process of language development, which includes successive chronological periods. Linguistic data fully confirm the use of anlaut *b* in the language of medieval Turkic speakers. Thus, theoretically confirming the possibility of the origin and formation of the bilabial sound *b* from the hard phoneme *p*, we can note that the anlaut *b* was used along with the sound *p* at the early stages of the development of Turkic languages (Eskeeva, 2007).

In all Turkic languages, pairs of voiceless and voiced consonants are often used in combination at the beginning of words. However, even among its latter language group, the extent to which each pair of these consonants is used in the anlaut is not the same. Among them, one can find languages that use one of these labial consonants more frequently at the beginning of words. For example, in Kazakh and Kyrgyz, the voiced consonant *b* is much more often found at the beginning of a word than the voiceless consonant *p*. In some individual dialects, the use of voiced b and voiceless p at the beginning of numerals often changes, and sometimes they are interchangeable. Be that as it may, the transition of *b* to *p* is a phenomenon that is too rarely observed in Kazakh colloquialisms at the beginning of a word (Omarbekov, Zhunisov, 1985).

The occlusive voiced consonant phoneme *b,* formed by the closing and abrupt opening of the lips, often occurs at the beginning of a word and within a word, and depending on its phonetic position, it can be pronounced in several combinatorial variants, retaining its main variant at the beginning of a word: *bol (be), bekem (strong), bugin (today), birge (together)*. And among two vowels, the consonant b is pronounced as a semi-occlusiveness spirant, which is found between *b* and *v*, for example, *ab(v)ayla* (be careful), *sab(v)a* (kumis leather vessel), *shab(v)aq (fry), qab(v)an (boar), ayta b(v)er (go on)*. The spirant variant of the occlusive consonant b is also found in modern Kazakh, Nogai, and Kyrgyz languages. Instead of the initial *b* in Karakalpak, the sonant m is sometimes pronounced in Kazakh, e.g., in Karakalpak – bunyng, buny, bunda, in Kazakh – *munyng (this ...'s), muny (this or it), munda (here)*, there is also a variant *bunyng, buny, bunda.* From a historical point of view, the form starting with m probably appeared a long time ago. In Khakass, Shor, and Chuvash languages, instead of *b* at the beginning of a word, solid *p* is always used, for example, in Kazakh-*bas* (head), in Shor-*pash,* in Khakass-*pas,* in Chuvash-*pus* (Aralbaev, 1988: 45).

It is a well-established fact in phonetic works that the consonants *p* and *b* are interchangeable in related Turkic languages. Since the functions of these phonemes are similar, they can be used interchangeably. The difference between voiceless and voiced consonants is that one has a sound, while the other does not. Voiceless consonants become voiced when they fall between vowels, sometimes becoming voiced consonants. The fact that voiced and voiceless consonants are not opposed to each other is a feature that dates back to the time of Proto-Turkic, is also characteristic of the Proto-Kipchak language, and can be considered a feature not far removed from the dialects of modern Kipchak languages. In the dialects of the Bashkir language, the difference between the above-mentioned voiceless and voiced sounds is not noticeable.

The voiced plosive b consonant at the beginning of the word has remained unchanged from Proto-Turkic, Proto-Kipchak to the present-day Kipchak languages, for example, in Kazakh, Karachay-Balkar, Karakalpak, Nogai – *boj* (figure; body), in Bashkir, Tatar – *buj* (figure; body), in Kazakh – *pis* (cook; figuratively meaning is be ready), in Nogai – *bis.* The correspondence of *b / p,* which comes from Proto-Turkic, is like a relic preserved from the past, in Kazakh *pyšaq / byšaq* (knife), in Bashkir dialect *pysaq, palta* (Tenishev et al, 2002: 262). In Bashkir,

the consonants *p / b / m* are used together, for example, *pajtaq / majtaq / bajtaq (boundless, wide steppe)*. In the middle of a word, in the inlaut position, the consonant *b* is often used in the Proto-Kipchak language and modern Kipchak, in Kazakh, e.g., žalbarynu (pleading). In most modern Kipchak languages, the consonants *b / p* are spirantized and change to w when they occur between two vowels. In Kazakh, Karakalpak languages, *saba* > *sawa* (kumis leather vessel). In Kazakh, Karakalpak, Bashkir, Nogai, and Tatar languages, *tabaq* > *tawaq* (plate). In this position, the change of b to w does not change the meaning of the word, since they are optional variants of the same phoneme, and they do not form a phonologically meaning-distinctive opposition. It is known that in the Proto-Kipchak language, as well as in modern Kipchak languages, the voiced b consonant does not occur. In words derived from borrowings, *b* becomes a voiceless p consonant: *kitab* > *kitap* (book), *klub* > *qulup* (club).

It is known that in the Turkologists' works, the consonant m is considered along with the consonants *b* and *p*. They alternate with each other in a combinatorial manner. The consonant m is an implosive nasal sonorant or sonant phoneme, which is formed by the lips sticking together. Earlier the sonant m was rarely used at the beginning of a word, but in today's vocabulary, it is used in all word positions: *men (I), mal (livestock), mol (a lot), muz (ice), mindet (obligation, responsibility, duty), aman (healthy), keme (ship), tam (house), adam (man)*. In dialects, the sounds *m, b, p* are pronounced alternately even within the root word: *aspan-asban* (sky), *batpan-batman* (heavy; massive), *ketpen-ketben* (mattock). In some Turkic languages, the pronunciation as asman, batman, ketmen is considered the norm. At the end of a word, the front lingual consonant *n* sound is combined with the labial m sound under the influence of the *b* sound at the beginning: *nanbady-nambady* (didn't believe), *janba-zamba* (don't burn), etc. (Aralbaev, 1988). In this regard, if the final *n* sound of the root is before the sounds *b* and *p,* it changes to m, for example: *senbe – sembe* (don't believe), *Zhanpeis – Zhampeis* (a man's name). The fact that the consonant *n* changed to *m* can also be seen in historical monuments, for example: *unutmaq-umytpaq* (will forget), *naqyl – maqal* (saying-proverb), etc. (Sagyndykuly, 2009).

As for *the front lingual consonants, t* is considered a voiceless alveolar plosive (occlusive) phoneme, which is produced by the contact of the front tongue with the upper front teeth. When this phoneme is pronounced, an implosive phase is observed. After it, one can observe an explosive phase due to the abrupt opening of the tongue and teeth (Aralbaev, 1988: 50).

The consonant *t,* which was derived from Proto-Kipchak, is used in most modern Kipchak languages in the beginning and middle of words without changes. However, we notice that in some Kipchak dialects it has changed to d under the influence of the Oghuz language. It is expressed in the Kazakh, Altai, Karakalpak, Nogai, Kumyk, and Urum languages as follows: *til* > *dil* (language), *taw* > *daw* (mountain).

In the Khakass and Shor languages, the consonant *t* is preserved in the words *til* and *tau.* In the Chuvash language, the Proto-Turkic word til changes to *čĕl (t → č)*. And although the sound *t* is preserved in the *word tăv* (tau), sound changes are observed in the process of pronunciation. These changes show a typical feature of the Oghuric languages.

Sound *d* is a voiceless phoneme produced by the front of the tongue touching the upper incisor. This consonant is pronounced voiced at the beginning and in the middle, but voiceless at the end. This is a rare sound originating from the Proto-Kipchak language. It is also rare in modern Kipchak languages, often influenced by the Oghuz language, for example, in Kazakh – *dejin / šejin* (until, up to), which are phonetically close to the root words *dek* and *sek,* although their meanings may be different (Aralbaev, 1988: 51). The consonant *d* also occurs in the Kazakh language in the *words dauys* (voice, noise), *durys* (right), *adyr-budyr* (uneven).

There is also a person named Adyrbek. In Kazakh, there are curses *ədirä qalgyr* (damn you), *essiz qalgyr* (you brainless fool). Since these words do not exist in other Kipchak languages, they may be old words derived from Proto-Turkic.

In Proto-Kipchak and modern Kipchak languages, the d consonant in the inlaut position occurs only in affixes: *berdi* (gave), *ajtady* (say), *qolda* (support; in hand), *jerde* (on the ground). If d existed in Proto-Turkic, it would have undergone reconstruction to Proto-Kipchak at that time, and the sonant j would have appeared instead of it.

In the modern Kipchak languages and medieval writing monuments, *j* is always used instead of *d* among vowels: *d- j ajaq* (leg), *qajun* (in-law). The word quwushan in the Karachay-Balkar language can be compared with the Kazakh language – *qujushan* < *qudushan* (d > j > w). Sometimes we can notice the version *d* > *n* in the word *tamda* > *tamna.* D – is not used in the auslaut position in Proto-Kipchak. Instead of the reconstructed d, j is used at the end of a word in modern Kipchak: qoj, quj, qyi. In borrowed words, d becomes t (d → t). The Russian word zavod (plant) becomes zawyt in Kazakh (Tenishev et al, 2002: 266).

The phoneme *ş* is a spirant, a two-focus voiceless postalveolar fricative phoneme formed by the approximation of the anterior tongue to the alveolar ridge. In the Kazakh language, the phoneme *ş* occurs at all word positions: *şaş* (hair), qaşan (when), *şelek* (bucket) (Aralbaev, 1988: 55). Some Turkic languages use the *č, s* sounds instead of the phoneme *ş* in the Kazakh language, e.g., the Kazakh word üş (three) becomes *üč* in the Azerbaijani, Kyrgyz, Turkmen, Uyghur languages; the Kazakh word *şyğar* (take out, release, in some cases maybe) in Kyrgyz becomes *čyğar* (Aralbaev, 1988: 56).

In the Proto-Kipchak language, ş is consistently used in the auslaut position. This position of the *ş* phoneme is preserved in most modern Kipchak languages. For example, in the Karachay-Balkar, Kyrgyz, Kumyk, and Crimean Tatar languages, it is *baş* (head), *boş* (empty), *iş* (business). In the dialect and written language of the Kazakh language, *ş/s* is used*: baş / bas* (head), *beş / bes* (five), *alpyş / alpys* (sixty) (Tenishev et al, 2002: 271). In Chuvash bas (head) → pus; *beş / bes* (five) → *pĕš / peš; alpys* (sixty) → *ultăr*, there is a big difference, since this language does not belong to the Kipchak languages; in Khakass – *bas* → *pas; bes (five)* → *pis; alpys* (sixty) → *alpis;* in Shor *bas* → *bas* (the same as in the modern Kazakh language); *bes* (five) → *pis; alpys* (sixty) → *alpis.* In the Shor and Khakass languages, the word *alpys* (sixty)– *alpis* has the same form, and it is very close to Kazakh, but there are some phonetic pronunciation features.

In the Central Kipchak languages and the Gaitaş dialect of the Karaim language, *ş* > *s* changed at the end of words. For example, in the Kazakh, Karakalpak, and Nogai languages, it is bas (head), is (business). In the affixes of the Central Kipchak languages, *ş* was replaced by the s sound, e.g., *is* (business). In the *Karachay-Balkar, Kyrgyz, Crimean Tatar, Kumyk languages, alyš, keliš,* in the Kazakh, Karakalpak, *Nogai languages, alys* (far), *kelis* (agreement) (Tenishev et al, 2002).

The phoneme k was considered from the middle lingual consonants. This is a voiceless, plosive (occlusive) phoneme produced by a clear touch of the center of the tongue to the hard palate. The nature of the k sound in Turkic languages is different; for example, the k phoneme is pronounced with a front articulation in the Karakalpak, Kazakh, Nogai, and Turkic languages, unlike in the Karluk and Oghuz Turkic languages. In most cases, the *k* phoneme is accompanied by front vowels, for example, *kün* (the Sun), *kel* (come), *eki* (two), *terek* (poplar). The phoneme k also occurs at the beginning, end, and middle of words, for example, *kök* (blue), *köz* (eyes), *kerek* (need)*, tülki* (fox) (Aralbaev, 1988: 57).

The next phoneme we considered was the *g* phoneme – a voiced plosive phoneme formed by the strong contact of the middle of the tongue with the hard palate, a voiced form of the

voiceless *k* consonant. In the Proto-Kipchak language, *g* does not occur in the anlaut position. It occurs only in the middle of a word. Therefore, the *g* consonant can be considered as a phoneme that arose based on the assimilation phenomenon of the k sound. This phoneme occurs between two vowels, in Kazakh: *bu + kun > bugun* (today), *keše + keldi > kešegeldi* (came yesterday) (Tenishev et al, 2002: 276). Aralbayev noted that instead of *k* at the beginning of words in Kazakh, the consonant g is sometimes pronounced in the Karakalpak language, and gave the following examples: *kilem-gilem* (carpet), *kereŋ-gereŋ* (deaf), *keude-geude* (chest), *köže-göže* (soup), *kürek-gürek* (shovel), *küzet-güzet* (security) (Aralbaev, 1988: 58).

The consonant *q* is a voiceless plosive phoneme, produced by the back of the tongue touching the back of the palate. In spoken language, the sounds *q* and *h* are pronounced alternatively within a word, and in intervocalic position, the voiceless *q* and the voiced γ alternate combinatorially, for example, *taqta-tahta* (board), *toqsan-tohsan* (ninety), *toqta-tohta* (stop), *šyqty-šyqty* (went out), and a*q-y – aγy, oraq-y – oraγy, aq ala – aγ ala*. Instead of the back-tongue sound *q* in the Kazakh language, in the modern Chuvash, Khakass, Tuvan languages, the spirant h is always pronounced, for example, in Kazakh – *qabyrga* (rib; wall), in Khakass – *habyrga, i*n Kazakh – *qazan* (cauldron), in Khakass – *hazan,* in Kazakh – *qap* (bag, sack), in Tuvan – *hap*, in Kazakh – *qol* (arm, hand) corresponds to Tuvan – *hol,* in Kazakh – *qar* (snow), in Tuvan – *har* are pronounced (Aralbaev, 1988: 59).

A spirant (single-focus) oral sonorous phoneme *i(ŭ)* is produced by the tongue touching the hard palate. This consonant is most often found at the end and in the middle of words *(aiaq/ leg, saia /shade, shadow, qaiyq/ship), tai/young horse, foal)* (Aralbaev, 1988: 56). In dialects, sometimes the *sounds j* (дж), i (й) are pronounced alternately at the beginning of words *(jaqsy-iahşy (good, ok), joq-ioq (no), jol-qol (way, road), jyl-iyl (year)*. The fact that the sounds *j / i(ŭ)* sometimes alternate at the beginning is closely related to the history of the language. When the spirant i(й) comes with a vowel at the end of a word, it creates closing diphthongs *(tai/ foal, toi/ celebration, süi/ kiss)*. Instead of the i(й) spirant, other sounds are pronounced in some Turkic languages, e.g., in Kazakh – *aiaq* (leg), in Khakass – *ağah,* Shor – *ayaq,* in Yakut – *ataq,* in Chuvash – *ăvăt,* in Orkhon – *adaq*; in Karakalpak – *qūiryq,* in Shor – *kuzuruk,* in Tuvan – *kuduruk,* in Yakut – *huturuk*. This alternating pronunciation of *i(ŭ)/ z/d/t/u* sounds in Turkic languages is associated with the history of language development (Aralbaev, 1988: 57).

Results

As noted by Johanson and Csato, most Turkic languages are characterised by a similar set of consonants: (p, b, t, d, k, g/q), nasals (m, n, ŋ), fricatives (s, z, ʃ, ʒ, h), liquids (l, r) and glides (j, w). It may differ in their exact distribution and sound, as some languages have velar and uvular sounds /k/ or /g/ (Johanson, Csato, 1998).

In the Proto-Kipchak language and the modern Kipchak languages, the phenomenon of *p > b > m* is firmly established. Starting from the Proto language, the *p* sound that comes after a vowel at the end of a word has been preserved in all Kipchak languages that descended from Proto-Kipchak, in Kazakh – *žap,* in Bashkir, Tatar, Karakalpak, Karachay-Balkar, and Nogai – *jap.* When affixes beginning with vowels are added to the root, the final *p* becomes voiced *(p > b > w)*. In Kazakh, žap + yl (close) > žabyl/ žawyl, tap + yl (find) > tabyl > tawyl. The use of p, b, m in interrogative and negative affixes in Kipchak languages is a legal one: *-pa/-pe/-ba/-be/-ma/-me: ajtpa, ketpe, kezbe, alma, kelme* (Bazarbayeva, 2022).

Table 1. The appearance of labial consonants (p, b, m) in the Kipchak and Shor, Khakass, and Chuvash languages.

Таблица 1. Губные согласные в кыпчакском, шорском, хакасском и чувашском языках (p, b, m).

1-кесте. Қыпшақ, шор, хакас және чуваш тілдерінде еріндік дауыссыздар (p, b, m)

bas (head)	bas	bas	baš	baš	baš	bas	pas	pus
bol (become)	bol	bol	bul	bul	bol	bol	pol	pĕr
myŋ (mïŋ) (thousand)	myŋ	myŋ	miŋ	miŋ	miŋ	mïŋ	möŋ	mĕn
temir (iron)	temir	temir	timir	timir	temir	temir	tömir	tĕmĕr
keme (ship)	keme	keme	kimä	kima	keme	keme	kemi	kamă
baqa (frog)	baqa	baqa	baqa	paqa	maqa	baka	paha	paka
qap (bag)	qap	qap	qap	qap	qap	hap	hap	hup
жұм-žum (round, soft, bend)	žum	jum	jom	Jom	ǯum	yum	yum	chĕm

As we can see from the examples given in Table 1 above, the word жұм – *žum* (round, soft, bend) is pronounced in the Shor and Khakass languages as *yum,* similar to other Turkic languages, while in Chuvash it is pronounced as *chĕm*. This is explained by the fact that the word жұм *(žum)* does not exist in the language. It corresponds to the Proto-Turkic word *chĕmlĕ* (yumšaq). Here, we assume that the root of the word *yum* is preserved, but it has been transformed into the chĕm form.

While in Kazakh words usually begin with the letter m, in Turkmen and Azerbaijani words usually begin with the letter b: *men – ben (I), mūryn – būryn (nose), masaq – bačaq (ear (of grain)* (Orazov, 2004: 97).

I. Darvishov states that one of the signs indicating the inseparable connection of Proto-Turkic language with modern Turkic languages in the system of consonantism is the presence of *b > p, b > v, b > m* (Darvishov, 2022: 7651).

The group of phonemes *m, b, p* in the Old Turkic languages also includes the sounds *v, f,* which are produced by the lips. Since the first three sounds *(m, b, p)* are a reflection of the ancient phonological system of the Turkic languages, they are pronounced in the original Turkic words, while the sounds v, f are pronounced in the borrowings from other languages, for example, *vagon* (wagon), *fabrica* (factory). However, the consonants *v, f,* which are pronounced in any word, cannot be considered as a result of external influence, they sometimes occur as a result of phonetic changes in the structure of the language or the word, for example, in Azerbaijani *var* (there is), *varlyq* (life), in Turkish *varlyq* (life), in Azerbaijani govulmaq, in Turkish *kovumak* (establishment, exile), in Azerbaijani *dovšan,* in Turkish *tavšan* (hare), in Azerbaijani ovlag, in Turkish *avlag* (hunting ground), in Gagauz *kufne* (kitchen), *tafta (*board), *foroz* (rooster), in Turkmen *arfa* (barley), *γafy* (gate). In Turkic languages located to the East, a significant group of words pronounced with the *f* sound was formed in ancient times under the influence of Iranian languages, and in later times, under the influence of Western languages. The sounds *f* in the word *saf altyn* (pure gold) and *f* in the word *factory* or in personal names such as *Fazyl* and *Fedor,* which are spoken in modern Turkic languages, have different etymological origins (Tomanov, 1981: 52). As we have seen, the consonant *f* is pronounced in the Oghuz subgroup of Turkic languages, while in the Kipchak subgroup, the consonants v and f are found only in borrowed words.

It is clear that the words in the Kazakh language that begin with the sound *t,* which we considered among the front lingual consonants, begin with the sound *d* in foreign languages. For example, Kazakh *tal* (tree), Turkish *dal,* Kazakh *talaq* (divorce), Turkmen *dalaq,* Kazakh *taldyru (*to make someone faint), Turkmen *daldirmak.* In Turkish, the transformation of the *t* sound at the end of a word in Kazakh into the sound *d* is also common. Comparatively, in Kazakh – *at* (name; horse), Turkish *ad,* Kazakh *qat* (letter), Turkish *qad* (Sagyndykuly, 2009: 95).

The consonant sound *t* in the middle of a word, for example, in the word *butaq* (branch), is preserved in all Kipchak languages, although we can notice the *d* sound in the word *budaq,* which appeared in the Altai dialect after assimilation.

The phoneme *ş* in Proto-Kipchak dialects alternates with the consonant *s (s → ş or ş → s).* It is mostly found in the anlaut position. This phenomenon is observed in the Central Kipchak languages. For example, in the Kazakh, Karakalpak, and Nogai languages, *sol* (that), and *şul* in Tatar. Some Turkologists argue that the consonant *ş* does not occur at the beginning of words in the Proto-Turkic language. In their opinion, this is a reflex of the Proto-Kipchak language, for example, in the Kazakh and Karakalpak languages – *şaş* (hair), *şeş* (take off clothes; undress). The use of *ş/s* in the Kazakh language is found both in the language and the written literary language: *şura/sura-* (ask), *şerik/serik* (partner) (Omarbekov, Zhunisov, 1985: 92). Proto-Turkic *saç* (hair) in Shor is *sas,* Khakass – *sas/saas,* Chuvash – *śăç.* These examples show a regular sound correspondence (Proto-Turkic *č* changes to the *ç* sound in Chuvash; Proto-Turkic *č* consonant to the *s* phoneme).

The phoneme *s* is a single-focal voiceless alveolar fricative phoneme, formed not by the tip of the tongue sticking to the lower incisor, but by moving closer to it. It is found at all levels of the words – *san (number), sazan (carp), suren (noise; hubbub), masak (ear of grain), tasa (cover, shelter, protection), aitys (poetic duel; oral poetry contest),* etc. In the Kazakh dialect it is occured the alternation of sounds *s, ş,* for example: *tas-taş* (stone), *esek- eşek* (donkey), *bas-baş* (head), etc. (Aralbaev, 1988: 52). In Altaic, the consonant *s* has become the *z* consonant. The consonant *s* is often found in the anlaut position, for example, in Kazakh, Karachay-Balkar, Kyrgyz, Karakalpak, Crimean Tatar, Kumyk, Nogai, Tatar. In the Shor, Khakas languages it is as (food, meal), es (mind, memory), but in Chuvash – *ăs* (food, meal), *ĕś* (mind, memory). In Bashkir – the consonant *s* has changed to *š*, for example: *as (food, meal) > aš, es (mind, memory) > eš.* Sometimes, due to assimilation, the consonant *s* has changed to *č* in Karachay-Balkar, for example, *basqych* (ladder) – *basqyč > bačqyč.*

In the Proto-Kipchak language, the consonant ş is often used in the position of inlaut. It is also preserved in modern Kipchak languages (Table 2).

Table 2. The use of ş in the position of inlaut in modern Kipchak languages.
Таблица 2. Использование буквы ş в середине слова в современных кыпчакских языках.
2-кесте. Қазіргі қыпшақ тілдерінде сөз ортасындағы ş әрпінің қолданылуы.

Kazakh	**Kyrgyz**	**Karakalpak**	**Tatar**	**Bashkir**	**Karachay-Balkar**	**Written monument**
kisi (man)	*kişi*	*kişi*	*keşe*	*keşe*	*kişi*	*kişi*
besik (cradle)	*beşik*	*beşik*	*bişik*	*bišik*	*beşik*	*beşik*

But the Proto-Turkic *š* in the word *kisi* in the Chuvash dialect changes to an *r* sound *(kiši – hĕr).* Also, the consonant k changes to h. And in the Shor language, the same word sounds

like kis without the final sound – *i.* In Khakass – *his,* as in most Siberian Turkic languages, that is, instead of the *k* phoneme, *h* is written.

The phoneme ş sometimes occurs between a vowel and a voiceless consonant, for example, in the Kazakh and Karakalpak languages, *eşki* (goat). Sometimes exchanges are observed in the inlaut position *(mysyq / myşyq* (cat), *basqar / başqar* (lead; manage), *tösök / töşök* (bed). This phenomenon indicates that the use of the *ş/s* consonants in Proto-Kypchak was not differentiated, and there was no phonological difference.

The *k* consonant in the Proto-Kipchak language, which belongs to *the middle lingual consonants,* is used at all word positions. In the anlaut position, this phoneme is preserved in all Kipchak languages (Table 3).

Table 3. The phoneme k in the anlaut position.
Таблица 3. Фонема k в начале слова.
3-кесте. Сөз басындағы k фонемасы

Kazakh	**Karakalpak**	**Karachay-Balkar**	**Nogai**	**Crimean Tatar**	**Kyrgyz**	**Tatar**	**Bashkir**
kel (come)	kel	kel	kel	kel	kel	kil	kil
köp (a lot)	köp	köp	köp	köp	köp	küp	küp
kök (blue)	kök	kök	kök	kök	kök	kük	kük

The verb *kel,* which is considered one of the most stable verbs in the related Turkic languages, is given in the anlaut position in Shor *-kel,* in Khakas, the consonant *k* changes to the consonant *h* – *hil (kel),* and in Chuvash – *kil (kel),* that is, in these languages, in addition to consonant changes, vowel shifts in the root *(e → i)* can also be observed.

Between two vowels, the *k* at the beginning of the second root becomes voiced and changes to g, for example, in the Kazakh language – *bu (this) + kün (day) > bugün (today), bul (this) + künde (every day) > bulgünde (today; currently; at present)* (Tenishev et al, 2002: 275).

Voiceless k is combinatorially exchanged with *g (terek-i-teregi, kök egis – kög egis, balasy keldi – balasy geldi, kara köz – black eye).* The sound k is preserved in the middle of the word.

In the position of auslaut, Proto-Turkic k was preserved in modern Kipchak languages, e.g., in Kazakh, Karakalpak, Nogai – *etek* (hem), *erkek* (man), *kürek* (shovel). If an affix starting with a vowel is added to the root, the last sound of which is a voiceless *k,* the voiceless sound that precedes it becomes voiced: *erkek > erkegi, bek > begi, bekzat > begzat.* Zh. Aralbayev pointed out the fact that instead of the voiceless *k* at the beginning of words in the Kazakh language, the g sound is used in the languages of the Oghuz group: *kir* (come in) in Kazakh, gir in Turkmen, *köl* (lake) in Kazakh, göl in Turkmen, *kel* (come), *kün* (day, the Sun) in Kazakh, *kür* in Turkmen, *gel, gün* in Azerbaijani (Aralbaev, 1988: 57). One of the phonetic peculiarities of the Oghuz languages is the alternation of *k* and *g* sounds. Such phonetic phenomena are peculiar to individual languages (Orazov, 2004: 96).

In the inlaut position, the consonant g, which is a remnant of the Proto-Kipchak language, is often used between two vowels, e.g., in Kazakh, Karakalpak, Karachay-Balkar, Nogai, Crimean Tatar, Kyrgyz, Kumyk languages – *ege,* in Tatar, Bashkir languages – *ige.* In Kazakh, Karakalpak

languages – *egiz, kelgen* (Tenishev et al, 2002: 277). In the Proto-Kipchak language, there was no consonant *g* in the position of anlaut, and the reconstructed *g* is a voiced version of the final k sound. However, some Turkologists say that the consonant *g* in the middle of a word changed to *i(ŭ),* for example, in Kazakh, Karakalpak, Karachay-Balkar, Nogai, Crimean Tatar, Kyrgyz, and Kumyk languages – *teg>ti(ŭ).* If the consonant *g* was in the position of auslaut in Proto-Turkic, it must have changed to *i(ŭ)* before the Proto-Kipchak language.

Some phonologists consider *q* and *k* to be one phoneme. And a sound *h* is used at the beginning, middle, and end of a word in the Proto-Kipchak language. In the position of anlaut, it is in Kazakh, Karakalpak, Karachay-Balkar, Nogai, Crimean Tatar, Kyrgyz, and Kumyk languages – *qoi* (sheep), in Tatar and Bashkir languages – *qui.* Since the consonant q is inconvenient for the pronunciation of the sound from an articulation viewpoint, in some Kipchak languages it has been replaced by *k, h* (koi (sheep; stop), *kara* (black; see), *kar* (snow); *hap* (bag)*, hum* (sand)). Proto-Kipchak q in the inlaut position is preserved in modern Kipchak languages. In the Kazakh, Karakalpak, Nogai, Tatar, Kyrgyz, and Kumyk languages, it sounds like *buqa* (bull), *baqyr* (bucket).

In the Western Kipchak languages, the consonant q has changed to *ğ, h.* For example, in the Kumyk and Karachay-Balkar languages – *buγa* (bull), *bağyr* (copper pot); *tohsan* (ninety), *ahča* (money), *qočhar* (ram), *ashaq* (noble; lofty; proud). In the auslaut position, the Proto-Turkic consonant *q* has been preserved in most modern Kipchak languages. For example, it sounds like *aiaq* (leg) in the Kazakh, Karakalpak, Karachay-Balkar, Nogai, Crimean Tatar, Kyrgyz, Kumyk languages, in the Tatar, Bashkir languages – *äiäq* (Tenishev et al, 2002: 278).

In general, the distinctive feature of the sounds in the Turkic language is their acoustic sign; however, we say whether they are voiceless or voiced, they are closely connected. But voiceless consonants often occur at the beginning of words (Tenishev et al, 2002: 283).

The consonant *i(ŭ)* is found in medieval Kipchak monuments and modern Kipchak languages in the anlaut position. In some modern Kipchak languages, older sounds such as *j, ǯ,* which existed even earlier in Proto-Turkic, were used instead of the *i(ŭ)* consonant, e.g., in the Kazakh, Karakalpak, Karachay-Balkar dialects – *ǯyl, jyl* (year), in Tatar, Bashkir, Nogai languages – *iyl.* In the words – *jyr>yr* (song), *yrda* (sing) from the Kyrgyz and Altaic languages, the letter *i(y)* in front of a word is dropped (Tenishev et al, 2002: 281). In Kazakh, words start with j, while in Uzbek, they start with *i(y): jaqsy (good /ok) – iaqşy, jyl (year) – iyl, jol (way, road) – iol* (Orazov, 2004: 97).

In the Kazakh dialect, the consonants *j, ǯ* are used instead of *i(ŭ),* e.g., *i(ŭ) as, jas, ǯas; i(ŭ)at, jat, ǯat; jarym, i(ŭ)arym*. In the Karachay-Balkar dialect, *i(ŭ)* corresponds to *d, j, č, c* (dulduz, ǯulduz, čajqa, cajqa /shake). Judging by the examples given, it can be seen that in the Proto-Turkic language, several sounds are used at the beginning of words and have no phonemic significance (Omarbekov, Zhunisov, 1985).

There were also opinions that the sounds *j/č* in the Old Turkic Talas alphabet were considered as only one symbol. A consonant *č* was read as *jygan,* if not *čygan,* depending on the context. The direct successors of the Kipchaks considered the sound j in the Kazakh language to be an affricate – they could not go beyond the traditional form. The *ǯ* in the Kazakh language has long since moved away from the affricate form. It may have been an affricate in the 12th-14th centuries, because it was observed that the Karluks, who crossed through the Semirechye and Syrdarya at that time, were in the East until the 7th century and used the *ǯ* affricate (Bazarbayeva, 2022).

According to G. Musabaev, *i(ŭ)* was originally one sound, and thanks to the property of continuous pronunciation, it turned into a complex sound – *a diphthongoid.* As a result, *i (iŭ, ыŭ), e (ŭe), я (ŭa), ю (ŭy)* appeared (Musabaev, 1988: 73). The scientist provided the

following table (Table 4), pointing out the fact that from a historical viewpoint, *i(ŭ)* and *j* began to coexist in the Middle Ages.

Table 4. The use of i(й) and j (by G. Musabayev).
Таблица 4. Использование букв і(й) и j (Г. Мусабаев).
4-кесте. і(й) және j әріптерінің қолданылуы (Ғ. Мұсабаев).

Kazakh	Tatar	Bashkurt	Ozbek	Kyrgyz	Karakalpak
жұмсақ (soft)	*йомшақ*	*йомшақ*	*юмшоқ*	*жұмсақ*	*жұмсақ*
жүк (baggage)	*йоқ*	*йек*	*юк*	*жүк*	*жүк*
жас (young)	*йәш*	*йаш*	*еш*	*жаш*	*жас*
жіп (thread)	*еп*	*еп*	*ип*	*жип*	*жип*
жайлау (pasture)	*жәйләу*	*йөйлеу*	*яйлоу*	*жайлоо*	*жайлау*

In the position of inlaut, the consonant *i(y)* in Proto-Turkic, Proto-Kipchak, and Modern Kipchak languages continues to be used both between two vowels and in the presence of a sonorous, strict sound following it. For example, the word *moiyn* (neck) exists in Altai, Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, and Nogai languages, in Tatar and Bashkir languages – *muiun,* in Karaim, Karachai-Balkar, and Kumyk languages – *boiun.* This word in Khakass is *poyin,* in Shor is *poyun* (similar to the Proto-Turkic form *boyun)*.

In the auslaut position, the consonant *i(ŭ)* is used in both the Proto-Kipchak and the modern Kipchak languages. In all Kipchak languages, words like *ai* (Moon) and *toi* (celebration, party, wedding) are common; however, in the Tatar and Bashkir languages, it is tui. The sounds *j, d, i(ŭ)* share a common history, and the development of *j* began long before the era of the Karakhanids (Musabaev, 1988: 70). In written monuments, including the Orkhon-Yenisei monuments, the correspondence of the sounds *d, z,* and *i(ŭ)* has been observed since ancient times. In some monuments, all three forms of the word – *adaq/azaq/aiaq* (leg) are used simultaneously. It is noticeable that the consonant *i(ŭ)* in the anlaut alternates with other sounds, but it is very stable in the inlaut and auslaut positions. Such stability can be considered the final stage of the consonant *i(ŭ)* in the following $ǯ > č > s > j > d > n > i$ position. Such results demonstrate the complexity and richness of the Turkic phonological landscape and emphasize the importance of comparative studies for both theoretical and applied linguistic research (Madaliev, 2024).

Conclusion

The article examined consonant phonemes in the material of Turkic languages. The stages of historical development of the phonetic system and the ways of the emergence and formation of phonemes were described. The realization of these processes in each of the modern Turkic languages had its peculiarities, which were probably due to the heterogeneity of the ethnic composition of the population and the diversity of historical ties. However, it has been observed that there are more similarities than differences in the phonology of related Turkic languages. Knowledge of the sound features of a language is quite important for the classification of Turkic dialects and is suitable for describing the system of dialectal consonantism by hardness/softness. In conclusion, it should be noted that through the phonological system, it is possible to reveal not only the composition of phonemes in related Turkic languages of different periods, but also to understand the phonological relations in

the system of consonantism by describing the peculiarities of phoneme combinability and character.

Reference

Аралбаев Ж., 1988. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы. Ғылым. 144 б.

Баскаков Н.А., 1988. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М: Наука. 208 с.

Базарбаева З.М., 2022. Қазақ фонологиясының негіздері. Алматы. Эверест. Т. 2. 460 б.

Ескеева М., 2007. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. Алматы. Арыс. 360 б.

Мұсабаев Ғ., 1988. Қазақ тілі тарихынан. Алматы. Мектеп. 135 б.

Омарбеков С., Жүнісов Н., 1985. Ауызекі тіліміздегі дыбыс жүйесі. Алматы. Мектеп. 206 б.

Оразов М., 2004. Түркі тілдерінің зерттеліне бастауы туралы. Түркология. №4. 2004. Б. 87-95.

Сағындыкулы Б., 2009. Түркі тілдерінің сөздік құрамының дамуының фонологиялық заңдылықтары. Алматы. Арыс. 308 б.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции, 2002. Москва: Наука. 767 с.

Томанов М., 1981. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы: фонетика, морфология. Алматы. Мектеп. 206 б.

Baitchura U.Sh., 1975. The sound structure of the Turkic languages in connection with that of the Finno-Ugric ones: (An instrumental-phonetic and phonologic investigation): Part II: The Turkic Consonatism. Central Asiatic Journal, 4 (Vol. 19). P. 241-263.

Bazarbayeva Z., Ospangaziyeva N., Zhalalova A., Koptleuova K., Karshigayeva A., 2024. Syllable Theory and Diachronic Phonology: Vocalism and Consonantism in Turkic Languages. Eurasian Journal of Applied Linguistics. 10 (1). 2024. P. 50-59.

Darvishov I.U., 2022. Signs of the Consonant Positions in Turkic Languages (The Examples in Namangan Area Kipchak Dialects in the Republic of Uzbekistan). International Journal of Early Childhood Special Education, 5 (V.14). 2022. P. 7649-7652.

Johanson L., Csató É. (eds.), 1998. The Turkic Languages. London, New York, Routledge. 474 p.

Namazova A.M., 2024. The main characteristics of sounds in turkish languages. // Endless light in science. T.20. №1. P. 463-465. [Electronic resource] – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/the-main-features-of-the-sound-system-of-turkic-languages-1 (дата обращения: 02.07.2025).

Yarmukhamed M., 2024.Analytical review of phonological patterns across Turkic languages. // Лингвоспектр. 2 (2). P. 23–28. [Electronic resource] – URL: https://lingvospektr.uz/index.php/lngsp/article/view/199 (Accessed at: 02.03.2025).

Reference

Aralbaev Zh., 1988. Qazaq fonetikasy bojynsha jetjudter [Studies in Kazakh phonetics]. Almaty: Gylym. 144 p. [in Kazakh].

Baskakov N.A., 1988. Istoriko-tipologicheskaja fonologija tjurkskih jazykov [Historical-typological phonology of Turkic languages]. Moscow: Nauka. 208 p. [in Russian].

Bazarbayeva Z.M., 2022. Qazaq fonologijasynyn negizderi [Fundamentals of Kazakh Phonology]. Almaty: Everest. Volume 2. 460 p. [in Kazakh].

Musabayev G., 1988. Qazaq tili tarihynan [From the history of the Kazakh language]. Almaty: Mektep. 135 p. [in Kazakh].

Omarbekov S., Zhunisov N., 1985. Auyzeki tilimizdegi dybys zhujesi [The sound system in our spoken language]. Almaty: Mektep. 206 p. [in Kazakh].

Orazov M., 2004. Turki tilderinin zertteline bastauy turaly [On the beginning of the study of Turkic languages]. Turkology. No. 4. 2004. P. 87- 95. [in Kazakh].

Sagyndykuly B., 2009. Fonologicheskie zakonomernosti razvitija leksiki tjurkskih jazykov [Phonological regularities of the development of the vocabulary of Turkic languages]. 2nd edition. Almaty: Arys. 308 p. [in Russian].

Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Regional'nye rekonstrukcii [Comparative-historical grammar of the Turkic languages. Regional reconstructions]. 2002. Moscow: Nauka. 767 p. [in Russian].

Tomanov M., 1981. Qazaq tilining tarihi grammatikasy: fonetika, morfologija [Historical grammar of the Kazakh language: phonetics, morphology]. Almaty: Mektep. 206 p. [in Kazakh].

Yeskeeva M., 2007. Kone turki zhane qazirgi qypshaq tilderinin monosillabtyq negizi [The monosyllabic basis of the ancient Turkic and modern Kipchak languages]. Almaty: Arys. 360 p. [in Kazakh].

Baitchura U.Sh., 1975. The sound structure of the Turkic languages in connection with that of the Finno-Ugric ones: (An instrumental-phonetic and phonologic investigation): Part II: The Turkic Consonatism. Central Asiatic Journal. 4 (Vol. 19). P. 241-263.

Bazarbayeva Z., Ospangaziyeva N., Zhalalova A., Koptleuova K., Karshigayeva A., 2024. Syllable Theory and Diachronic Phonology: Vocalism and Consonantism in Turkic Languages. Eurasian Journal of Applied Linguistics. 10 (1), 2024. P. 50-59.

Darvishov I.U., 2022. Signs of the Consonant Positions in Turkic Languages (The Examples in Namangan Area Kipchak Dialects in the Republic of Uzbekistan). International Journal of Early Childhood Special Education, 5 (V.14). 2022. P. 7649-7652.

Johanson L., Csató É. (eds.), 1998. The Turkic Languages. London; New York, Routledge. 474 p.

Namazova A.M., 2024. The main characteristics of sounds in turkish languages. Endless light in science. V.20. №1. P. 463-465. [Electronic resource]. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/the-main-features-of-the-sound-system-of-turkic-languages-1 (Accessed 02.07.2025).

Yarmukhamed M., 2024. Analytical review of phonological patterns across Turkic languages. Lingvospectr [Linguospectrum]. No. 2 (2). P. 23-28. [Electronic resource]. Available at: https://lingvospektr.uz/index.php/lngsp/article/view/199 (Accessed 02.03.2025).

Information about authors:

Bazarbayeva Zeynep Muslimovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of NAS RK, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 29 Kurmangazy Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: http://www.scopus.com/authentic/details.uri?authorId= 56195378100

Zhalalova Akshay Maksutovna, PhD, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, 127 Panfilov Str., Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: http://www.scopus.com/authentic/details.uri?authorId=58109914500

Ospangaziyeva Nazgul, Scientific Researcher, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 29 Kurmangazy Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Базарбаева Зейнеп Мүсілімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, Құрманғазы көш., 29, Алматы, Қазақстан Республикасы.
Scopus ID: http://www.scopus.com/authentic/details.uri?authorId= 56195378100

Жалалова Акшай Максутовна, PhD, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Панфилов көш., 127, Алматы, Қазақстан Республикасы.
Scopus ID: http://www.scopus.com/authentic/details.uri?authorId= 58109914500

Оспанғазиева Назгүл, ғылыми қызметкер, Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, Құрманғазы көш., 29, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Сведения об авторах:

Базарбаева Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, ул. Курмангазы, 29, Алматы, Республика Казахстан.
Scopus ID: http://www.scopus.com/authentic/details.uri?authorId= 56195378100

Жалалова Акшай Максутовна, PhD, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, ул. Панфилова, 127, Алматы, Республика Казахстан.
Scopus ID: http://www.scopus.com/authentic/details.uri?authorId= 58109914500

Оспанғазиева Назгүл, научный сотрудник, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, ул. Курмангазы, 29, Алматы, Республика Казахстан.

Authors' Contributions:

Z.M. Bazarbayeva developed the concept and theoretical framework of the study, conducted a comparative-historical and typological analysis of the phonological systems of Turkic languages, and formulated the conclusions.

A.M. Zhalalova participated in the collection and processing of linguistic material, carried out a phono-phonological analysis, and contributed to the structuring and editing of the article's content.

N. Ospangaziyeva conducted an analytical review of sources and a comparative analysis of consonants in Turkic languages.

Авторлық үлес:

З.М. Базарбаева зерттеудің тұжырымдамасы мен теориялық негізін әзірледі, түркі тілдерінің фонологиялық жүйелерін салыстырмалы-тарихи және типологиялық талдады, қорытындыларын жасады.

А.М. Жалалова тілдік материалды жинау және өңдеуге қатысты, фонологиялық талдау жүргізді, мақала материалын құрылымдау және редакциялауға үлес қосты.

Н. Оспангазиева дереккөздердің аналитикалық шолуын жасап, түркі тілдеріндегі консонанттарды салыстырмалы талдады.

Вклад авторов:

З.М. Базарбаева разработала концепцию и теоретическую основу исследования, провела сравнительно-исторический и типологический анализ фонологических систем тюркских языков, сформулировала выводы.

А.М. Жалалова, участвовала в сборе и обработке языкового материала, провела фоно-фонологический анализ, внесла вклад в структурирование и редактирование материала статьи.

Н. Оспангазиева сделала аналитический обзор источников и сопоставительный анализ консонатов в тюркских языках.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 3 (2025) 186-205

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Халел Досмухамедулы: сингармонизм – основа тюркской сингармонической орфоэпии, орфографии, словообразования, словоизменения

М. Джусупов

Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент, Республика Узбекистан
ORCID: 0000-0002-2934-2333
(E-mail: mah.dzhusupov@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
Х. Досмухамедулы, гармония гласных и согласных, А. Байтурсынулы, сингармонизм, сингармоаффикс, сингармоварианты сингармоаффикса, сингармословообразование, сингармоформообразование, казахский язык, тюркские языки.

МРНТИ 16.41.25 + .21.37 + 16.21.35

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-186-205

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается проблема сингармонизма и словообразования на основе анализа работы Халела Досмухамедулы «Закон сингармонизма в кайсак-киргизском языке», которая была опубликована в Ташкенте в 1924 году. Работа Х. Досмухамедулы является собственно-научным произведением, выполненным на высоком лингвотеоретическом уровне, которое имеет серьёзное теоретическое и практическое значение как в аспекте общего языкознания, сопоставительной лингвистики, тюркологии, так и в аспекте лингводидактики и методики обучения языку. В истории языкознания явление сингармонизма маркировали разными терминами: гармония глассных, дистантная ассимиляция, уподобление гласных. Х. Досмухамедулы в тюркологии в целом и в тюркском языкознании, в частности, первым использовал термин «сингармонизм», подробно его описал и ввёл в научный обиход (на материале казахского языка). Когда известные лингвисты конца XIX века – первой половины XX века (И.А. Бодуэн де Куртенэ, Н.С. Трубецкой, В. Радлов, Е. Поливанов, А. Байтурсынулы и др.) просодическое явление сингармонизма называли термином «гармония гласных», то Х. Досмухамедулы в 1924 году истолковал это явление как гармония всех звуков в составе слова (как гласных, так и согласных) и полиаспектно охарактеризовал и обосновал свою научную позицию. Х. Досмухамедулы большое внимание уделял проблеме словообразования и словоизменения в тюркских языках и на большом речевом материале обосновал их зависимость от явления сингармонизма, то есть вся аффиксация как словообразовательная, так и словоизменительная осуществляется в тюркских языках по закону сингармонизма. На основе нововведений Х. Досмухамедулы мы сделали следующие умозаключения: закон сингармонизма в тюркских языках – это гармония всех звуков в составе слова (гласных и согласных) и основа словообразования и

© М. Джусупов, 2025

грамматического словоизменения. Сингармоаффикс состоит из класса (совокупности) своих сингармовариантов, которые присоединяются к корню слова с учётом его сингармотипа и особенностей финального звука корня (например, класс (совокупность) сингармовариантов аффикса множественного числа казахского языка: -лар-, -лер-, -дар-, -дер-, -тар-,-тер-. Таким образом, присоединение аффикса к корню слова строго сингармоническое, что и формирует сингармонизм как универсальное явление (закон), охватывающий всё слово, каким бы оно не было многосложным, т.е. все аффиксальные способы образования нового слова и другой грамматической формы слова обязательно сингармонические. В ходе ведения научного исследования были использованы такие методы, как сравнительный, лингвотеоретическое описание, сингармофонологический анализ, что способствовало выявлению теоретической и практической значимости работы.

M. Dzhusupov
Uzbek state world languages university, Tashkent, Republic of Uzbekistan
ORCID: 0000-0002-2934-2333
(E-mail: mah.dzhusupov@mail.ru)

Syngarmonism as the basis of Turkic syngarmonic orthoepy, orthography, word formation and inflection

Abstract. The article examines the problem of syngarmonism and word formation based on an analysis of Khalel Dosmukhameduly's work *'The Law of Syngarmonism in the Kaisak-Kirghiz Language',* which was published in Tashkent in 1924. Kh. Dosmukhameduly's work is a rigorous, high-quality scholarly study of significant value to general and comparative linguistics, Turkology, linguodidactics, and language teaching. In linguistic history, syngarmonism has been described by various terms, including *class harmony, distant assimilation, and vowel assimilation.* In Turkology, and especially in Turkic linguistics, Dosmukhameduly was the first to apply the term "syngarmonism," describe it in detail, and introduce it into scholarly use based on Kazakh language material. While prominent linguists of the late 19th and early 20th century linguists (I.A. Baudouin de Courtenay and N.S. Trubetskoy, V. Radlov, E. Polivanov, A. Baitursinuly etc.) referred to the prosodic phenomenon of syngarmonism as *vowel harmony,* Kh. Dosmukhameduly, in 1924, interpreted it as the harmony of all sounds within a word (both vowels and consonants), and characterized and substantiated his scholarly position in a multi-aspect manner.

Kh. Dosmukhameduly demonstrated using extensive linguistic evidence that word formation and inflection in the Turkic languages depend on syngarmonism: all affixation – derivational and inflectional – follows this principle. He concluded that syngarmonizm, the

Received 12 June 2025. Revised 15 June 2025. Accepted 16 August 2025. Available online 30 September 2025.

Дәйексөз үшін: М. Джусупов Халел Досмухамедулы: сингармонизм – основа тюркской сингармонической орфоэпии, орфографии, словообразования, словоизменения // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 3. С. 186-205. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-186-205

For citation: M. Dzhusupov Khalel Dosmukhameduly: Syngarmonism as the basis of Turkic syngarmonic orthoepy, orthography, word formation and inflection // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 3. P. 186-205. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-186-205

harmony of all sounds in a word (vowels and consonants), underlies both word formation and grammatical inflection. A *syngaromoaffix* consists of a class (set) of its *syngarmovariants,* which are attached to the root of a word taking into account its *syngarmotype* and the features of the final sound of the root (for example, the class (set) of *syngarmovariants* of the Kazakh plural affix: -lar-, -ler-, -dar-, -der-, -tar-, -ter-). Thus, affix attachment to a word's root is strictly syngarmonic, defining syngarmonism as a universal phenomenon (law) encompassing the entire word, regardless of syllable count. In other word, all affixal means of forming a new words or another grammatical forms are necessarily syngarmonic. Such methods as comparative analysis, linguo-theoretical description, and syngarmophonological analysis were used, in the course of the research, contributing to the identification of the work's theoretical and practical significance.

Keywords: Kh. Dosmukhameduly, Vowel and consonant harmony, A. Baitursinuly, syngarmonism, syngarmoaffix, syngarmovariants of syngarmoaffix, syngarmo-derivation, syngarmo-formation, Kazakh language, Turkic languages.

Джусупов М.
Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент, Өзбекстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-2934-2333
(E-mail: mah.dzhusupov@mail.ru)

Халел Досмұхамедұлы: сингармонизм – түркі тілдерінің сингармониялық орфоэпиясының, орфографиясының, сөзжасамының, сөзөзгерімінің негізі

Аннотация. Мақалада Халел Досмұхамедұлының 1924 жылы Ташкентте орыс тілінде жарық көрген «Қазақ тіліндегі сингармонизм заңы» атты еңбегін талдау негізінде сингармонизм мен сөзжасам мәселесі қарастырылады. Х. Досмұхамедұлының бұл еңбегі – жоғары лингвотеориялық деңгейде орындалған, жалпы тіл білімі, салыстырмалы тілтану, түркітану, сондай-ақ лингводидактика мен тіл оқыту әдістемесі салаларында елеулі теориялық және практикалық мәнге ие ғылыми туынды. Түркі тіл білімі тарихында сингармонизм құбылысы дауыстылардың үндестігі, дистанттық ассимиляция, дауыстылардың ассимиляциясы секілді әртүрлі терминдермен белгіленген.

Х. Досмұхамедұлы түркітануда, жалпы және түркі тіл білімінде «сингармонизм» терминін алғаш қолданысқа енгізіп, оны егжей-тегжейлі сипаттап, қазақ тілі материалы негізінде ғылыми айналымға қосты. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы белгілі лингвистер (И.А. Бодуэн де Куртенэ, Н.С. Трубецкой, В. Радлов, Е. Поливанов, А. Байтурсынулы және т.б.) сингармонизмді *дауысты дыбыстардың үндестігі* деп атаған болса, Х.Досмұхамедұлы 1924 жылы бұл құбылысты сөз құрамындағы барлық (дауысты да, дауыссыз да) дыбыстардың үндестігі ретінде түсіндіріп, ғылыми ұстанымын жан-жақты сипаттап, негіздеді. Х. Досмұхамедұлы түркі тілдеріндегі сөзжасам және сөз түрлендіру мәселесіне айрықша мән беріп, мол тілдік және сөйлеу материалы негізінде олардың сингармонизм құбылысына тәуелділігін, яғни түркі тілдерінде жаңа сөз тудыратын да, жаңа грамматикалық форма жасайтын да барлық аффиксация сингармонизм заңына бағынатынын дәлелдеді. Х. Досмұхамедұлының

жаңашыл тұжырымдары негізінде біз мынадай қорытынды жасадық: түркі тілдеріндегі сингармонизм заңы – бұл сөз құрамындағы барлық дыбыстардың (дауысты мен дауыссыздың) үндестігі әрі сөзжасам мен грамматикалық сөз түрлендірудің негізі. Сингармоаффикс өз сингармовариантарының жиынтығынан тұрады және олар сөз түбіріне оның сингармотүрі мен түбірдің соңғы дыбысының ерекшелігіне қарай жалғанады (мысалы, қазақ тіліндегі көптік жалғаудың сингармовариантары: -лар, -лер-, -дар-, -дер-, -тар-, -тер). Демек, аффикстің сөз түбіріне жалғануы қатаң сингармониялық сипатта болады, бұл сингармонизмді бүкіл сөзді қамтитын әмбебап құбылыс (заң) ретінде танытады. Сөз қанша буынды болса да, жаңа сөз немесе басқа грамматикалық форма жасау жолдары міндетті түрде сингармония заңына сәйкес жүзеге асады. Ғылыми зерттеу жүргізу барысында салыстырмалы әдіс, лингвотеориялық сипаттама, сингармофонологиялық талдау сияқты тәсілдер қолданылып, еңбектің теориялық және практикалық маңызын ашуға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: Х. Досмұхамедұлы, дауысты және дауыссыз дыбыстар үндестігі, А. Байтұрсынұлы, сингармонизм, сингармоаффикс, сингармоаффикстің сингармовариантары, сингармосөзжасам, сингармоформажасам, қазақ тілі, түркі тілдері.

Введение

В теории языка в целом и казахском языкознании, в частности, есть ученые-лингвисты, которые по диплому вуза официально не являются филологами. Например:

Известный финский лингвист Арто Мустайоки по университетскому образованию инженер.

Крупный советский и российский лингвист, известный специалист по теории акцентуации В.А. Редькин в университете учился на отделении психологии филологического факультета.

Видный ученый Казахстана, один из основоположников лингвостатистики и математической лингвистики, профессор математики, доктор филологических наук К. Бектаев по вузовскому образованию математик.

Крупный советский ученый-тюрколог, доктор филологических наук, профессор, академик Э.Р. Тенишев, оставивший значительный след в мировой тюркологии, первое высшее образование получил в Московском институте транспортной инженерии. Поступил в 1938 году, окончил и работал в этой сфере. Первая научная работа была посвящена связи математики и техники. После Великой Отечественной войны он поступил на востоковедческий факультет Ленинградского университета, окончил его и посвятил жизнь тюркской филологии.

Профессор Витебского университета (Беларусь), доктор филологических наук, профессор Е.Ю. Муратова по вузовскому образованию инженер. Несколько лет работала инженером на заводе. С детства испытывала интерес к языковедению и литературе. В зрелом возрасте познакомилась с известным лингвистом В.А. Масловой, и, совмещая инженерную деятельность с филологией, уже много лет успешно занимается лингвистикой текста.

К числу таких ученых можно и нужно включить выдающегося казахского деятеля, который по основному образованию был врачом, занимался здравохранением,

общественной деятельностью, историей, лингвистикой, – Халела Досмухамедулы. Он родился в 1883, умер (репрессирован) в 1939 г. Был приговорён к расстрелу в апреле 1939 года по стандратной в то время формулировке обвинения: националист, враг народа, создание подпольной организации, противодействие коллективизации. В августе 1939 г. умер в тюремной больнице в г. Алматы до исполнения смертного приговора.

Научный труд Х. Досмухамедулы по исследованию просодии (сингармонизм) и словообразования (Закон сингармонизма в кайсак-киргизском языке. Ташкент, 1924) в свое время был инновационным научным поиском и остаётся таковым и сегодня.

Х. Досмухамедулы рассматривает просодию тюркских языков и её научное осмысление не только с артикуляционной и акустической точек зрения, но и выходит за их пределы, углубляясь в сингармофонологическую[1] область, формируя научно-эволюционную (можно сказать революционную) лингвотеоретическую концепцию. Сингармонизм – основа тюркской орфоэпии, словообразования, словоизменения, аффикс – класс (совокупность) сингармовариантов.

Материалы и методы исследования

Материалами, которые послужили основой для проведения настоящего исследования, являются работы второй половины XIX века и XX века в области звуковых систем тюркских языков в аспекте просодической доминанты звучащей и письменной речи – сингармонизма(И.А. Бодуэн де Куртенэ, В.В. Радлов, Е.Д. Поливанов, А. Байтурсынулы, А. Джунисбеков и др.), которые имеют большое значение для осуществления анализа научной проблемы как на материале казахского языка, так и на материале других тюркских языков. Главным материалом научного исследования послужила работа Х. Досмухамедулы «Закон сингармонизма в кайсак-киргизском языке», опубликованная в 1924 г. в г. Ташкенте. Анализ научного материала того времени требует от исследователя не только учёта степени уровня развития лингвистики той эпохи, но и учёта политических, социальных аспектов, которые имеют серьёзные различия, характеризующиеся колониальной (имперской) системой, советской системой и современной системой периода независимого развития народов республик Центральной Азии и конкретно казахского народа, казахского языка.

Учитывая то обстоятельство, что работа Х. Досмухамедулы о сингармонизме по своей лингвотеоретической значимости является инновационной, новонаправленной и даже научно-революционной для своего времени (и для настоящего времени), в работе были использованы такие методы научного исследования, как историко-сравнительный, внутриязыкового сравнения, межъязыкового сравнения, индуктивные и дедуктивные, что позволило глубже и шире внедриться в процесс анализа сингармонизма, как универсального, полифункционального явления в тюркских и других сингармонических языках и его новаторского научного представления в наследии Х. Досмухамедулы.

[1] Сингармофонема (сингармоническая фонема), сингармофонология (сингармоническая фонология), сингармоинвариант (сингармонический инвариант), сингармовариация (сингармоническая вариация), сингармовариант (сингармонический вариант), сингарморедукция (сингармоническая редукция), сингармоассимиляция (сингармоническая ассимиляция), сингармографика (сингармоническая графика) – впервые использовал эти понятия и термины в лингвистике и ввёл их в научный оборот М.Джусупов (1991,1995,1998).

Степень изученности темы

Изучение доминантной просодии слова тюркских языков – сингармонизма как универсального полифункционального явления, подчиняющего звучащую и графическую речь, полностью к сингармотвёрдому или сингармомягкому представлению каждого слова, каким бы много сложным оно не было, является серьёзным объектом и предметом научных исследований как для тюркологов, так и для русистов, иранистов, германистов и т.д.

Закон сингармонизма тюркских языков является основой их функционирования и защитой от ассимиляции под влиянием несингармонических языков (арабского, персидского, русского), с которыми среднеазиатские тюркские языки были в многовековом тесном контактировании.

Изучение явления сингармонизма имеет свою историю, в которой разные исследователи, разные научные школы определяли его по-разному, но при этом все они были единодушны в том, что сингармонизм – основа звучащей речи и в целом функций тюркской языкоречи (Радлов, 1989; Бодуэн де Куртенэ, 1876 (1963); Трубецкой, 1960; Байтурсынов, 1914, 1992; Поливанов, (1924, 1935) 1968; Джунисбеков, 2009, 2017; Черкасский, 1965; Виноградов, 1990; Якобсон, 1985; Яковлев (1926, 1928), 1970; Дмитриев, 1948, Досмухамедулы (1924), 1991; Исхаков, 1955; Джусупов, 1991, 1995, 1998).

Первым в начале XX века продвинул процесс изучения сингармонизма на высокий лингвотеоретический и лингвометодический уровень А. Байтурсынулы, создав сингармофонологический алфавит и соответствующую орфографию (1912-1914 гг.) на материале казахского языка. Лингвистическая научная база, разработанная А. Байтурсынулы, потом была внедрена и в другие тюркские языки при создании новых алфавитов и принципов орфографии.

В 1924 г. в работе «Закон сингармонизма в кайсак-киргизском языке» Х. Досмухамедулы рассмотрел проблему сингармонизма на высоком лингвотеоретическом уровне, первым серьёзно обосновал, что сингармонизм – это гармония всех звуков в составе слова (а не только гармония гласных), что он является и основой словообразования и словоизменения.

Серьёзные научные исследования в этом плане (сингармонизм – основа словообразования и словоизменения) до настоящего времени не осуществлялись. Поэтому перспективу изучения закона сингармонизма в тюркских и других урало-алтайских языках следует видеть в осуществлении научных поисков, рассматривая сингармонизм как полифункциональное явление, охватывающее и процесс сингармословообразования, и сингармословоизменения, что будет способствовать повышению, углублению изучения исследуемой научной проблемы.

Анализ

Сингармонические орфоэпия, орфография, словообразование, словоизменение, сингармоаффикс – класс (совокупность) сингармовариантов. Просодические свойства языка (сингармонизм, словесное ударение, интонация и др.) были предметом многих исследований в мировой лингвистике. Особый интерес специалистов вызывает

один из видов просодии – сингармонизм. Сингармонизм является универсальным суперсегментным свойством тюркских языков (и в целом урало-алтайских языков).

В истории изучения сингармонизма его называли по-разному: гармония гласных, дистантная прогрессивная ассимиляция, адаптация гласных и др. (Селютина, 1917: 5; Джусупов, 1991, 1995, 1998). В значении этих терминов основное понятие – гармония гласных. Процесс сингармонизации согласных в определениях термина сингармонизм вербально не обозначался. Такое научное положение преобладало с конца XIX века до последней трети XX века (гармония гласных в составе слова). Например, И.А. Бодуэн де Куртенэ в 1886 году писал: «Гармония гласных в туранских языках служит, так сказать, цементом, соединяющим или связывающим слоги в слова» (Бодуэн де Куртенэ, 1963: 322-323). Однако И.А. Бодуэн де Куртенэ, несмотря на использование термина «гармония гласных», рассматривал сингармонизм как базисное артикуляционно-акустическое свойство тюркских языков, которое объединяет и формирует слово подобно цементу, не допуская его изменения.

Все звуки в составе тюркского слова (гласные и согласные) произносятся на основе одного сингармотембра, что отражено ещё в великой сингармоорфографии, существовавшей в шумерском и древнетюркском (орхон-енисейском) письме. Однако такая система письма была утрачена, поскольку не использовалась на протяжении многих веков (причины разные).

В 1912–1914 годах А.Байтурсынулы создал новый вид сингармоорфографии на основе арабского письма (Байтурсынулы, (1912, 1914), 1992): если ставится знак дәйекше, слово полностью произносится сингармомягко, если знак отсутствует – слово произносится полностью сингармотвердо. А.Байтурсынулы использовал дәйекше как графический символ для обозначения единообразности звуковой и письменной формы слова в казахском языке, довел его до уровня тюркского символа, выполняющего важные теоретические и практические функции (по вопросу символа и смыслового выдвижения см.: Джусупов Н., 2011, 2016). А. Байтурсынулы не использовал термин сингармонизм, однако в основе его новой системы сингармоалфавита и сингармописьма заложены внутренние и внешние особенности сингармонизма.

В российском и европейском языкознании понимание сингармонизма как гармонии всех звуков в составе слова (и гласных, и согласных) началось относительно недавно. Например, В.А. Виноградов в 1990 году писал: «…понятие сингармонизма шире, чем обычно отождествляемое с ним понятие гармония гласных, так как сингармонизм может выражаться и в консонантной гармонии (как в некоторых индейских языках Северной Америки)» (Виноградов, 1990: 445). Мы в целом принимаем это определение. Однако мы не полностью согласны с мыслью «…сингармонизм может выражаться и в консонантной гармонии», поскольку словосочетание «может выражаться» не означает «именно так, обязательно так», а скорее - «такое возможно». А в сингармонизме выбора нет: если корень слова сингармотвёрдый, то последующие гласные и согласные тоже сингармотвёрдые; если корень сингармомягкий, то последующие гласные и согласные тоже сингармомягкие, так как сингармонизм – универсальный закон. Поэтому в данном контексте правильнее было бы сказать «сингармонизм выражается и в консонантной гармонии», чем «сингармонизм может выражаться и в консонантной гармонии…».

Термин «сингармонизм» впервые был глубоко внедрен в систему языкознания в тюркологии Х. Досмухамедулы (в это же время этот термин использовал и Е.Д.

Поливанов: 1924). В основе этого термина лежит ассимиляция (уподобление), единое сингармотембральное звучание как гласных, так и согласных в составе слова, то есть сингармонизм является универсальным законом. Поэтому важное место в истории исследования просодической доминанты тюркских языков, т.е. сингармонизма, занимает научный труд Х. Досмухамедулы «Закон сингармонизма в кайсак-киргизском языке». Этот научный труд был опубликован в 1924 году в г. Ташкенте на русском языке.

Х. Досмухамедулы в этой работе вместо термина «казахский язык» использовал термин «кайсак-киргизский». Причину такого называния казахского языка следует искать в длительной колониальной политике. Российская империя самостоятельно изменяла названия коренных народов: казахов называли киргиз или кайсак-киргиз, а собственно киргизов – каракиргиз или дикокаменный киргиз и т.д. Изменение названия завоеванных народов и закрепление этого в официальных документах и в имперских традициях было характерно не только для Российской империи, но и для других империй, которые имели свои колонии.

Объясняется это следующими основными положениями:

1) ошибки представителей колониальной системы, передающих информацию в центр империи;

2) стремление закрепить названия народов, географических наименований в соответствии с собственными колонизаторскими представлениями;

3) политика стирания исторической памяти коренных народов в завоёванных территориях и т.д.

Х. Досмухамедулы получил образование до революции 1917 г. в рамках образовательной и политической системы Российской империи (гимназия в Ташкенте, высшее учебное заведение в Санкт-Петербурге). Поэтому в его сознании определённая часть понятий и их психообразы сформированы на основе российского колониального мировоззрения (несмотря на серьёзное преобладание казахского самосознания, мышления, национальной гордости, казахского и общетюркского патриотизма). Таким образом, система образования и политика оставляют видимый и невидимый след во внутреннем и внешнем мире человека как в целом у определённой части колонизированного народа, так и у определённой части национальной элиты.

Х. Досмухамедулы, в отличие от А. Байтурсынулы (основоположника теории и методики казахского языка и литературы), после окончания начальной казахской школы (в 11-летнем возрасте) поступил в русское училище, потом в Императорскую медицинскую академию в Санкт-Петербурге, поэтому долгое время не жил в среде, где ежедневно функционировала традиционная казахская система воспитания и взаимообщения.

А. Байтурсынулы сначала получил образование в начальной казахской школе, а затем освоил знания европейской (русской) системы образования и обучал детей на казахском языке. В то время как Х. Досмухамедулы учился исключительно на русском языке. Его национальная гордость была сформирована воспитанием в семье и традициями казахского общества. Дополнительным фактором стала его глубокая и высокая интуиция по вопросу дифференциации своего (национального) и не своего иноязычного. Именно благодаря этим качествам он адаптировал полученные обширные знания на русском, французском, латинском языках казахскому мышлению, мировосприятию и мировыражению.

Таким образом, в сознании Х. Досмухамедулы сформировались две разновидности психообразов, связанные с казахским народом, его языком и другими национальными понятиями: русскоязычная картина мира: кайсак-киргизы, кайсак-киргизский язык; казахоязычная картина мира: казахский народ, казахский язык. Эти две разновидности психообразов он использовал отдельно (не смешивая) в процессе коммуникации: в русскоязычных диалогах использовал русскую психообразную систему, а в казахскоязычных – казахскую (о психообразах в сознании индивида и социума см.: Бодуэн де Куртенэ, 1963: 253-361; Джусупов, 1991, 2001, 2016).

Поскольку труд был написан на русском языке, то он соответствует доминирующим лексическим, семантическим, стилистическим и общепонятийным системам русского научного языка того времени. Однако его национальный колорит остается подлинно казахским, по-настоящему тюркским.

Ряд выдающихся ученых России, Советского Союза и США, изучавших восточные культуры и языки, особенно тюркские языки, называли казахов – казахами (казак), а язык – казакским языком (казахский язык). Например, известный российский, советский, чешский и американский лингвист Р. Якобсон свой труд «К характеристике евразийского языкового союза» опубликовал в 1931 году в Париже. В неопубликованной части рукописи этой работы он называл казахов «казак» (то есть казах) и характеризовал А. Байтурсынулы как «выдающегося казахского писателя и языковеда» (Андронов, 2017: 260). Рукопись этой неопубликованной части труда Р. Якобсона хранится в архиве Национального музея литературы в Праге (Фонд Р. О. Якобсона, контейнер 17/С/15). Е.Д. Поливанов в своей работе 1924 года также использовал термин «казак-киргизский», а не «кайсак-киргизский» (Поливанов, 1924).

Таким образом, выражение мысли, обозначение понятий, передача информации в монолингвонациональной или в билингвальной коммуникации осуществляется посредством функционирования психообразов, сформированных в сознании человека.

Х. Досмухамедулы рассматривал сингармонизм как основу звукового строя тюркских языков. В его труде дана разносторонняя характеристика сингармонизма. Согласно его взглядам, сингармонизм является артикуляционным, акустическим и фонотактическим фундаментом казахского, кыргызского и других тюркских языков. Именно поэтому сингармонизм – фундаментальная динамическая просодическая система, защищающая тюркские языки от антисингармонического влияния инородной звуковой системы, присущей, например, акцентно-фонемным языкам, из которых заимствуется значительное количество научной и другой лексики.

Х. Досмухамедулы отмечает, что гласные звуки являются выразительными, открытыми, создающими основное звучание и мелодику слова и речи, согласные тоже выполняют свои звуковые функции. Если гласные – это солисты хора, то согласные – участники хора, сопровождающие основное звучание. Звучание согласных не такое открытое, оно более приглушенное... То есть каждый звук в составе слова выполняет свою определённую функцию. Например, если пять человек поют вместе, четко слышны голоса только одного – двух, в то время как голоса остальных воспринимаются тише, несколько приглушённо (Досмухамедулы, 1924; 1991: 82-83, 66). Х. Досмухамедулы заявил, что в составе слова все звуки выполняют единую сингармопроизносительную, смыслоразличительную, сингармословообразовательную, сингармословоизменительную функции, поэтому вместо понятия гармония гласных

правильнее говорить о *гармонии звуков* в составе слова (Досмухамедулы, 1924, 1991: 83). В истории казахского, тюркского и европейского языкознания именно Х. Досмухамедулы впервые заявил, что сингармонизм – это не только гармония гласных, а гармония всех звуков в составе слова. Такой научный вывод поднял сингармонизм на сингармофонологический уровень, открыл новые перспективы для изучения звуковых систем тюркских языков, с позиции новаторского научно обоснованного подхода к исследованию проблемы. Однако изучение звуковой системы тюркских языков с этой точки зрения долгое время не осуществлялось, не развивалось. Причиной этого стало то, что Х. Досмухамедулы подвергся репрессии, а его научное наследие многие десятилетия оказалось под запретом. В языкознании в целом и в тюркологическом языкознании, в частности, функционировала одна просодическая аксиома, что сингармонизм – это *гармония гласных,* которая поддерживалась и распространялась официальной советской лингвистикой.

Х. Досмухамедулы изучил принципы присоединения аффиксов к корню слова в казахском языке и выяснил, что они подчиняются закону сингармонизма: аффикс присоединяется к корню только в том случае, если его первый звук согласуется с последним звуком корня; каждый корень принимает аффиксы, соответствующие её собственному сингармотембру (Досмухамедулы, 1924; 1991: 85-88). То есть, если говорить современными фонологическими понятиями и терминами, аффиксы казахского языка имеют не одну, а несколько сингармовариантов, т.е. каждый аффикс - это класс (совокупность) своих сингармовариантов.

Рассмотрим это научное понимание Х. Досмухамедулы более подробно. При образовании новых слов или форм слова изменение не происходит: разные сингармонические разновидности (сингармоварианты) одного суффикса выражают одно и то же семантическое значение, а разные сингармонические разновидности одного окончания – одно и то же грамматическое значение. Например:

1) словообразовательный сингармоаффикс -шы, -ші. В новообразованных словах они передают одно и то же значение: бас + шы (басшы – руководитель), ел + ші (елші – посол). Разница между этими сингармовариантами сингармсуффикса заключается в их сингарморазличительности: -шы- является сингармотвёрдым, поэтому присоединяется к сингармотвёрдому корню; -ші- является сингармомягким, поэтому присоединяется к сингармомягкому корню. Таким образом, –шы– и –ші– это сингарморазновидности (сингармоварианты) одного сингармосуффикса.

2) -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер. Они являются шестью различными сингармовариантами аффикса множественной формы: а) -лар, -дар, -тар – сингармотвёрдые формы, поэтому присоединяются к сингармотвёрдому корню; б) -лер, -дер, -тер – сингармомягкие формы, поэтому присоединяются к сингармомягкому корню. Присоединение этих аффиксов зависит от типа сингармонизма корня и особенностей его последнего звука: после гласных –лар, -лер (бала + лар – дети, көше + лер – улицы); после сонорных и звонких согласных –дар, -дер (мал + дар – скот, сен + дер – вы, қаз + дар – гуси, сөз + дер – слова); после глухих согласных –тар, -тер (ат + тар – кони, ит + тер – собаки). Все шесть сингармовариантов передают одно и то же грамматическое значение, т.е. значение множественного числа.

В современном литературном узбекском языке сингармонизм ослаблен, нарушен (Поливанов, 1935, 1965: 19-60; Радлов, 1989: 564), поэтому у суффиксов и окончаний

нет сингармовариантов: и к сингармотвёрдому корню, и к сингармомягкому корню присоединяется один сингармомягкий аффикс. Например: тоғ + лар [тоғлəр], ит + лар [итлəр] (гора – горы, собака – собаки) (Джусупова, 2010). Однако в узбекском литературном языке сингармонизм не исчез полностью: в словах с сингармомягким корнем сингармонизм сохраняется, так как к ним присоединяются соответствующие аффиксы. Например: тил (тил + лар [тіллəр]) (язык – языки). Но в словах с сингармотвёрдым корнем к ним также присоединяется сингармомягкий аффикс, и сингармонизм уже не сохраняется: тоғ + лар – [тоғлəр]. То есть в литературном узбекском языке в процессе словообразования и словоизменения сингармонизм присутствует только в словах с сингармомягкой основой. Это характерно и для диалектов, поэтому Е.Д. Поливанов выделял два типа узбекских диалектов: сингармонические и несингармонические. Последние он назвал иранизованными, с нарушенным сингармонизмом (под влиянием персидских (иранских) языков, особенно таджикского) (Поливанов, 1935, 1965). Таким образом, в узбекском литературном языке каждый суффикс и флексия имеет единственную сингармомягкую форму. В других тюркских языках сингармонизм сохранился в чистом виде и полиаспектно выполняет свои функции. В тюркских языках лингвальным и лабиальным сингармонизмом (лингволабиосингармонизм), таких, как якутский, тувинский, киргизский, у аффиксов ещё больше сингармовариантов, чем в казахском языке, поскольку к корню слова с лабиальным сингармонизмом присоединяются сингармолабиоаффиксы.

Анализируя работу Х. Досмухамедулы, мы приходим к выводу:

1) что в казахском и в других тюркских языках процессы словообразования и формообразования грамматических значений полностью зависят от закона сингармонизма. То есть сингармонизм является основой словообразования и грамматического формообразования в тюркских языках. Если между корнем и аффиксом нет сингармонического сочетания, новое слово, другая грамматическая форма не образуются;

2) что в казахском и других тюркских языках суффиксы и окончания (аффиксы) представляют собой набор своих сингармовариантов: -шы-ші; -ма-ме, -ба-бе, -па-пе; -лар-лер, -дар-дер, -тар-тер. Например: бас - басшы (голова, руководитель), ел - елші (народ, посол); бар - барма (иди – не иди), жаз - жазба (пиши – не пиши), ез - езбе (дави (нап. ягоды) – не дави), бер - берме (дай – не дай), айт - айтпа (говори – не говори), кет - кетпе (уходи – не уходи); бала - баланың (мальчик – мальчика), әке - әкенің (отец – отца), қайт - қайттың (возвращайся – вернулся), ит - иттің (собака – собаки (род. пад.)), жол - жолдың (дорога – дороги (род.пад.)), жел - желдің (ветер – ветра). В этих казахских словах формы каждого аффикса представляют собой сингармоварианты, выражающие одно и то же семантическое значение и одну и ту же грамматическую категорию. Таким образом, в процессе анализа сингармонизма, представленного в работе Х. Досмухамедулы с учётом его внутренних и внешних свойств, то можно прийти к следующему обобщенному заключению: сингармонизм – это гармония всех звуков в составе слова (как гласных, так и согласных), является основой для образования новых слов и их грамматических форм, а сингармоаффикс состоит из совокупности (класс) своих сингармовариантов.

Х. Досмухамедулы исследовал роль заимствованных слов в казахском языке, их фонетические и семантические особенности и пришел к выводу, что большинство таких слов адаптируются к закону сингармонизма и подвергаются сингармозвуковой

ассимиляции. Он также предсказал, что в новых заимствованных словах (особенно из европейских языков) будут происходить аналогичные сингармофонетические изменения. При адаптации новых слов (особенно из латинского, древнегреческого, английского, французского и других языков) в казахский язык важно изучить их происхождение и учитывать соответствующие орфоэпические нормы. Если же процесс адаптации будет основан на русскоязычных вариантах заимствованных слов, то определение этимона таких слов станет практически невозможным, так как в таком случае латинское или английское слово, уже подвергшееся русскоязычной ассимиляции, пройдет дополнительную казахоязычную ассимиляцию, что существенно затруднит восстановление его первичной орфоэпии и семантики (Досмухамедулы, 1924; 1991: 89-99).

Такие теоретические взгляды и предложения Х. Досмухамедулы не были реализованы в теории и практике орфоэпии и орфографии казахского языка. В прошлом веке под влиянием общей единой советской политики и некоторых особенностей языковой политики многие иноязычные слова, интертермины, названия государств и городов были восприняты в казахском языке (и не только в казахском) в том виде, в каком они были приняты в русский язык. Х. Досмухамедулы отмечает, что в таких случаях сложно восстановить их орфоэпическую, орфографическую и этимологическую (этимон) первоначальную форму. Например: Пейжин – в русском языке Пекин. Казахский и другие тюркские языки (узбекский, каракалпакский, киргизский…) приняли русский вариант – Пекин; Пағиж – в русском языке Париж, и в казахский язык это слово пришло в русском варианте произношения (Париж). Такое явление закрепилось как норма казахской орфоэпии и орфографии. В сингармоническом языке сингармоорфография зависит от сингармоорфоэпии, а сингармоорфоэпия зависит от сингармоорфографии (сал - сәл (вложи, чуть-чуть), сол - сөл (тот - сок)). При заимствовании иноязычного слова через его русский вариант сингармонизм в написании часто не сохраняется, что ведет к его исчезновению и в произношении таких слов.

Работа Х. Досмухамедулы о сингармонизме 1924 года – первое полиаспектное научно-системное исследование сингармонизма в истории языкознания. В труде представлена акустическая и артикуляционная характеристика звуков казахского языка, определено количество сингармофонем, обосновано, почему сингармофонемы [қ, ғ, к, г] должны на письме передаваться четырьмя самостоятельными буквами (Досмухамедулы, 1924, 1991: 83-84). Главным отличием этого труда от других работ по сингармонизму того времени заключается в том, что сингармонизм рассматривается с точки зрения собственного лингвотеоретического подхода в аспектах: сингармоорфоэпическом и сингармоорфографическом; сингармословообразовательном; сингармословоизменительном.

В истории тюрколингвистики этой научной проблеме посвящены известные работы и А. Байтурсынулы (1912-1914 гг.). Сингармоалфавит и сингармоорфография А. Байтурсынулы – это научно-практические работы, имеющие революционное значение в истории казахского, тюркского, в целом евразийского языкознания, лингводидактики и методики. О высокой научно-практической значимости исследований А.Байтурсынулы высказывались крупнейшие специалисты того времени, которые дали высоконаучные оценки его трудам. Например, Н.Ф. Яковлев в работах 1926-1928 годов охарактеризовал систему сингармонического письма (төте жазу) А. Байтурсынулы как «лингвистическое

изобретение»: «…товарищ Байтурсын из Казахстана по своей инициативе сделал… в известной степени открытие…» (Яковлев, 1926-1928). Е. Д. Поливанов в ряде своих работ (Поливанов, 1924, 1934), оценивая сингармонический алфавит и орфографию А. Байтурсынулы, писал: «Изобретение Байтурсынова само по себе гениально… его создатель обладает настоящим лингвистическим чутьём» (Поливанов, 1931. Цит. по: Андронов, 2017: 260).

Исследование Х. Досмухамедулы посвящено собственно теоретическому аспекту сингармонизма в тюркских языках (на материале казахского) не только как системе сингармофонем, их сочетаемости, но и как механизму словообразования и словоизменения. Практические (методические, учебные) вопросы в исследовании не рассматриваются, поскольку цель и задачи работы ориентированы на изучение специальной сингармолингвотеоретической области тюркских языков (на материале казахского). Если рассматривать проблему с этой точки зрения, то труд Х. Досмухамедулы в первой четверти и в первой половине XX века представляет собой первое в мировой лингвистике фундаментальное, глубоко теоретическое полиаспектное исследование явления сингармонизма.

Сингармонический алфавит и орфография А. Байтурсынулы были созданы в 1912-1914 годах, затем усовершенствованы и получили высокую оценку как среди учёных, так и среди школьных учителей: новое в науке, гениальное теоретическое и практическое решение проблемы алфавита и орфографии. Основанный на концепции сингармонизма как просодической доминанты тюркских языков этот фундаментальный научно-практический труд А. Байтурсынулы (Тіл – құрал (язык – орудие или язык – инструмент), 1912, 1914 г. и др.) представляет собой универсальную сингармосимволическую систему, применимую ко многим языкам.

Начиная с 1924 года (а даже и раньше), специалисты уделяли большое внимание сингармоорфографии А. Байтурсынулы, высоко оценивая её. Однако в данной работе Х. Досмухамедулы ни сам А. Байтурсынулы, ни его труды не упоминаются и не цитируются. Почему так? Это сложный вопрос, и ответить на него однозначно невозможно. Такое наблюдается в трудах и у других казахских деятелей, посвящавших свои работы вопросам письменности. Об этой проблеме писали и Р. Якобсон, и Е.Д. Поливанов, А.В. Андронов уделяет этому вопросу внимание в своей работе, цитируя слова Е.Д. Поливанова: «Е.Д. Поливанов… подчеркивает его приоритет перед Н.Ф. Яковлевым и Н. Тюрякуловым». Е.Д. Поливанов в своём труде утверждал: «На этот именно алфавит и следовало бы ссылаться вместо Яковлевского проекта, который (Н. Торекулов: уточнение М.Д.) лишь хотел перенести в латиницу принцип Байтурсыновской реформации. Изобретение Байтурсынулы в своём роде гениально» (Поливанов, 1931, см.: Андронов, 2017: 259-260).

Несмотря на то, что в те годы научно-методические исследования А. Байтурсынулы были серьёзным предметом всестороннего обсуждения среди крупных специалистов как нового в лингвистике и в методике обучения языку, это не нашло отражение в фундаментальном лингвотеоретическом труде Х. Досмухамедулы, и кажется, что осталось вне его внимания. Мы в настоящее время не можем полностью раскрыть истинные причины, но попробуем предложить некоторое объяснение:

1) Х. Досмухамедулы и А. Байтурсынулы получили образование в разных системах. А. Байтурсынулы (как Х. Досмухамедулы) сначала обучался в традиционной казахской школе, а затем получил образование на русском языке. В то время как

Х. Досмухамедулы после традиционной четырёхлетней казахской школы учился исключительно в русскоязычной, европейской системе в училище и в университете. А. Байтурсынулы был учителем, поэтому уделял первостепенное внимание научно-методическим вопросам. А для Х. Досмухамедулы преобладала теоретическая сторона вопроса, хотя он полнотворно занимался в целом и проблемами образования. Вероятно, Х. Досмухамедулы воспринимал работы А. Байтурсынулы как практические труды, предназначенные сугубо для школы (наше мнение), а не лингвотеоретические.

2) В те годы лидеров и членов движения «Алаш» начали подвергать допросам. Возможно, вопрос осторожности, самозащиты тоже принимался во внимание? Но, с другой стороны, Е.Д. Поливанов в том же 1924 г., когда была опубликована работа Х. Досмухамедулы, писал в своей статье о результатах исследований А.Байтурсынулы как гениальном решении научной проблемы. Н.Ф. Яковлев в 1926 г. и в 1928 г. назвал сингармонический алфавит и орфографию А. Байтурсынулы лингвистическим изобретением. Они ведь в это время и позже тоже были допрашиваемыми в соответствующих органах.

3) Осознавал ли Х. Досмухамедулы национальную и в целом лингвотеоретическую и лингвопедагогическую ценность работы А. Байтурсынулы? Оценил ли их высоконаучно, как учёные Е.Д. Поливанов, Н.Ф. Яковлев, Р. Якобсон и др.? Если оценивал, то почему научные достижения А. Байтурсынулы не были упомянуты в его труде, почему на них нет ссылок? Мы пришли к следующему умозаключению: он ценил их, но молча. По этому вопросу мы далеки от мысли о том, что он их не ценил, не понимал или даже пренебрегал ими.

В монографиях 1995 г. и 1998 г. (опубликованных на русском и казахском языках) мы писали о причинах включения в книгу материалов, посвященных исследованию закона сингармонизма Х. Досмухамедулы. Они следующие: а) А. Байтурсынулы и Х. Досмухамедулы – современники, по многим политическим, образовательным проблемам союзники; единомышленники; б) Х. Досмухамедулы всесторонне обосновал, что произносительная система тюркских языков, законы сочетания звуков, законы словообразования и словоизменения являются фундаментальными принципами для процесса тюркоязычной устной и письменой речевой деятельности, что продемонстрировал на большом языковом материале, показывая значение сингармонизма в создании и благозвучности речи. А если говорить в общем, то научное наследие Х. Досмухамедулы как в области медицины, так и в области языкознания, истории и литературы заслуживают специального исследования (Джусупов, 1995: 47; 1998: 70).

Это время настало: в нескольких университетах Казахстана, в Институте языкознания имени А. Байтурсынулы проводятся международные конференции и семинары, посвященные научной деятельности Х. Досмухамедулы, публикуются сборники статей. На наш взгляд, для дальнейшего совершенствования такой исследовательской работы следует уделить больше внимания методологическим основам анализа и проводить научные поиски и в рамках современных когнитивных и антропоцентрических концепций.

Выводы

В языкознании исследованию закона сингармонизма как основного просодического свойства тюркских и других урало-алтайских языков уделяется большое внимание.

Термин «сингармонизм» и его научное осмысление как гармонии всех звуков в составе слова (а не только гласных), описав его сингармопроизносительную, сингармословообразовательную, сингармословоизменительную функции в казахское языкознание и в целом в общее языкознание, и в тюркологию первым внедрил Х. Досмухамедулы (в труде «Закон сингармонизма в кайсак-киргизском языке», опубликованном в 1924 году в Ташкенте).

Исследование характеризуется высоким уровнем общей лингвотеоретической базы, структурной строгостью, лингвостилистической, культурной, научно-концептуальной доказательностью. Стиль языка работы строго научный. В тексте почти не встречаются публицистические, научно-популярные, художественные фрагменты, которые были характерны многим научным текстам I-й четверти XX века. Создаётся впечатление, что Х. Досмухамедулы выражал мысль и писал работу на уровне опережающего своё время лингвостилистического изложения научной проблемы. В тексте столетней давности отсутствуют микрофрагменты, выражения, синтаксические конструкции, лексика, которые в настоящее время воспринимались бы как устаревшие, вышедшие из употребления в современном лингвистическом научном тексте (исключение составляют: употребление выражения кайсак-киргизский язык и микрофрагмент о хоре поющих при объяснении степени акустической функции гласных и согласных в составе слова).

Труд написан на русском языке, но в нём демонстрируется подлинно казахский и в целом тюркский национальный характер как в восприятии, так и в выражении картины мира.

В работе представлены два аспекта антропоцентризма: универсальный (общечеловеческий) и казахско-национальный в аспекте общетюркского.

Х. Досмухамедулы глубоко изучил универсальные свойства закона сингармонизма и его многофункциональность, тем самым впервые в языкознании всесторонне раскрыл его роль в словообразовании и формообразовании. Он осуществил детальный анализ процессов аффиксации (суффиксов, окончаний) и показал их зависимость от закона сингармонизма: без действия сингармонизма образование новых слов и изменение грамматической формы слова в казахском языке (и в других тюркских) невозможно. Исследуя работу Х. Досмухамедулы, мы пришли к новому (инновационному) выводу: закон сингармонизма является основополагающим принципом не только гармонии всех звуков в составе слова, орфоэпии и орфографии, но и словообразования, формообразования в сингармонических языках.

Х. Досмухамедулы полиаспектно продемонстрировал, что один аффикс (суффикс, окончание) в казахском языке (и в других тюркских языках) может иметь несколько сингармовариантов в зависимости от типа сингармонизма корня слова и особенностей акустических характеристик его последнего звука и первого звука аффикса. Это положение хорошо представлено и в лингвометодических трудах А. Байтурсынулы (1914), но Х. Досмухамедулы рассмотрел его с собственно лингвотеоретических позиций, углубив анализ синтагматического взаимодействия звуков в составе слова.

Анализ функции сингармонизма, осуществлённый Х.Досмухамедулы, приводит нас к выводу о сингармополивариантности каждого суффикса и флексии. Это позволяет нам сделать заключение о том, что Х. Досмухамедулы приходит к выводу, что каждый сингармоаффикс казахского и других тюркских языков состоит из класса (совокупности) своих сингармовариантов.

Заключение

Итак, Х. Досмухамедулы в 1924 г. в казахское, общетюркское, общее языкознание привнёс следующие новаторские идеи-открытия:

1) Осмыслил закон сингармонизма в казахском и других тюркских языках глубже и шире, чем предшественники, и представил результаты своего исследования в научном тексте с доказательной базой. Поэтому первым использовал термин сингармонизм в значении «гармония всех звуков (как гласных, так и согласных) в составе слова» в процессе исследования казахского языка и внедрил такое понимание в лингвистическую науку.

2) Обосновал, что закон сингармонизма в тюркских языках является основой не только гармонии звуков в составе слова (сингармоорфоэпии, сингармофонетики, сингармоорфографии), но и словообразования (сингармословообразования), словоизменения (сингармословоизменения), т.е. в целом и сингармоаффиксации.

3) Обосновал, что каждый сингармоаффикс казахского и большинства других тюркских языков представляет собой совокупность (класс) своих сингармовариантов (например, из 4-6 и более: *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер* – это сингармовариант сингармоаффикса множественного числа в казахском языке).

Теоретическая и практическая ценность работы Х. Досмухамедулы высокая, поскольку оставленное им инновационное сингармотеоретическое наследие открывает путь к дальнейшему развитию исследований на материале тюркских и других сингармонических языков в аспектах: а) сингармонизм – сингармоорфоэпия, сингармоорфография; б) сингармонизм – сингармословообразование; в) сингармонизм – сингармословоизменение; г) сингармонизм – сингармофоностилистика, которые широко и глубоко не рассматривались в языкознании XX в. и в первой четверти XXI в. (за исключением пункта «а)» – первого аспекта).

Литература

Андронов А.В., 2017. Графическое обозначение фонологических признаков как ориентир при совершенствовании алфавитного письма и свидетельство реальности фонологических категорий // Studi Slavistici. XIV. С. 253-274.

Байтұрсынов А., 1992. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). Алматы: Ана тілі. 448 б.

Бодуэн де Куртенэ И.А., 1963. Фонология // И.А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1. М.: Изд.АН СССР. С. 253-361.

Виноградов В.А., 1990. Сингармонизм // Большой энциклопедический словарь. Языкознание. М.: Научн.изд. «Большая Российская энциклопедия». 445 с.

Джунисбеков А., 2009. Введение в сингармоническую фонетику. Алматы. 117 с.

Джунисбеков А., 2017. Сингармология или неизвестный сингармонизм. Алматы: Изд. «Абзал-Ай». 144 б.

Джусупов М., 1991. Звуковые системы русского и казахского языков. Слог. Интерференция. Обучение произношению. Ташкент: Фан. 240 с.

Джусупов М., 1995. Фонемография А. Байтурсынова и фонология сингармонизма. Ташкент: Изд-во. «Узбекистан». 176 с.

Джусупов М., 2001. Социолингвистический аспект теории психологической фонемы И.А. Бодуэна де Куртенэ. Алматы: Қазақстан жоғары мектебі (Высшая школа Казахстана). С. 62-69.

Джусупов М., 2016. Межъязыковое и межкультурное контактирование: понятие, слово, психообраз, интерференция // Филологические науки. НДВШ. М. № 5. С. 22-34.

Джусупов Н.М., 2011. Тюркский символ в художественном тексте (лингвокогнитивный аспект). Астана: Изд. «Сарыарка». 218 с.

Джусупов Н.М., 2016. Теория выдвижения в лингвистических исследованиях: истоки, тенденции, вопросы интерпретации // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. Москва. №2. С. 41-50.

Джусупова У.Т., 2010. Сингармонизм в казахском и узбекском языках // Алтаистика и тюркология. Көкшетау. № 1-2 (4). С. 68-77.

Дмитриев Н.К., 1948. Грамматика башкирского языка. Москва, Ленинград: Изд. АН СССР. 275 с.

Досмухамедулы Х., 1991. Закон сингармонизма в кайсак-киргизском языке (1924, Ташкент) // Аламан. Алматы: Ана тілі. Б. 81-99.

Жүсіпұлы Маханбет (Джусупов М), 1998. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. Алматы: Ғылым. 216 б.

Исхаков Ф.Г., 1955. Гармония гласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: в 4-х т. М.: Изд-во АН СССР, Т. 1. С. 122-159.

Поливанов Е.Д., 1924. Новая казак-киргизская (Байтурсыновская) орфография. Спорные вопросы киргизской графики и орфографии // Бюллетень Среднеазиатского государственного университета. Вып. 7. Ташкент. С. 35-43.

Поливанов Е.Д., 1965. Опыт частной методики преподавания русского языка узбекам. Ч. 1 (1935). 3-е изд. Ташкент: Укитувчи. 128 с.

Радлов В.В., 1989. Из Сибири: страницы дневника. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. 749 с.

Селютина И.Я., 2017. Принципы организации сингармонических систем в южносибирских тюркских языках как индикаторы языковой сложности. Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 15(4). С. 5-26.

Трубецкой Н.С., 2000. Основы фонологии. 2. изд. Москва. 351 с.

Черкасский М.А., 1965. Тюркский вокализм и сингармонизм. Опыт историко-типологического исследования. М.: Наука. 143 с.

Якобсон Р.О., 1985. Избранные работы. М.: Прогресс. 445 с.

Яковлев Н.Ф., 1970. Математическая формула построения алфавита (опыт практического приложения лингвистической теории) (1926, 1928) // А.А. Реформатский. Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия. Москва: Наука. С. 123-148.

Reference

Andronov A.V., 2017. Graficheskoe oboznachenie fonologicheskikh priznakov kak orientir pri sovershenstvovanii alfavitnogo pis'ma i svidetel'stvo real'nosti fonologicheskikh kategoriy [Graphical representation of phonological features as a guide for alphabetic writing improvement and evidence of the reality of phonological categories]. Studi Slavistici. XIV. P. 253-274. [in Russian].

Baitūrsynov A., 1992. Tıl tağylymy (qazaq tılı men oqu-ağartuğa qatysty eñbekterı). [The Science of Language (Works on the Kazakh language and education)]. Almaty: Ana tılı. 448 p. [in Kazakh].

Baudouin de Courtenay I.A., 1963. Fonologiya [Phonology]. In: Baudouin de Courtenay I.A. Izbrannye trudy po obshchemu yazykovedeniyu, Vol. 1. Moscow: Izd. AN SSSR. P. 253-361. [in Russian].

Vinogradov V.A., 2000. Singarmonizm [Singarmonism]. Bol'shoy entsiklopedicheskiy slovar. Yazykovedenie. Moscow: Nauch. izd. «Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya». 445 p. [in Russian].

Dzhunisbekov A., 2009. Vvedenie v singarmonicheskuyu fonetiku [Introduction to singharmonic phonetics]. Almaty. 117 p. [in Russian].

Dzhunisbekov A., 2018. Singarmologiya ili neizvestnyy singarmonizm [Singarmology or the unknown singarmonism]. Almaty: Abzal-Ay. 144 p. [in Russian].

Dzhusupov M., 1991. Zvukovye sistemy russkogo i kazakhskogo yazykov. Slog. Interferentsiya. Obuchenie proiznosheniyu [Sound systems of the russian and kazakh languages: syllable, interference, pronunciation teaching]. Tashkent: Fan. 240 p. [in Russian].

Dzhusupov M., 1995. Fonemografiya A. Baitursynova i fonologiya singarmonizma [A. Baitursynov's phonemography and the phonology of singarmonism]. Tashkent: Izd-vo Uzbekistan. 176 p. [in Russian].

Dzhusupov M., 2001. Sotsiolingvisticheskiy aspekt teorii psikhologicheskoy fonemy I.A. Boduena de Kurtene [The Sociolinguistic aspect of I.A. Baudouin de courtenay's psychological phoneme theory]. Almaty: Kazakhstan zhogary mektebi (Vysshaya shkola Kazakhstana). P. 62–69. [in Russian].

Dzhusupov M., 2016. Mezhyazykovoe i mezhkulturnoe kontaktorovanie: ponyatie, slovo, psikhoobraz, interferentsiya [Interlingual and intercultural contact: concept, word, mental image, interference]. Filologicheskie nauki. Naukovedenie Vysshey Shkoly. №5. P. 22-34. [in Russian].

Dzhusupov N.M., 2011. Tyurkskiy simvol v khudozhestvennom tekste (lingvokognitivnyy aspekt) [Turkic symbol in literary text (linguocognitive aspect)]. Astana: Izd. «Saryarka». 218 p. [in Russian].

Dzhusupov N.M., 2016. Teoriya vydvizheniya v lingvisticheskikh issledovaniyakh: istoki, tendentsii, voprosy interpretatsii [Theory of advancement in linguistic studies: origins, trends, questions of interpretation]. Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika. №2. P. 41-50. [in Russian].

Dzhusupova U.T., 2010. Singarmonizm v kazakhskom i uzbekskom yazykakh [Singarmonism in Kazakh and Uzbek Languages]. Altaistika i tyurkologiya, Kokshetau, № 1-2 (4). P. 68-77. [in Russian].

Dmitriev N.K., 1948. Grammatika bashkirskogo yazyka [Grammar of the Bashkir Language]. Moscow, Leningrad: Izd. AN SSSR. 275 p. [in Russian].

Dosmukhameduly Kh., 1991. Zakon singarmonizma v kaysak-kirgizskom yazyke (1924, Tashkent) [The Law of Singarmonism in the Kirghiz-Kaisak Language]. Alaman. Almaty: Ana tili. P. 81-99. [in Russian].

Zhusipuly Mahanbet (Dzhusupov M.), 1998. Akhmet Baitursynov zháne qazirgi qazaq tili fonologiyasy [Akhmet Baitursynov and the Phonology of Contemporary Kazakh]. Almaty: Gylym. 216 p. [in Kazakh].

Iskhakov F.G., 1955. Garmoniya glasnykh v tyurkskikh yazykakh [Harmony of Vowels in Turkic Languages]. Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskikh yazykov. V. 1. Moscow: Izd-vo AN SSSR. P. 122-159. [in Russian].

Polivanov E.D., 1924. Novaya kazak-kirgizskaya (Baitursynovskaya) orfografiya. Spornye voprosy kirgizskoy grafiki i orfografii [New Kazakh-Kirghiz (Baitursynov) Orthography. Controversial Issues of Kirghiz Graphics and Orthography]. Byulleten' Sredneaziatskogo gosudarstvennogo universiteta. Iss. 7. P. 35–43. [in Russian].

Polivanov E.D., 1965. Opyt chastnoy metodiki prepodavaniya russkogo yazyka uzbekam. [Experience in Special Methods of Teaching Russian to Uzbeks]. V. 1 (1935). 3-e izdanie. Tashkent: Ukituvchi. 128 p. [in Russian].

Radlov V.V., 1989. Iz Sibiri: stranitsy dnevnika [From Siberia: Pages from a Diary]. Moscow: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury. 749 p. [in Russian].

Selyutina I.Ya., 2017. Printsipy organizatsii singarmonicheskikh sistem v yuzhnosibirskikh tyurkskikh yazykakh kak indikatory yazykovoy slozhnosti [Principles of Organization of Singharmonic Systems in South Siberian Turkic Languages as Indicators of Linguistic Complexity]. Vestnik NGU. Seriya: Lingvistika i mezhkulturnaya kommunikatsiya. 15(4). P. 5-26. [in Russian].

Trubetskoy N.S., 2000. Osnovy fonologii [Principles of Phonology]. 2nd ed. Moscow. 351 p. [in Russian].

Cherkasskiy M.A., 1965. Tyurkskiy vokalizm i singarmonizm: Opyt istoriko-tipologicheskogo issledovaniya [Turkic Vocalism and Singarmonism: A Historical-Typological Study]. Moscow: Nauka. 143 p. [in Russian].

Jacobson R.O., 1985. Izbrannye raboty [Selected Works]. Moscow: Progress. 445 p. [in Russian].

Yakovlev N.F., 1970. Matematicheskaya formula postroeniya alfavita (opyt prakticheskogo primeneniya lingvisticheskoy teorii) [Mathematical Formula for Constructing an Alphabet (A Practical Application of Linguistic Theory)]. (1926, 1928). V: Reformatskiy A.A. Iz istorii otechestvennoy fonologii. Ocherk. Khrestomatiya. Moscow: Nauka. P. 123-148. [in Russian].

Сведения об авторе:

Джусупов Маханбет, доктор филологических наук, профессор, кафедра современного русского языка, Узбекский государственный университет мировых языков, ул. Кичик халка йули Г9а, 21, г. Ташкент, Узбекистан.

Scopus AuthorID: 57208146546.

Автор туралы мәлімет:

Джусупов Маханбет, филология ғылымдарының докторы, профессор, қазіргі әдеби орыс тілі кафедрасы, Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті, Кичик халқа йули Г9а көш., 21, Ташкент, Өзбекстан Республикасы.

Scopus AuthorID: 57208146546.

Information about the author:

Mahanbet Dzhusupov, Doctor of Philology (Advanced Doctorate), Professor, Department of the Modern Russian Language, Uzbek State University of World Languages, 21 Kichik halqa yuli G9-A Str., Tashkent, Republic of Uzbekistan.

Scopus AuthorID: 57208146546

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 3 (2025) 206-227
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Phonetic and orthographic features of the Armeno-Turkish translation of the Gospels[1]

H. Yıldız[a], *N. Jamalova[b], A. Öztürk[c]

[a]*Ordu University, Ordu, Türkiye*
ORCID: 0000-0002-8055-7946
(E-mail: turkbilimci@gmail.com, huseyinyildiz@odu.edu.tr)
[b]*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-1509-9555
*(E-mail: nergiza200776@mail.ru). *Corresponding author: nergiza200776@mail.ru*
[c]*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Republic of Kazakhstan / Ordu University, Ordu, Türkiye*
ORCID: 0000-0002-3077-458X
(E-mail: ozturk. abdulkadir@ayu.edu.kz, akadirozturk@odu.edu.tr)

ARTICLE INFO

Keywords:
19th Century, Turkic Language, Armenian Script, Turkish in Armenian Script, Turkish Text, Bible Translation, Ottoman Turkish, Analysis, Phonetics, Orthography, Vowel, Consonant.

IRSTI 16.21.37

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-206-227

ABSTRACT

In the 19th century, Armenians living within the borders of the Ottoman Empire who spoke Turkish produced numerous works on religion, language, history, literature, and other subjects using their own alphabet.

One notable aspect of missionary activity aimed at spreading Christianity among the Turks was the translation of the Bible into Turkish. The work examined in this study is a translation of the Bible into late Ottoman Turkish, narrating the life, teachings, and miracles of Jesus Christ –from his birth to his final days. The full title of the work is *Yeni Ahit - İncil-i Şerif Arakâlların Amelleri, Boğosun ve Sayip Arakâlların Mektüpleri.* It was originally translated from Greek into Turkish, and published in Istanbul in 1858.

The text includes selected sections and epistles from the New Testament, one of the foundational scriptures of Christianity. The publication and dissemination of such works in the Ottoman Empire were intended to increase the accessibility of religious texts to local communities in various languages and scripts. During this period, Ottoman Turkish was frequently used for translating religious texts. These texts were often written not only in Arabic script, but also in Latin, Greek, and Armenian scripts. The use of Ottoman Turkish in this particular work is significant, as it reflects the linguistic characteristics of the era.

[1] This study is based on the doctoral thesis titled «Jamalova N., 2025. 19. Yüzyıla Ait Ermeni Harfli Türkçe İncil Tercümesi (1-1008) (Çeviriyazı, İnceleme, Dizin, Tıpkıbasım)» [Turkish Bible Translation with Armenian Letters in 19th Century (1-1008) (Translation, Review, Grammatical Index, Facsimile)]. Unpublished Doctoral Dissertation. Ordu: Ordu University, Institute of Social Sciences.

© H. Yıldız, N. Jamalova, A. Öztürk, 2025

From a cultural and linguistic perspective, Armenians established close relations with both Kipchaks and Anatolian Turks throughout history. As a result of these interactions, distinct written traditions emerged, such as “Kipchak written in Armenian script” and “Turkish written in Armenian script”, accompanied by a rich corpus of literary works. In recent years, scholarly interest in these two linguistic traditions has grown significantly in Turkey.

This study analyzes the phonological and orthographic features of a Bible translation written in late Ottoman Turkish using the Armenian script. By presenting detailed phonetic and orthographic observations, this research aims to contribute to broader research on the phonological characteristics of the Turkish language during the late Ottoman period.

Х. Йылдыз[a]
[a]*Орду университеті, Орду, Түркия*
ORCID: 0000-0002-8055-7946
(E-mail: turkbilimci@gmail.com, huseyinyildiz@odu.edu.tr)

***Н. Джамалова**[b]
[b]*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0002-1509-9555
(E-mail: nergiza200776@mail.ru)
*Байланыс үшін автор: nergiza200776@mail.ru

А. Өзтүрк[c]
[c]*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы / Орду университеті, Орду, Түркия*
ORCID: 0000-0002-3077-458X
(E-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz, akadirozturk@odu.edu.tr)

Осман (түрік) тіліндегі армян графикалы Інжілдің фонетикалық және орфографиялық ерекшеліктері

Аннотация. XIX ғасырда Осман империясының шекаралық аумағында өмір сүріп, түрік тілінде сөйлеген армяндар өз әліпбиін пайдалана отырып, дін, тіл, тарих, әдебиет және басқа да тақырыптар бойынша көптеген шығармаларды дүниеге әкелді. Олардың миссионерлік қызметінің бір бағыты түріктер арасында христиандықты тарату болды; осы мақсатта Інжіл түрік тіліне аударылды. Бұл мақала Інжілдің кейінгі осман (түрік) тіліне жасалған аудармасына арналады. Онда Иса Мәсіхтің дүниеге келген сәтінен бастап ақырғы күндеріне дейінгі өмірі, ілімдері мен ғажайып оқиғалары туралы баяндалады. Еңбектің толық аты: *«Yeni Ahit – İncil-i Şerif Arakâlların Amelleri, Boğosun ve Sayip Arakâlların Mektüpleri» («Жаңа Өсиет – Қасиетті Інжіл – Апостолдардың амалдары,*

Received 17 April 2025. Revised 20 May 2025. Accepted 03 August 2025. Available online 30 September 2025.

For citation: H. Yıldız, N. Jamalova, A. Öztürk Phonetic and orthographic features of the Armeno-Turkish translation of the Gospels // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 3. P. 206-227. DOI:http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-206-227

Қасиетті апостолдардың аяндары мен жолдаулары»). Бастапқыда Інжілдің грекше түпнұсқасынан түрік тіліне тәржімеленіп, 1858 жылы Ыстанбұлда жарық көрген. Мәтінде христиандықтың ең іргелі Қасиетті жазбаларының бірі – Жаңа Өсиеттің таңдаулы бөлімдері мен жолдаулары қамтылған. Осман империясында мұндай еңбектерді басып шығару және тарату әртүрлі тілдер мен жазу жүйелерінде жазылған діни мәтіндердің жергілікті қауымдар үшін қолжетімділігін арттыруды көздеді. Бұл секілді діни трактаттардың Осман империясында араб графикасымен ғана емес, сондай-ақ латын, грек және армян графикалық жүйелерімен де жазылғаны баршаға белгілі. Ол дәуірге тән басқа да бір маңызды факторы – осман (түрік) тілінің діни мәтіндерді аудару үшін қолданылуы. Сондықтан осман (түрік) тіліндегі Інжіл сол кезеңнің тілдік ерекшеліктерінің көрініс табуы тұрғысынан айрықша мәнге ие болады.

XIII-XVII ғасырлар ішінде армяндар қыпшақтармен де, Анадолы түріктерімен де тығыз аймақтық, әлеуметтік және де мәдени байланыстар орнатты. Бұл қарым-қатынастардың нәтижесінде «армян графикалы қыпшақ жазуы» және «армян графикалы түрік жазуы» деген аттармен де мәлім бірегей жазба дәстүр пайда болды. Армян графикалы түркі жазуында сақталып қалған бай әдеби мұрасы осы күнге дейін жеткені белгілі. Соңғы жылдары Түркияда армян графикасымен жазылған түркі (оның ішінде түрік) жазба ескерткіштерін зерттеу өзекті сипатқа ие болды.

Мақала авторлары армян графикасымен кейінгі осман (түрік) тілінде жазылған Інжіл аудармасының ерекшеліктерін зерделеген. Ескерткіштің фонетикалық-фонологиялық құрылымы, вокализм мен консонантизм жүйесі, орфографиялық өзгешеліктері жан-жақты талданған. Осылайша авторлар түрік тілінің тарихи фонологиясын зерттеуге де өз үлесін қосады.

Кілт сөздер: XIX ғасыр, түркі тілі, армян жазуы, армян әріптерімен жазылған түрік тілі, түрік мәтіні, Інжіл аудармасы, Османлы түрікшесі, талдау, фонетика, орфография, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс.

Х. Йылдыз[a]
[a]*Университет Орду, Орду, Турция*
ORCID: 0000-0002-8055-7946
(E-mail: turkbilimci@gmail.com, huseyinyildiz@odu.edu.tr)

***Н. Джамалова**[b]
[b]*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0002-1509-9555
(E-mail: nergiza200776@mail.ru)
*Автор для корреспонденции: nergiza200776@mail.ru

А. Озтюрк[c]
[c]*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан / Университет Орду, Орду, Турция*
ORCID: 0000-0002-3077-458X
(E-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz, akadirozturk@odu.edu.tr)

Фонетические и орфографические особенности армянографического Евангелия на османском (турецком) языке

Аннотация. В XIX веке армяне, локально проживавшие на территории Османской империи и говорившие на турецком языке, создали множество письменных памятников в области религии, языка, истории, литературы и других наук, используя при этом

свой собственный алфавит. Одним из направлений их миссионерской деятельности было распространение христианства среди турок. Для этой цели Евангелия была переведена на турецкий язык. Данная статья посвящена переводу священной книги на позднеосманский турецкий язык; в ней излагается жизнь, учение и чудеса Иисуса Христа – от самого его рождения до последних дней. Полное название работы: "Ени Ахит – Инджил-и шериф Аракалларин Амеллери, Богосун ве Сайип Аракалларин Мектюплери" («Новый Завет – Святое Евангелие, Деяния Апостолов, Откровения и Послания Святых Апостолов»). Изначально книга была переведена с греческого оригинала на турецкий язык и опубликована в 1858 году в Стамбуле. Текст содержит избранные разделы и послания из Нового Завета, который является одним из фундаментальных Священных писаний христианства. Публикация и распространение подобных произведений в Османской империи были направлены на повышение доступности религиозных текстов, написанных различными графическими системами на разных языках, для местных общин. Известно, что подобные религиозные трактаты в Османской империи писались не только арабской, но и латинской, греческой и армянской графиками. Другой важный фактор для той эпохи – использование османского языка (турецкого языка) для перевода религиозных текстов. Поэтому Евангелие на османском языке придаёт ему особую значимость с точки зрения отражения языковых особенностей эпохи.

На протяжении XIII-XYII веков армяне поддерживали тесные ареальные, социальные, культурные связи как с кипчаками, так и с анатолийскими турками. В результате этих контактов возникли уникальные письменные традиции, получившие названия «кипчакская письменность армянской графикой» и «турецкая письменность армянской графикой». Тюркская армянографичная письменность имеет богатое литературное наследие. В последние годы в Турции актуальны исследования тюркских (в т.ч. турецких) письменных памятников, написанных армянской графикой.

Авторы статьи исследуют особенности перевода Евангелия, написанного на позднеосманском языке армянской графикой. Анализируется фонетико-фонологическая система, система вокализма и консонантизма, орфографические особенности памят-ника. Тем самым авторы вносят свой вклад в исследование исторической фонологии турецкого языка.

Ключевые слова: XIX век, тюркский язык, армянская графика, турецкий язык на армянском письме, турецкий текст, перевод Евангелия, османский турецкий язык, анализ, фонетика, орфография, гласный, согласный.

Introduction

Throughout history, the Armenians have maintained their original alphabet, even during the Soviet era when many communities adopted the Cyrillic script. Similar to the Georgians, the Armenians were able to continue using their traditional alphabet. Some Armenians, who had interactions with Turks in the Caucasus and even in Anatolia, continued to use their alphabet and even wrote Turkish texts using Armenian script (Özkan, 2007).

The Armenian alphabet has been used as a writing system in Turkish since the 14th century in handwritten manuscripts and from the 18th century in printed works. Manuscripts written in Armenian letters were predominantly used for Kipchak Turkish in Eastern Europe, while printed works from the 18th century onward primarily featured Ottoman Turkish, often in the form of translated texts. It is known that more than 2,000 Turkish books using the Armenian alphabet were published in approximately 200 printing houses across the Ottoman Empire and various regions of the world between 1727 and 1968 (Pamukçiyan, 2002: 11).

The readership of Turkish texts written in Armenian script was not confined to the Armenian community. The difficulty of reading vowel-less Arabic script also provided a comparative advantage to Armenian-scripted Turkish. Additionally, missionaries arriving in Ottoman territories were able to quickly acquire Turkish and establish communication with the Armenian community through the use of Turkish written in Armenian letters (Cankara, 2015: 4).

Throughout history, Turkish-Armenian relations have exhibited a multidimensional structure. The Turks approached Armenians with tolerance, assuming a protective role in their social, economic, and particularly religious lives. For almost a millennium, the Turkish and Armenian peoples have coexisted in Anatolia, developing strong cultural ties. In the context of Turkish-Armenian relations, language has historically played both a unifying and a divisive role. Both Turkish and Armenian have held a significant place in the cultural interaction between the two communities. Language policies and linguistic practices have been identified as key factors in understanding historical events and contemporary political dynamics (Öztürk, 2011). Works written in Turkish using the Armenian script contributed to the formation of a substantial corpus, encompassing works on religion, history, and literature, leading to the publication of numerous newspapers and magazines (Koptaş, 2002: 11). Within the Ottoman realm, Turks and Armenians transcended religious differences to create shared cultural spaces, thereby fostering a centuries-long coexistence. The fundamental aspect of these shared cultural domains was the presence of linguistic interaction. Beyond its role as a cultural vehicle, language is one of the most crucial elements preventing nations from disappearing from the historical stage (Öztürk, 2011).

Material and methods

The subject of this study is a translation of the Bible that provides information about the life, teachings, and death of Jesus Christ. The book consists of 1008 pages, which narrates the life of Jesus from his birth to his final days, covering his teachings and miracles. The full title of the book is “Yeni Ahit - İncil-i Şerif Arakâlların Amelleri, Boğosun ve Sayip Arakâlların Mektüpleri”.

This study draws upon the analyzed text to provide insights into the phonology of the period through specific observations and examples. Before analyzing the primary data of the study, the phonetic and orthographic features of the work were initially identified, an index of the text was created, and a general linguistic analysis of the work was conducted accordingly. Following this stage, distinctive features that diverge from the general Turkish language were systematically examined, constituting the primary focus of this study.

Research background

In the context of language and culture, Armenians have established close relations with both Kipchaks and Anatolian Turks throughout history. As a result of these interactions, distinct written traditions known as “Kipchak written in Armenian script” and “Turkish written in Armenian script” emerged, accompanied by a substantial corpus of literary works. In Turkey, there has been a notable increase in academic research on these two linguistic traditions in recent years. Notable contributions to the field have been made by scholars such as Kasapoğlu Çengel (2012), Kaymaz (2013), Gökdağ and Şimşek (2014), Yıldız and Öztürk (2016), Öztürk (2021), Hamarat Yardımcı (2023), and Öztürk & Alpyağıl (2025), among others, significantly enriching the academic literature.

One of the missionary efforts aimed at spreading Christianity among the Turks involved the translation of the Bible into Turkish. These translations date back to the 17th century and have continued to the present day. In addition to independent translations of the Bible, efforts were also made to translate either the entire Holy Scriptures or selected portions into Turkish. With the advancements of printing technology, these translations were widely published and disseminated across various regions of the Ottoman Empire.

The oldest surviving texts of the Bible are in Greek. The Bible, which was translated in the 5th century and became known as the *Vulgata,* served as the primary source for Christians for many years. Its translation into English was completed in the 14th century, while the German translation was undertaken in the 16th century. During these periods, Catholic Christians were generally opposed to translating the Bible into different languages, whereas Protestants supported such efforts. The first complete translation of the Bible into Turkish was carried out in the 17th century. Yahya bin Ishak, who wrote under the pseudonym *Haki,* was encouraged by Dutch Protestants to attempt a translation. However, his work was deemed inadequate and unsuitable. Therefore, the first full Turkish translation of the Bible recognised as having been achieved by Ali Ufki Bey. This translation, completed in 1665/1666, was never printed due to various challenges and remained in the library of Leiden University in the Netherlands for approximately 150 years (Çinpolat, 2020).

Following Ali Ufki Bey, several other translations of the Holy Scriptures into Turkish emerged. During the period spanning from 1628 to 1631, William Seaman (1606 – 1680), who worked at the British Embassy in Istanbul, translated three of John's epistles into Turkish under the title *"Kütüb-ü pâklerin Türkîde bir nümûdar-ı yahşi: Kadis Yuhanna Resûlün Türkî zebâna müterçem olmuş üç risalesidir"* in 1659. Later, in 1666, he completed another translation titled *"İncil-i Mukaddes: veya Lisan-ı Türkî'ye Tercüme Olunan Bizim Rabbimiz İsa Mesih'in Yeni Ahd ü Vasiyeti"* (Oxford: Henry Hall, University Press). Seaman's translation, published in London, is significant as it represents the first printed Turkish translation of the New Testament (Privratsky, 2014: 28-31; Malcolm, 2007: 341-350). Another noteworthy manuscript is registered under the code Yz.A-19 at the Turkish Language Association (TDK). This handwritten text comprises the four Gospels (TDK). This handwritten text contains the four Gospels (Matthew, Markos, Luke, and Yuhanna) along with parts of the Acts of the Apostles. However, the identiry of the translator and the date of translation remain unknown. This manuscript, preserved as a single copy in the TDK's Manuscripts Collection, lacks any information regarding the original language, the translator, the time period, or the intended audience (Özkan, 2006). A Jewish scholar named Ibrahim al-Israili translated the first eight chapters of the Book of *Mezmurlar* from the Bible into Ottoman Turkish. This manuscript is preserved in the Esad Efendi Collection at the Süleymaniye Library (no. 5) (Privratsky, 2014: 13). Furthermore, a revised version of William Seaman's 1666 translation of the New Testament was produced by Hanna bin Neta al-Shami (John the Syrian), titled *"İncil-i Mukaddes Yani Lisan-ı Türkî'ye Tercüme Olunan Bizim Rabbimiz Yesû Mesihiŋ Yeŋi Ahd-i Vesâyeti",* which included minor modifications. It is also believed that Hanna bin Neta translated the Book of *Süleyman Meselleri* into Turkish in 1692 (Privratsky, 2014: 32). One of the earliest examples of Turkish Bible translations from the early 19th century is Kitab ül-ahd el-cedid el-mensub ila Rabbina İsa el-Mesīḥ (The Book of the New Testament Attributed to Our Lord Jesus Christ), which was revised by Jean Daniel Kieffer and published in 1819. Another notable work is a Greek-script Turkish translation of the New Testament. The full title of this work is *Rabbi İysa El Mesih'in Ahd-i Cedid'inin Yunani Lisandan Türk Lisanına Tercümesi* (The Translation of the New Testament of Our Lord Jesus Christ from Greek into Turkish). The book's cover states the following: "Dindar ve mahir âdemler marifeti ile Yunani lisani bilmeyen Anadoludaki Hrisianlerin caniyet memfaatleri içün tab olunmuştur." (Published for the benefit of the

Christian community in Anatolia who do not know the Greek language, through the efforts of devout and skilled individuals.) This translation was printed in 1826 at De Kasron's Press in Istanbul and is currently preserved in the library of the Ecumenical Patriarchate under the catalog number Γ, 58 (Kılıçarslan, 2013).

The subject of this study is a translation of the Bible that provides information about the life, teachings, and death of Jesus Christ. The book consists of 1008 pages, which narrates the life of Jesus from his birth to his final days, covering his teachings and miracles.

This work is a Turkish translation of the New Testament section of the Bible, known as the "New Testament", which was published during the Ottoman Empire. The full title of the book is *"Yeni Ahit – İncil-i Şerif Arakâlların Amelleri, Boğosun ve Sayip Arakâlların Mektüpleri"*. The book was translated from the original Greek into Turkish and was printed in 1858 at the printing house of the Tarutun Priest in Istanbul.

The work, which contains selected sections and letters from the New Testament – one of the fundamental texts of Christianity – is particularly noteworthy for being written in the Armenian script. Within the Ottoman Empire, the printing and dissemination of such works was intended enhance the accessibility of texts in different languages for the local population. *Entitled Yeni Ahit İncil-i Şerif* (The Holy Gospel of the New Testament), this work is written in Ottoman Turkish, reflecting the frequent use of Ottoman Turkish in translating religious texts during that period. Both the nature of the text and the script in which it is written have the potential to make significant contributions to the phonological studies of the time. Therefore, this study draws upon the analyzed text to provide insights into the phonology of the period through specific observations and examples.

Prior to the analysis of the primary data from the study, the phonetic and orthographic features of the work were first identified, an index of the text was created, and a general linguistic analysis of the work was conducted accordingly. In the subsequent phase of the study, distinctive features that diverge from the general Turkish language were systematically examined, forming the core focus of this study. Before delving into the distinctive orthographic and phonetic characteristics of the work, it is essential to present the Armenian alphabet used in the text:

Table 1. The Armenian Alphabet Used in Turkish Texts.
Таблица 1. Армянский алфавит, используемый в турецких текстах.
1-кесте. Түрік мәтіндерінде қолданылған армян әліпбиі

Uppercase	Lowercase	Name	Pronunciation	Uppercase	Lowercase	Name	Pronunciation
Ա	ա	*Ayp*	A	Շ	շ	*Şa*	Ş
Բ բ	բ	*Pen*	P	Ո	ո	*Vo*	Vo ve O
Գ	գ	*Kim*	K	Չ	չ	*Ça*	Ç
Դ	դ	*Ta*	T	Պ	պ	*Be*	B
Ե	ե	*Yeç*	Y ve e	Ռ	ռ	*Ra*	R
Զ	զ	*Za*	Z	Ս	ս	*Se*	S
Է	է	*E*	E	Վ	վ	*Ve*	V
Ը	ը	*It*	I	Տ	տ	*Dion*	D
Թ	թ	*To*	T	Ր	ր	*Re*	R
Լ	լ	*Lion*	L	Ց	ց	*Tso*	Ts

Ժ	**ժ**	*Je*	J	**Ւ**	**ւ**	*Hiun*	V
Ի	**ի**	*İni*	İ	**Փ**	**փ**	*Pür*	P
Խ	**խ**	*Khe*	Kh (ẋ)	**Ք**	**ք**	*Ke*	K
Կ	**կ**	*Gen*	G	**Օ**	**օ**	*O*	O
Հ	**հ**	*Ho*	H	**Ֆ**	**ֆ**	*Fe*	F
Ծ	**ծ**	*Dza*	Dz				
Ձ	**ձ**	*Tsa*	Ts	**և**		*Yev*	ev
Ղ	**ղ**	*Ġad*	Ġ (ġ)	**Ligatures**			
Ճ	**ճ**	*Ce*	C	**Էո/ԷO**	**Էո/Էo**		*Ö*
Մ	**մ**	*Men*	M	**ԻԻ**	**Իւ**		*Ü*
Յ	**յ**	*Hi*	Y	**ՈՒ**	**ու**		*U*
Ն	**ն**	*Nu*	N	**ԵԱ**	**եա**		*Â*

Analysis

Orthographic Notes

The orthographic features found in the work provide significant insights into the spelling conventions of 19th-century Ottoman Turkish. As demonstrated in Table 1, the Armenian alphabet contains letters that more more distinctly differentiate sounds compared to the Arabic script. This section presents data concerning notable differences in spelling, with a particular focus on vowels and consonants. Examples are provided to illustrate these differences.

Vowels

The vowels used in the spelling of words are as follows: /ա/ (a), /եա/ (â), /է/~/ե/ (e), /ը/ (ı), /ի/ (i), /օ/~/ո/ (o), /էo/~/էո/ (ö), /ու/ (u) ve /իւ/ (ü) these vowels have been utilized in accordance with the grammatical structure of Turkish. In the text, some vowels exhibit differences in terms of representation and usage compared to sounds. Furthermore, it is asserted that the Armenian alphabet does not originally include certain vowels. The vowels specifically created for use in Turkish texts written in Armenian script have been identified as /ու/ (u), /էo/ (ö) and /իւ/ (ü). The vowels that may vary in pronunciation or representation depending on the standard orthography are as follows:

The sound /եա/ (â)

The /â/ sound does not exist in the Armenian alphabet. However, in the alphabet developed specifically for Turkish texts written in Armenian script, it is represented by the combination of the /ե/ (y) [yeç] and /ա/ (a) [ayp] characters, forming the /եա/ symbol. In the analyzed text, in addition to all the vowels found in the written form of Turkish as used in Turkey, the /եա/ (â) sound is also observed in certain words of Armenian, Arabic, and Persian origin:

Առաքեալ *[Arakâl]* (757/2), Փափազեան *[Papazân],* քեաթիպ *[kâtib]* (4/10), քեահին *[kâhin]* (4/11), քիւնահքեար *[günahkâr]* (28/b9).

The sound /ե/ (e)

In the Armenian alphabet, the /e/ sound is generally represented by the symbol /է/. In addition to this symbol, Armenian also employs the /ե/ symbol to represent the /e/ sound. However, when this symbol appears at the beginning of Turkish words, it produces a /y/ sound:

Յեքոնիայը *[Hekoniayı]* (2/10), եափրագլարդան *[yaprakļardan]* (170), եարատըլըշան *[yaradılışdan]* (180).

The sound /nu/ (u)

The sound /u/ is represented in the alphabet by the combined use of the symbols /n/ (o) and /ı/ (v), forming the character /nu/. It can be stated that /ՈՒ/ (U) and /nu/ (u) demonstrate a consistent usage in the initial, medial, and final positions of words:

քoյunlար [koyunlar] (32/33), պulան [bulan] (37/10), թulumlար [tulumlar] (30/26).

The sound /hu/ (ü)

The sound /ü/, which is not originally found in Armenian, is represented by the symbol /hu/ in the alphabet developed for Turkish texts written in Armenian script. The sound /hu/ (ü), formed by the combination of the symbols /h/ and /ı/, is frequently and consistently used:

քիւջիւքլէրին *[küçüklerin]* (37/18), իւճրէթինի *[ücretini]* (37/20), էoրթիւլիւ *[örtülü]* (36/6).

The sound /n/ (o)

This sound is predominantly used in words of Armenian origin. The /n/ symbol represents the /o/ sound within a word, whereas at the beginning of a word, it corresponds to the /vo/ sound cluster.

Յovսիա *[Hovsia]* (2/9), Յեքոնիայը *[Hekoniayı]* (2/10), Ովսաննա *[Vovsanna]* (81/11).

The symbol is used for the phonetic equivalents /o/~/vo/ exists independently in the alphabet for this function. However, in Turkish texts written in the Armenian script, it is combined with the sign /ı/ to form /nu/, which also represents the /u/ sound.

The sound /o/ (o)

In the Armenian alphabet, the symbol represented as /o/ corresponds to the vowel /o/, as seen in other scripts such as Cyrillic and Latin. This vowel is systematically used at the beginning, middle, and end of both Turkish and foreign-origin words:

Oնա *[Ona]* (384/2), նomosdան *[nomosdan]* (385/5), պoշ *[boş]* (441/3), քodուլար *[kodular]* (411/6).

The sound /Էo/ (ö)

This sound, which is not present in the Armenian alphabet and is represented in Turkish texts written in Armenian script using the symbol /Էo/. The /Էo/ symbol was specifically developed for Turkish texts by combining the /Է/ (e) and /o/ (o) characters:

Էoրթիւլիւ [örtülü] (36/6), կէonիւլ [gönül] (426/19), տէonտիւլէր [döndüler] (437/1).

Consonants

The Armenian alphabet includes the following letters: /պ/ (b), /ճ/ (c), /չ/~/Ղ/ (ç), /տ/ (d), /ֆ/ (f), /կ/ (g), /ղ/ (ġ), /h/ (h), /խ/ (ẖ), /ժ/ (j), /ք/ (k), /գ/ (ķ), /լ/ (l), /մ/ (m), /ն/ (n), /փ/~/բ/ (p), /ր/~/ռ/ (r), /u/ (s), /շ/ (ş), /թ/~/դ/ (t), /վ/~/ւ/ (v), /յ/~/ե/ (y), /զ/ (z), /ց/~/ձ/ (ts), /ծ/ (dž). Among these letters /ց/~/ձ/ (ts), /ծ/ (dž) were not encountered.

Consonants that exhibit variations depending on standard orthography and usage have been taken into consideration in the analysis.

The consonant /չ/ and /Ղ/ (ç)

The /ç/ sound, represented by the symbol /չ/, is used consistently at the beginning, middle, and end of words throughout the text:

չէքիրկէլէր *[çekirgeler]* (7/9), քիւչիւք *[küçük]* (14/7), աղաչ [aġaç] (230/11).

The /ç/ sound, represented by the symbol /Ղ/ is not frequently used. However, it appears at the beginning of words of Turkish origin and in Armenian proper names:

ԱրէտարանիՂին *[Aredaraniçin]* (942), Ղաղըրդըջ *[çaġırġış]* (101/10), Ղէolմէքճինին [çölmekçinin] (584/14).

The consonant /խu/ (ẖ)

Alongside the glottal consonant /h/ (h), the widespread use of the velar fricative consonant /խ/ (ẖ) is also observed:

Եախuoտ [yaẖod] (20/16), խազինէլէր [ẖazineler] (20/6), տախի [daẖi] (20/7).

The consonant /գ/ (ķ)

Along with the consonant /ք/ (k), the velar consonant /ķ/, represented by the symbol /գ/, is also frequently used, particularly in combination with back vowels:

Գարանլըգտա *[ķaranlıkda]* (560/8), Գարար *[ķarar]* (564/16), սատագաթ *[sadaķat]* (565/9).

The consonant /ք/ (k) is preferred when used with front vowels:

քենտի *[kendi]* (21/18), տիքենլէրտէն *[dikenlerden]* (23/15), ասքէրիլէր *[askeriler]* (26/1).

The consonant /փ/ and /բ/ (p)

The consonant /p/ is represented using two different symbols: /փ/ and /բ/. Although no pattern-based variation has been identified, it has been observed that the consonant /p/ is sometimes represented by /փ/ and at other times by /բ/:

Փէտէր *[Peder]* (40/27), փէշին *[peşin]* (54/18), Բէեդզէբուղ *[Peytzepuġ]* (132/b3).

The consonant /ր/ and /ռ/ (r)

The consonant /r/ is represented using two distinct symbols: /ր/ and /ռ/. However, the occurrence of the /r/ consonant with the /ռ/ symbol is observed exclusively in Armenian proper nouns:

Եաբրաքտան *[yaprakdan]* (82/16), փէյղամբէրլէր *[peyġamberler]* (54/12), մէրհամէթ *[merhamet]* (30/9).

Կաբարնայում *[Gaparnayum]* (219/2), Ռոբովամ *[Ropovam]* (2/2).

The consonant /թ/ and /դ/ (t)

The /t/ consonant is represented using two different symbols: /թ/ and /դ/. While the /թ/ (t) consonant does not have a specific usage distinction, the /դ/ (t) consonant is observed to be used in words of Armenian origin:

Թաշլարդան *[taşlardan]* (7/22), թէքմիլ *[tekmil]* (5/26), *[tevbeye]* (7/19).

Աբիուդ [Apiut] (2/15), Սադովկու [Satovgu] (2/17), Յուդայը [Hutayı] (1/4).

The consonant /վ/ and /ւ/ (v)

There are two different signs for the consonant /v/: /վ/ and /ւ/. The use of the /ւ/ sign in the text is only found in words of Armenian origin. At the same time, this sign also takes its place in the alphabet as a sign that creates the vowels /u/ and /ü/:

Վաթան *[vatanlarına]* (5/14), վասիտասի *[vasitasi]* (5/25), վարմաղա *[varmaġa]* (6/17).

Գաւիթ *[Tavit]* (1/1), աւէտարան *[avedaran]* (520/18).

The consonant /յ/ and /ե/ (y)

In writing, the /յ/ (y) sound is represented in uppercase as /Յ/. Within a word, the /յ/ symbol corresponds to the consonant /y/. However, in Western Armenian, when /Յ/ appears at the beginning of words of Armenian origin, it corresponds to /Հ/. In the given text, the initial /Յ/ sound is found only in proper nouns of Armenian origin:

Յակոբ *[Hakop]* (2/21), Յիսուս *[Hisus]* (2/23), Յովսիա *[Hovsia]* (2/9).

In words, the usage is observed as հայաթտա [hayatda] (570/14) and էյէր [eyer] (579/25).

The /ե/ sign in the Armenian alphabet has the function of representing both the consonant /y/ and the vowel /e/. This distinction can only be determined within the context of the text:

Բէեդզէբուղ *[Peytzepuġ]* (132/b3), եարընքի *[yarınki]* (21/17), եող *[yoġ]* (349/20).

Phonetic Notes

The phonetic features found in the work also provide significant clues regarding the phonological structure of 19th-century Ottoman Turkish. Indeed, the precise chronology of the occurrence of vowel and consonant harmonies, sound changes, and phonetic shifts during the transition from Old Oghuz Turkish to Modern Turkish remains uncertain. In comparison with the Arabic script, the Armenian script offers distinct possibilities in this regard. In this section, the phonetic phenomena identified in the work concerning 19th-century Ottoman Turkish are categorized under three headings: vowel harmony, phonetic changes, and sound alterations.

Phonetical Changes

The phonological changes are categorized into three main types: insertion, deletion, and metathesis. Each category is further divided into subgroups based on vowel and consonant variations:

Vowel Insertion

In the analyzed work, vowel insertions have been identified in both word-initial and medial positions. However, no instances of vowel insertion have been found in the final position:

Instances of vowel insertion in the initial position have been observed in only two Turkish-origin words:

իյիրմի *[iyirmi]* (276/9; 954/13), իյիտլէրէ *[iyidlere]* (825/13).

Vowel insertion in the medial position is generally observed in words of Arabic origin:

ազիմ *[azim]* (98/17), էմիրի տիր *[emiridir]* (968/2), սախըրա *[sabıra]* (758/22).

In contemporary standard Turkish, the words yalnız and hepsi exhibit vowel elision in the medial position. In the analyzed text, their usage appears to reflect a natural linguistic pattern:

յալընըզ *[yalınız]* (56/5), հէփիսինի *[hepisini]* (10/4).

Consonant Insertion

The phenomenon of /y/ insertion is observed in the medial position of certain Arabic-origin words, in accordance with the phonotactic rules of the Turkish language:

տայիր *[dayir]* > *dair* (535/19), նայիլ *[nayil]* > *nail* (752/3), ֆայիզ *[fayiz]* > *faiz* (103/12), թայիֆէ *[tayife]* > *taife* (585/16), ճայիզ *[cayiz]* > *caiz* (226/18).

The Turkish-origin word kısa (short) has undergone consonant gemination, resulting in the form kıssa, which has found usage in certain contexts:

գըսսա *[ḳısısa]* > *kısa* (292/5), գըսսալթըը *[ḳısısaltdı]* > *kısalt-* (180/24).

Sound Elision

Instances of sound elision, which occur in the forms of vowel elision, consonant elision, syllable elision, and metathesis, all of which are supported by relevant examples.

Vowel Elision

Vowel deletion is generally observed in the medial syllable. This phenomenon can be found in both native Turkish words and loanwords:

եոքարքի *[yokarki]* > *yokarı* (509/16), կէօքսիւնիւ *[göksünü]* > *göküs* (288/22), կագթընը *[vaḳtını]* > *vakıt* (4/21).

Consonant Elision

Considering standard Turkish, we can provide the following examples from the analyzed text where consonant deletion occurs:

գօմագ *[ḳomaḳ]* > *koymak* (114/16), հէմջէրիլէրի *[hemşerileri]* > *hemşehri* (47/b13), uonւգ *[souk]* > *soġuk* (37/19).

Syllable Elision

Only a single instance of syllable elision has been identified:

շիմտէն *[şimden]* > *şimdiden* (677/1).

Metathesis

Two instances of metathesis have been identified:

Չէօլմէքճինին *[çölmekçinin]* > *çömlekçinin* (584/14), միւհզիր *[mühzir]* > *müzhir* (15/3).

Vowel Harmony

The phonological harmony is more systematic in vowels. However, there are occasional instances that deviate from vowel harmony rules. The vowel harmony is analyzed under two subcategories: palatal harmony and labial harmony.

Palatal Harmony

Palatal harmony refers to the phonological rule in which the quality of the first syllable (whether it is front or back) determines the quality of the following syllables. If a subsequent syllable differs in type from the preceding one, the harmony is disrupted.

Compliance with Palatal Harmony

Although there are instances where palatal harmony is not maintained in word roots or affixation processes, the number of examples demonstrating the presence of this harmony is significant and cannot be overlooked:

այըպլարընտա *[ayıblarında]* (752/24), հանկըսը *[hangısı]* (844/11), պիլէսինճէ *[bilesince]* (80/13), սապահլայըն [sabahlayın] (76/12), կէօմրիւքճիւլէր [gömrükcüler] (17/14), տիւշմէնլէրինի [düşmenlerini] (432/19).

Violation of Palatal Harmony

An analysis of cases that deviate from palatal harmony reveals that such instances are predominantly found in loanwords or irregular affixation processes.

տիւալէրտէ *[dualerde]* (605/4), վէթանըմըզ *[vetanımız]* (753/2), միսիլլիւ *[misillu]* (840/17), Հիյպէթլու *[hiybetlu]* (262/b12), լիսանլէր *[lisanler]* (646/11), յապանճիլէր *[yabanciler]* (726/9), թիւթմակդէ [tutmagde] (220/b6).

Labial Harmony

Labial harmony is defined as the phenomenon in which the vowels of subsequent syllables adapt to the shape of the vowel in the first syllable. If the vowel in the first syllable is unrounded, the following syllables also contain unrounded vowels. However, if the first syllable has a rounded vowel, the subsequent vowels tend to be either unrounded-open or rounded-close. If a following syllable contains a vowel that does not conform to this pattern, the harmony is disrupted.

Compliance with Labial Harmony

When the text is analyzed in terms of flatness-roundness harmony, numerous examples can be found where this phonological harmony is maintained:

սիւրկիւնլիւյիւնտէն *[sürgünlüyünden]* (2/27), սէօյլէյիպ [söyleyib] (204/21), էօվքէլէնմէքտէ *[övkelenmekde],* ատէմլէրին *[ademlerin]* (91/1), տօլտուրուրում [doldururum] (760/19), զավալլը *[zavallı]* (953/1), եէեէճէք [yeyecek] (60/19).

Violation of Labial Harmony

Numerous examples illustrate the disruption of labial harmony in many words. Additionally, the irregular attachment of affixes is another factor contributing to this deviation.

թուլաղուզլարը *[kulaġuzları]* (58/23), ալթուն *[altun]* (517/8), իչիւն *[içün]* (619/14), եափուճիլէրին *[yapucilerin]* (174/12), սէվկիւլիւմ *[sevgülüm]* (43/18), մէվլուտու *[mevludu]* (3/1), չափուճագ *[çapucaḳ]* (478/17), քափունու *[kapunu]* (18/19).

Phonetic Changes

An analysis of phonetic changes reveals several key aspects: the pronunciation of Arabic and Persian loanwords in accordance with their original forms, the adaptation of borrowed words in terms of vowel harmony (front-back, rounded-unrounded distinctions), and the occasional traces of Old Anatolian Turkish, which served as the foundation of Ottoman Turkish. These factors collectively contribute to the phonetic changes observed.

Vowel Changes

The vowel changes observed are classified into five subcategories: fronting, backing, rounding, widening, and narrowing. However, no instances of vowel leveling have been identified.

Some of these cases appear to be irregular. This phenomenon may be attributed to spelling errors. Three types of vowel softening are observed: a > e, ı > i, u > ü.

/a/ > /e/

զէման *[zeman]* (843/18), մէքամինտա *[mekamında]* (847/3), զէրուրէթ *[zeruret]* (629/18), վէթանըմըզ *[vetanımız]* (753/2), հէյրան *[heyran]* (24/26), մէհքէմէսինէ [mehkemesine] (503/23), սէրայլարընտա [seraylarında] (234/6).

/ı/ > /i/

տիշարըյա *[dişarıya]* (13/13), էապանճիլէր *[yabanciler]* (726/9), րազի *[razi]* (118/21), չիրագ *[çiraḳ]* (137/28).

/u/ > /ü/

սիւալ *[süal]* (283/15), մէմիլ *[memül]* (677-678/b6), միւհթաճլը *[mühtaclı]* (756/2), մէվճիւտ *[mevcüd]* (265/5), մէքթիւպ *[mektüb]* (494/2), հիւճիմ *[hücüm]* (457/16), վիւճիւտիւնիւն *[vücüdünün]* (878/5), սիւքիւթ *[sükût]* (476/1).

The instances of backing identified are mostly observed in loanwords. Some of these cases occur irregularly, while others conform to vowel harmony rules. Two types of backing are noted: e > a and i > ı.

/e/ > /a/

հէման *[heman]* (528/5), թալապ [talab] (261/11), շայթան [şaytan] (443/6), քիլիսա *[kilisa]* (1008/2).

/i/ > /ı/

սըփարըշ *[sıparış]* (762/19), թանզըմ *[tanzım]* (732/2), ֆայըզ *[fayız]* (293/30), զընտանտա *[zındanda]* (54/24), աճայըպ *[acayıb]* (895/20), ասը [ası] (57/12).

Rounding

The instances of rounding identified in the text are predominantly found in loanwords. Rounding was one of the fundamental phonological features of Old Oghuz Turkish, and this phenomenon was carried over into Ottoman Turkish, the subsequent literary language of the period. The rounding of originally unrounded vowels observed in this text suggests continuity from the Old Oghuz Turkish era. Additionally, the vowel shift is evident in the affix {+lI}, which functions as a nominal derivational suffix in Turkish. When attached to foreign-origin words, this suffix frequently appears in the form {+lU}. In the text, three types of rounding are identified: ı > u, i > u, and i > ü.

/ı/ > /u/

շէֆագգաթլու *[şefaḳḳatlu]* (888/8), Իթալիալուլար *[İtalialular]* (874/13), իթիգատլու *[itiḳadlu]* (486/15).

/i/ > /u/

քուտրէթլու *[kudretlu]* (905/16), պէրու [beru] (686/4), մէրհամէթլու *[merhametlu]* (888/8), ճէհտլու *[cehdlu]* (684/22), սաատէթլու *[saadetlu]* (262/b12), հիյպէթլու *[hiybetlu]* (302/2).

/i/ > /ü/

իչիւն *[içün]* (110/29), կէթիւրիւլէ *[getürüle]* (527/18), սէվկիւլիւ *[sevgülü]* (877/8).

Widening

The instances of vowel widening identified are observed in loanwords and Turkish-origin words. Two types of dilation are found: ü > ö and ı > a.

/ü/ > /ö/

պէօյիւք *[böyük]* (864/11), պէօյուրլէր *[böyürler]* (265/2), մէօրէքքէպ *[mörekkep]* (934/20), էօլէշտիրէն *[öleşdiren]* (594/7), մէօհիւրլէմէյէսին *[möhürlemeyesin]* (1007/10).

/ı/ > /a/

ազաճըգ [azacıḳ] (280/28).

Narrowing

Examples of narrowing identified are observed in both loanwords and words of Turkish origin. Two types of vowel narrowing are found: o > u and a > ı.

/o/ > /u/

պունուզ *[buynuz]* (956/20), ումուզլարը *[umuzları]* (91/1).

/a/ > /ı/

գըթընդա *[ḳıtında]* (324/2), լագըպը *[laḳıbı]* (33/13).

Consonant Changes

The consonant changes observed are classified into eight subcategories: fricativization, voicing, liquidization, labialization, dentalization, glottalization, continuity enhancement, and semi-vowelization.

Voicing

Instances of voicing identified involve the transformation of voiceless, non-continuant, plosive sounds – specifically, the velar /ķ/, the palatal /k/, and the dental /t/ – into their voiced counterparts. The shift from ķ > ġ also exemplifies a transition towards continuity and fricatization, while the change from ķ > ḫ further illustrates continuity, fricatization, and glottalization.

/k/ > /g/

Էսկի [esgi] (761/b2).

/ķ/ > /ġ/

ղավղալարա *[ġavġalara]* (558/22), եող *[yoġ]* (349/20).

/t/ > /d/

տուզաք *[duzak]* (303/13), մէրտլիյի *[merdliyi]* (683/6), պիրլիքտէ *[birlikde]* (243/3), կէօզէտիրլէր *[gözedirler]* (273/3), կէչիտլէրինէ *[geçidlerine]* (87/4), իշիտինչէ *[işidince]* (88/11), տաթընճա *[datınca]* (117/21), տարչըն *[darçın],* տոնատալար [donadalar] (797/17), տիթրէմէ *[ditreme]* (196/11), տիւքէնմէզ *[dükenmez]* (265/20), տիւլպէնտ *[dülbend]* (281/27).

Two types of fricativization have been identified. The first involves the transformation of the voiceless, non-continuant, plosive, velar /ķ/ sound into the voiced, continuant, fricative, velar /ġ/ sound. The second type refers to its shift into the voiceless, continuant, fricative, laryngeal /ḫ/ sound. The ķ > ġ change exemplifies both voicing and fricativization, whereas the ķ > ḫ change illustrates both fricativization and laryngealization.

/ķ/ > /ġ/

ղավղալարա *[ġavġalara]* (558/22), եող *[yoġ]* (349/20).

/ķ/ > /ḫ/

յոխսա *[yoḫsa]* (111/8).

Semivowel

Instances of consonant voicing are observed in the transformation of voiced, continuant, fricative, velar /ġ/ and voiced, continuant, fricative, labiodental /v/ consonants into the voiced, continuant, liquid, semivowel /y/. Both transformations can also be considered as examples of lenition.

/ġ/ > /y/

պէյէնիլմիշ *[beyenilmiş]* (600/15), կէօյիւս *[göyüs]* (985/7), պէյէնմէյիլէ *[beyenmeyile]* (146/24), տէյիրմէն *[deyirmen]* (69/18), իյնէ *[iyne]* (166/10), տէյիլ *[deyil]* (20/13), տէյիշիպ *[deyişib]* (37/7), տիրէյին *[direyin]* (67/4), լէյէնէ *[leyene]* (82/5), էօյրէնիշ *[öyreniş]* (93/16), էթտիյինիզ *[etdiyiniz*] (128/8).

/v/ > /y/

տէօյիւշմէք *[döyüşmek]* (11/13), կէօյէրճին *[göyercin]* (35/1), սէօյէն *[söyen]* (57/18), տէօյիւնմէտինիզ *[döyünmediniz]* (40/1).

Labialization

An example of labialization is observed in the transformation of the voiced, continuant, liquid dental consonant /n/ into the voiced, continuant, liquid bilabial consonant /m/.

/n/ > /m/

նամքէօր *[namkör]* (133/b12).

Dentalization

An example of dentalization is observed in the transformation of the voiceless, continuous, fricative, alveolo-palatal /ʃ/ consonant into the voiceless, continuous, fricative, dental /s/ sound.

/ş/ > /s/

իսքէնճէ *[iskence]* (911/22).

Results

In the 19th century, within the Ottoman Empire, Armenians who spoke Turkish produced numerous works on religion, language, history, literature, and other subjects using their own alphabet. The difficulty of reading vowel sounds in the Arabic script provided a relative advantage to the use of Turkish written in Armenian letters.

The text that is the subject of the study was written in accordance with the Ottoman Turkish language rules. In the study, the Armenian alphabet was compared with the vowels and consonants used in Turkish. In addition to the vowels used in the written language of Turkey Turkish, some special vowels and consonants, particularly in words of Armenian and Arabic origin, have also been discussed in detail. The sound events detected in vowels and consonants are presented with examples organised under subheadings. This study can be an important resource, particularly for linguistic analysis in the field.

Conclusion

Missionaries arriving in Ottoman territories rapidly acquired Turkish through Armenian-scripted Turkish and established communication with the Armenian community. They preferred to write Turkish using Armenian letters alongside Armenian itself. Particularly in Istanbul, a significant number of works in Turkish using the Armenian script were published during the 1800s. One such work is the “New Testament – Holy Gospel” (Yeni Ahit İncil-i Şerif), a printed text dating back to 1858. The significance of this work is twofold: firstly, due to the fact that it was written in Armenian script; and secondly, due to its religious nature. Moreover, it provides valuable insights into the orthographic and phonological features of 19th-century Ottoman Turkish. The notes on the phonetic and spelling characteristics observed can be outlined as follows:

– The vowels used in the spelling of words include: /ա/ (a), /եա/ (â), /է/~/ե/ (e), /ը/ (ı), /ի/ (i), /օ/~/ո/ (o), /էօ/~/էո/ (ö), /ու/ (u) ve /իւ/ (ü).

– The Armenian alphabet includes the following letters: /պ/ (b), /ճ/ (c), /չ/~/Չ/ (ç), /տ/ (d), /ֆ/ (f), /կ/ (g), /ղ/ (ğ), /հ/ (h), /խ/ (ḫ), /ժ/ (j), /ք/ (k), /գ/ (ķ), /լ/ (l), /մ/ (m), /ն/ (n), /պհ/~/բ/ (p), /ր/~/ռ/ (r), /ս/ (s), /շ/ (ş), /թ/ ~ /դ/ (t), /վ/~/ւ/ (v), /յ/~/ե/ (y), /զ/ (z), /ց/~/ձ/ (ts), /ծ/ (dž). However, the consonants /ց/~/ձ/ (ts), /ծ/ (dž) are not found in the text.

– Vowel insertions have been identified in word-initial and word-medial positions. No instances of vowel insertion have been observed in the word-final position.

– In the analyzed text, the phenomenon of /y/ epenthesis is observed in some Arabic-origin words, aligning with the phonotactic rules of Turkish. Additionally, in the Turkish-origin word kısa, consonant gemination has led to the formation of the variant kıssa.

– In the text, cases of vowel elision in the medial syllable are commonly observed. This phenomenon can be found in both native Turkish words and loanwords.

– Instances of syllable elision and metathesis are not frequently encountered.

– Vowel harmony follows a more systematic pattern. However, instances that deviate from vowel harmony can also be observed occasionally. However, occasional deviations from vowel harmony have also been observed. The vowel harmony in the work can be classified under two subcategories: palatal harmony and labial harmony. When examining cases that violate these harmony rules it has frequently been found that such irregularities occur in foreign-origin words or in exceptional instances of affixation. In the context of the text, the

possibility that spoken language features have been transferred into written form should not be overlooked as a potential reason for these deviations.

– A thorough analysis of phonological changes in the text reveals several key aspects: the pronunciation of Arabic and Persian loanwords is in accordance with their original forms, the adaptation of borrowed words in terms of phonetic features such as backness-frontness and roundedness-unroundedness, and the occasional traces of Old Anatolian Turkish, which serves as the foundation of Ottoman Turkish. The factors under discussion have been shown to contribute collectively to the phonological changes that have been observed in the text.

– The vowel changes observed are classified into five subcategories: *fronting, backing, rounding, widening,* and *narrowing.* However, no instances of vowel leveling have been identified.

– The consonant changes observed are classified into eight subcategories*: fricativization, voicing, liquidization, labialization, dentalization, glottalization, continuatization,* and *semivo-welization.*

Reference

Arıkan İ., 2006. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 4, ss. 130-141.

Cankara M., 2015. Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik. Ankara University ILEF Journal. P. 155-130.

Çengel H. K., 2007. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış Töre Bitigi ve bu eserdeki "töre", "yargı", "bitik" terimleri üzerine. Gazi Türkiyat, Cilt 1, Sayı 1, s. 77-95

Gökdağ B.A., Şimşek Y, 2014. Gregoryan Kıpçak Türkçesi Mi, Ermeni Kıpçakçası Mı?. Yeni Türkiye. (60). P. 756-767.

Hamarat Yardımcı Z., 2023. Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri ve Deyimler İhtiva Eden Üç Kitap. Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology. 33/2: P. 881-911.

Kasapoğlu Çengel H., 2012. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. Dil Araştırmaları. (8). 17-81.

Kaymaz Z., 2013. Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies. XIII/1. P. 173-212.

Koptaş R., 2002. Ermeni Harfleriyle Türkçe. Ermeni Harfli Türkçe Metinler. (Kevork Pamukçiyan). İstanbul: Aras.

Özkan N., 2007. Ermeni Harfleriyle Türkçe Metinler Üzerine. Hoşgörü Toplumunda Ermeniler. C. III, Kayseri: Erciyes University Press.

Öztürk A., Alpyağıl R., 2025. Gençler İçin DOĞAL İLAHİYÂT yani Yaradıcı'nın Varlığına Mahlukâttan İspatlar. Konya: Çizgi Publishing.

Öztürk A., 2021. 19. Yüzyıl Türk Edebiyatında Ermeni Harfli Türkçenin Yeri. IX. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Türk Kültür ve Medeniyetinin Sürekliliği Bildiri Kitabı. Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University Press. P. 1103-1119.

Öztürk A., 2011. Türk-Ermeni İlişkilerinde Dil. International Journal of Social and Economic Sciences. 1/1: P. 81-87.

Pamukciyan K., 2002. Ermeni Harfli Türkçe Metinler. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Yıldız H., Öztürk A., 2016. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. 6(3). 19. P. 739-766.

Yıldız H., Öztürk A., Mulkibaeva, E., 2025. "Ermeni Harfli Kıpçakçadaki Türkçe Kökenli Dinî Söz Varlığının Yapısı Üzerine Notlar". Gazi Türkiyat, 36: 9-30.

Reference

Arıkan İ., 2006. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 4, ss. 130-141. [in Turkish].

Cankara M., 2015. Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik [Double Subalternity, Double Function: Language and Identity in the Armenian Script Turkish Press]. Ankara University ILEF Journal. P. 155-130. [in Turkish].

Çengel H. K., 2007. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış Töre Bitigi ve bu eserdeki "töre", "yargı", "bitik" terimleri üzerine. Gazi Türkiyat, Cilt 1, Sayı 1, s. 77-95. [in Turkish].

Gökdağ B. A., Şimşek, Y., 2014. Gregoryan Kıpçak Türkçesi Mi, Ermeni Kıpçakçası Mı? [Gregorian Kipchak Turkish or Armenian Kipchak?]. Yeni Türkiye. 60. P. 756-767. [in Turkish].

Hamarat Y.Z., 2023. Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri ve Deyimler İhtiva Eden Üç Kitap [Three Books Containing Proverbs and Idioms in Armenian Script Turkish]. Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology. 33/2. P. 881-911. [in Turkish].

Kasapoğlu Ç.H., 2012. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi [Kipchak Turkish Written in Armenian Script]. Dil Araştırmaları. 8. P. 17-81. [in Turkish].

Kaymaz Z., 2013. Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı [A Turkish Proverb Book Written in Armenian Script]. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi-Journal of Turkish World Studies. XIII/1. 173-212. [in Turkish].

Koptaş R., 2002. Ermeni Harfleriyle Türkçe [Turkish in Armenian Script]. Ermeni Harfli Türkçe Metinler-Turkish Texts in Armenian Script (Kevork Pamukçiyan). İstanbul: Aras Yayıncılık. [in Turkish].

Özkan N., 2007. Ermeni Harfleriyle Türkçe Metinler Üzerine [On Turkish Texts Written in Armenian Script]. Hoşgörü Toplumunda Ermeniler-Armenians in the Tolerant Society. C. III. Kayseri: Erciyes University Press. [in Turkish].

Öztürk A., Alpyağıl R., 2025. Gençler İçin Doğal İlahiyât yani Yaradıcı'nın Varlığına Mahlukâttan İspatlar [Natural Theology for Youth: Proofs of the Creator's Existence from Creation]. Konya: Çizgi Publishing. [in Turkish].

Öztürk A., 2021. 19. Yüzyıl Türk Edebiyatında Ermeni Harfli Türkçenin Yeri [The Place of Armenian Script Turkish in 19th-Century Turkish Literature]. IX. Uluslararası Türkoloji Kongresi-Turkology Congress, Türk Kültür ve Medeniyetinin Sürekliliği Bildiri Kitabı-Proceedings on the Continuity of Turkish Culture and Civilization. Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University Press. P. 1103-1119. [in Turkish].

Öztürk A., 2011. Türk-Ermeni İlişkilerinde Dil [Language in Turkish-Armenian Relations]. International Journal of Social and Economic Sciences, 1/1: 81-87. [in Turkish].

Pamukciyan K., 2002. Ermeni Harfli Türkçe Metinler [Turkish Texts in Armenian Script]. İstanbul: Aras Yayıncılık. [in Turkish].

Yıldız H., Öztürk, A., 2016. 19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine [On Armenian Script Turkish Proverbs from the 19th Century]. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi-Ordu University Journal of Social Science Research, 6(3). P. 739-766. [in Turkish].

Yıldız H., Öztürk A., Mulkibaeva, E., 2025. "Ermeni Harfli Kıpçakçadaki Türkçe Kökenli Dinî Söz Varlığının Yapısı Üzerine Notlar". Gazi Türkiyat, 36: 9-30. [in Turkish].

ԵՍԿԻ ԱՀՏ

ՎԷ

ԻՆՃԻԼԻ ՇԷՐԻՖ

ԱՌԱՔԷԱԼԼԱՐԸՆ ԱՄԷԼԼԷՐԻ

ՊՕՂՈՍՈՒՆ ՎԷ ՍԱՅԻՐ ԱՌԱՔԷԱԼԼԱՐԸՆ ՄԷՔԹՈՒՊԼԷՐԻ

ՎԷ

ՅՕՎՀԱՆՆԷՍԻՆ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆՆՈՒ ՏՈՒՐ

ԱՍԼ ԽՈՒՆԱՆԻՃԷՏԷՆ ԱՉԸԳ ԹՈՒՐՔՃԷՅԷ

ԹԷՐՃԻՒՄԷ ՕԼՈՒՆՈՒՊ

ՀԱԼԱ ՏԷՕՐՏԻՒՆՃԻՒ ՏԷՖԱ

ՍՏԱՄՊՕԼՏԱ

ԾԱՐՈՒԹԻՒՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆԸՆ ԳԷՕՄԱՌԱՆԷՕՒՆՏԷ ԹԱՊ ՕԼՈՒՆՏՈՒ

1858

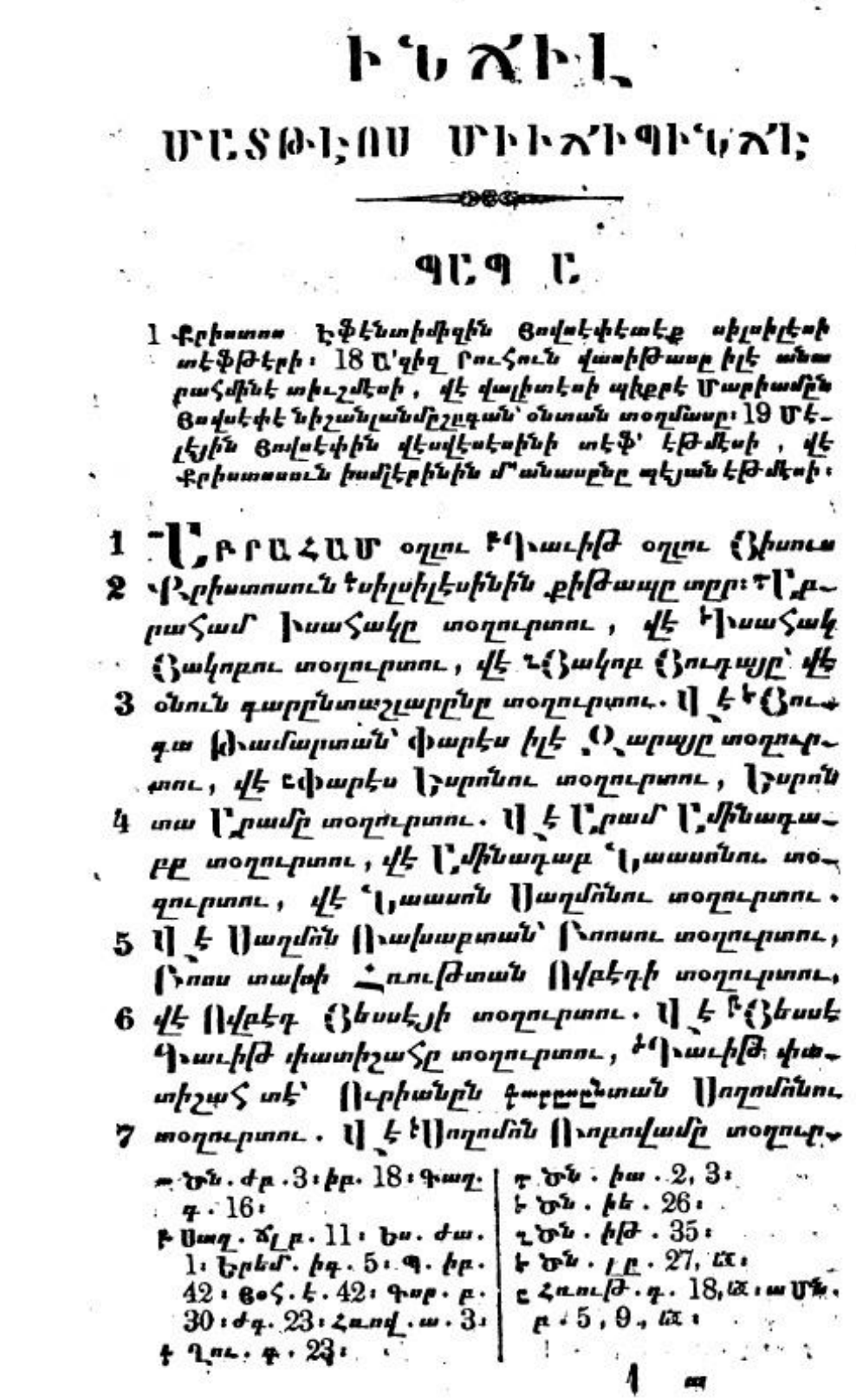

ԻՆՁԻԼ

ՄԸՏԹԻՈՍ ՄԻՒԱՒՈՒՆԱՒ

ԳԼՈՒԽ Ը

1 Քրիստոս էֆէնտիմիզին ծովափեաէք սկըսկէսի տէֆթէրի։ 18 Ա՛զիզ Րուհուն վասիթասը իլէ անա բահմինէ տուշմէսի, վէ վալիտէսի պէքբէ Մարիամընն ծովափէ նիշանլանմըշըդան՝ օնտան տօղմասը։ 19 Մէլէյին ծովափին վէսվէսինի տէֆ՝ էթմէսի, վէ Քրիստոսուն խամիէրինին մ՚անասընը պէյան էթմէսի։

1 Ա՚ԲՐԱՀԱՄ օղլու Դաւիթի օղլու Յիսուս
2 Քրիստոսուն հսկըսկէսինին քիթապը տըր։ Ա՚բ-
րահամ Իսահակը տօղուրտու, վէ Իսահակ
Յակոբու տօղուրտու, վէ Ղյակոբ Յուդայը՝ վէ
3 օնուն գարընտաշլարընը տօղուրտու. Ու՚ Ֆ Յու-
գա Փամաղտան՝ փարէս իլէ Զարայը տօղուր-
տու, վէ Եփարէս Էսրոնու տօղուրտու, Էսրոն
4 տա Ա՚րամը տօղուրտու. Ու՚ Ա՚րամ Ա՚մինադա-
բը տօղուրտու, վէ Ա՚մինադաբ Նաասոնու տօ-
ղուրտու, վէ Նաասոն Սաղմոնու տօղուրտու.
5 Ու՚ Ֆ Սաղմոն Ռահաբտան՝ Յոսու տօղուրտու,
Յոսու տանէի Ռուդֆտան Ովբէդի տօղուրտու,
6 վէ Ովբէդ Յեսսէյի տօղուրտու. Ու՚ Ֆ Յեսսէ
Դաւիթի փատիշահը տօղուրտու, Դաւիթի փա-
տիշահ տէ՝ Ուրիանըն փօթըքընտան Սողոմոնու
7 տօղուրտու. Ու՚ Ֆ Սողոմոն Ռոբովամը տօղուր-

ա Ծն. ժբ. 3։ իբ. 18։ Գալ. գ. 16։
բ Սաղ. ճլբ. 11։ Ես. ժա. 1։ Երեմ. իգ. 5։ Գ. իբ. 42։ ցօհ. է. 42։ Գործ. բ. 30։ ժգ. 23։ Հռոմ. ա. 3։
գ Ղու. գ. 23։
դ Ծն. իա. 2, 3։
ե Ծն. իե. 26։
զ Ծն. խթ. 35։
է Ծն. լբ. 27, ըէ։
ը Հռութ. դ. 18, ըէ։ ա Մն. բ. 5, 9, ըէ։

ՍԷՀՎ

ՍԱՀԻՖԷ	ՍԱԹԸՐ	ՍԱՔԻՄ	ՍԱՀԻՀ
31	17	գալապագը	գալապալըգը
53	21	հիքմիթլէր	հիքմէթլէր
69	9	տէյիրմինի	տէյիրմէնի
"	"	պաշը	թաշը
71	12	քէրտէյէտէք	քէրրէյէտէք
72	16	էօտէյէնէք	էօտէյէնէտէք
78	19	սօլուտա	սօլունտա
85	3	էօտիւրտիւլէր	էօլտիւրտիւլէր
196	11	իւզէրինէ	իւզէրլէրինէ
200	5	չօգլարըն	չօգլարընը
232	16	իման	իման
251	19	էօնիւնէզէ	էօնիւնիւզէ
252	12	էնտիրէլէճէք	էնտիրիլէճէք
"	22	ճիմի'	ճէմի'
257	7	վէրմէյէ	վէրմէյի
283	14	օմատըղը	օլմատըղը
292	28	էօնմէքա	տէօնմէք
440	26	տէտիտէր	տէտիլէր
447	7	Գալիլէայը	Գալիլէալը
474	11	կէնտէրմէլէրի	կէօնտէրմէլէրի
511	2	Գուլիֆէմիզ	Գուլիֆէմիզ
554	1	վախթաի	վաախթաի
570	3	Ալահըն	Ալլահըն
577	7	հիւքմէ	հիւքմի
719	15	ծիւրիւլէր	ծիւրիւրլէր
818	2	Անդաքիատ	Անդաքիատա
844	9	քահինէ	քէահինէ

Information about authors:
Yıldız Hüseyin, Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Turkish Language and Literature, Ordu University, 52200 Cumhuriet mahallesi, Ordu, Türkiye.

Jamalova Nargiza, PhD, Turkish Language Department, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, 216 Kazybek bi Str., Turkistan, Kazakhstan.

Öztürk Abdulkadir, Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Turkish Language Department, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan /Department of Turkish Language and Literature, Ordu University, 52200 Cumhuriet mahallesi, Ordu, Türkiye.

Авторлар туралы мәлімет:
Йылдыз Хүсейін, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, түрік тілі мен әдебиеті кафедрасы, ғылым және әдебиет факультеті, Орду университеті, Джумхуриет махаллесі, 52200, Орду, Түркия.

Жамалова Наргиза, PhD, түрік тілі кафедрасы, филология факультеті, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазыбек би көш., 216, Түркістан, Қазақстан.

Өзтүрік Абдулкадир, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, түрік тілі кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан / Түрік тілі мен әдебиеті кафедрасы, Джумхуриет махаллесі, 52200, Орду университеті, Орду,Түркия.

Сведения об авторах:
Йылдыз Хюсейин, доктор филологических наук, доцент, кафедра турецкого языка и литературы, факультет науки и литературы, Университет Орду, махалле Джумхуриет, 52200, Орду, Турция.

Джамалова Наргиза, PhD, кафедра турецкого языка, факультет филологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Казыбек би, 216, Туркестан, Казахстан.

Озтюрк Абдулкадир, доктор филологических наук, доцент, кафедра турецкого языка, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан /кафедра турецкого языка и литературы, Университет Орду, махалле Джумхуриет, 52200, Орду, Турция.

Authors' Contributions:
H. Yıldız developed the overall research concept, formulated the objectives, and designed the methodological approaches for analysis. He conducted a phonetic-phonological analysis of the text, identified the features of the Turkish sound system.

N. Jamalova systematized the corpus of the Gospel text written in Armenian script, analyzed it, and identified patterns in the representation of Turkish sounds using Armenian script.

A. Öztürk developed the methodological approaches for analysis and determined the significance of the Armenian-Kipchak script for the historical phonology of Turkic languages.

Авторлық үлес:

Х. Йылдыз зерттеудің жалпы тұжырымдамасын, міндеттерін және талдау әдістемелік тәсілдерін әзірледі, мәтінге фонетико-фонологиялық талдау жасады, түрік тілінің дыбыстық жүйесінің ерекшеліктерін анықтады.

Н. Джамалова армян графикасында жазылған Інжіл мәтінінің корпусын жүйеледі, талдау жасап, түрік дыбыстарының армян графикасы арқылы берілу заңдылықтарын анықтады.

А. Озтюрк талдау әдістемелік тәсілдерін әзірледі, түркі тілдерінің тарихи фонологиясы үшін армяно-қыпшақ графикасының маңыздылығын белгіледі.

Вклад авторов:

Х. Йылдыз разработал общую концепцию исследования, постановку задач и методологические приемы анализа, сделал фонетико-фонологический анализ текста, выявил особенности звуковой системы турецкого языка.

Н. Джамалова систематизировала корпус текста Евангелия, записанного армянской графикой, проанализировала и выявила закономерности передачи турецких звуков армянской графикой.

А. Озтюрк разработал методологические приемы анализа, определил значимость армяно-кыпчакской графики для исторической фонологии тюрских языка.

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы.
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal 3 (2025) 228-241

Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

On the word *bolmačï* in Turkic Languages

R. Muhammed

Ege University, Izmir, Turkey
ORCID: 000-0001-5306-820X
(E-mail: ragipmuhammed@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:
Early Middle Turkic texts, bolmačï, diversity of meanings, modern Turkic languages, Kazakh, Karachay-Balkar, Urum, morphemic structure of the word, suffix -čï, lexicalization of grammatical meaning.

IRSTI 16.21.45

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-228-241

ABSTRACT

This article analyzes the word *bolmačï*, which is rarely attested in Early Middle Turkic texts and has been overlooked by scholars until now. This word has multiple meanings, which are sometimes contradictory, including 'impossible, futile, vain, unnecessary, insignificant' and 'to be, to exist'. The study aims to trace the word's semantic range in historical and modern Turkic languages, identify its dominant meaning and analyze its morphemic structure.

The analysis is organized into three parts. The first part compiles all occurrences of *bolmačï* from historical texts of the Karakhanid, Khwarezmian, and Kipchak periods, analyzing the meanings of the lexeme, which are predominantly context-dependent. Furthermore, the interpretations of these meanings proposed by various scholars are reviewed, and the author offers alternative interpretations in cases where the existing explanations do not correspond to the sentence context.

The second part investigates the meanings of *bolmačï* in modern Turkic languages. To determine the dominant meaning and lexical-semantic variants of the word, explanatory dictionaries of various Turkic languages are consulted. The study finds that the lexeme remains widely used in various forms in Kazakh (*bolmačï*), Karachay-Balkar (*bolmačï*), and Urum (*bolmačï*). In modern Turkic languages, the lexical meaning of the word varies: 'small', 'few', 'insignificant', 'meaningless', 'empty', 'futile', 'worthless', 'insufficient', 'unnecessary', 'negative', and 'false', among others. The lexical-semantic variants also shift depending on the context.

The third part of the study analyzes the morphemic structure of *bolmačï*, consisting of the root stem bol- (‘to be’) + -ma (a formative negation affix) + -čï (a derivational affix). Particular attention is paid to the semantic transformation of the suffix -čï, whose origin and grammatical function remain the subject of scholarly debate. Summarizing various academic viewpoints, the author argues that -čï was

© R. Muhammed, 2025

originally a formative affix used to create future participles, typically attached to negative verb forms. Throughout the historical development of the Turkic languages, this affix underwent lexicalisation, acquiring a derivational function in the process.

In the conclusion, the author notes observes that *bolmačï* currently functions as an independent adjective and should be included in Turkic dictionaries as a nominative lexical entry.

Р. Мұхаммед
Эге университеті, Измир, Түркия
ORCID: 000-0001-5306-820X
(E-mail: ragipmuhammed@gmail.com)

Түркі тілдеріндегі *bolmačï* сөзі туралы

Аннотация. Мақала осы уақытқа дейін зерттеушілер назарына ілікпеген және ерте ортағасырлық түркі мәтіндерінде сирек кездесетін *bolmačï* сөзін талдауға арналған. Зерттеушілердің пікірінше, лексеманың бірнеше мағынасы бар және олардың кейбірі бір-біріне тікелей қарама-қарсы: «мүмкін емес, бекер, босқа, қажетсіз, маңызды емес», сондай-ақ «бар болу, бар». Мақаланың мақсаты – сөздің тарихи өткен шақтағы және қазіргі түркі тілдеріндегі мағыналарының алуан түрлілігін ашып көрсету, оның басым мағынасын анықтау, сондай-ақ морфемдік құрылымын талдау.

Мақаланың талдау құрылымы үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде Қарахан, Хорезм және Қыпшақ ескерткіштерінің тарихи мәтіндеріндегі *bolmačï* сөзінің барлық қолданыстары іріктеліп, лексеманың көбіне контекстке байланысты туындайтын мағыналары қарастырылады. Оның үстіне, бұл мағыналарға әртүрлі ғалымдардың берген түсіндірмелері талданып, сондай-ақ сөйлем контексіне сәйкес келмеген жағдайда автор тарапынан балама талқыламалар ұсынылады.

Талдаудың екінші бөлімінде қазіргі түркі тілдеріндегі *bolmačï* сөзінің мағыналары ашылады. Сөздің басым мағынасын және лексика-семантикалық нұсқаларын анықтау үшін әр түрлі түркі тілдерінің түсіндірме сөздіктері пайдаланылған. Зерттеу нәтижесінде бұл лексеманың қазіргі күнге дейін қазақ (*bolmačï*), қарашай-малқар (*bolmačï*) және ұрым (*bolmačï*) тілдерінде әр түрлі нұсқаларда кеңінен қолданылатыны анықталды. Қазіргі түркі тілдерінде сөздің лексикалық мағыналары әр қилы: «кіші», «аз», «жарытымсыз», «мағынасыз», «бос», «бекер», «түкке тұрғысыз», «жеткіліксіз», «қажетсіз», «теріс», «жалған» және басқалар, сондай-ақ олардың лексика-семантикалық нұсқалары контекстке байланысты өзгеріп отырады.

Үшінші бөлімде bol- (болу) түбірі + -ma (болымсыздық сөз түрлендіруші жұрнақ) + čï (сөз тудырушы жұрнақ) түзілген *bolmačï* сөзінің морфемдік құрылымы талданады.

Received 28 April 2025. Revised 30 May 2025. Accepted 10 August 2025. Available online 30 September 2025.

For citation: R. Muhammed On the word bolmačï in Turkic languages // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 3. P. 228-241. DOI:http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-228-241

Шығу төркіні мен грамматикалық қызметі әлі де талас тудырып отырған -čï жұрнағының мағыналық трансформациясына ерекше назар аударылған. Ғалымдардың түрлі көзқарастарын жинақтай келе, автор бұл жұрнақтың бастапқыда болымсыз етістіктерге жалғанып, келер шақ есімшесін тудыратын сөз түрлендіруші аффикс болғанын айтады. Түркі тілдерінің тарихи дамуы барысында жұрнақтың грамматикалық мағынасы лексикаланып, сөз тудырушы формантка ие болған.

Қорытындыда автор *bolmačï* сөзінің қазіргі кезде дербес сын есім ретінде қызмет ететінін және түркі тілдері сөздіктеріне номинативті атау ретінде енгізілуі қажет екенін атап өтеді. Аталмыш сөздің уақыт өте келе алған мағыналарының алуан түрлілігі оның лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, мәдени тұрғыдан да маңызды функцияны атқарғанын; ол жанама немесе жасырын сынды қамтитын күрделі тілдік бірлік ретінде қолданылатынын көрсетеді.

Кілт сөздер: ерте ортағасырлық мәтіндер, *bolmačï*, мағынаның көп түрлілігі, қазіргі түркі тілдері, қазақ, қарашай-балқар, ұрым, сөздің морфемдік құрылымы, -čï жұрнағы, грамматикалық мағынаның лексикалануы.

Р. Мухаммед
Эгейский университет, Измир, Турция
ORCID: 000-0001-5306-820X
(E-mail: ragipmuhammed@gmail.com)

О слове *bolmačï* в тюркских языках

Аннотация. Статья посвящена анализу слова *bolmačï*, которое до сих пор не было объектом внимания исследователей и которое редко встречается в раннесреднетюркских текстах. Лексема, по мнению исследователей, имеет несколько значений, и некоторые из них прямо противоположны по смыслу: «невозможный, тщетный, напрасный, ненужный, неважный», а также значения «быть, есть». Задача данной статьи раскрыть многообразие значений слова в его исторических прошлом и современных тюркских языках, определить его доминатное значение, а также проанализировать его морфемную структуру.

Анализ статьи структурно разделён на три части. В первой части осуществлена выборка всех употреблений *bolmačï* из исторических текстов Караханидских, Хорезмийских и Кыпчакских памятников и рассматриваются значения лексемы, чаще всего обусловленные контекстом. Более того, даются интерерпретации этих значений разными исследователями, и автор статьи также предлагает свои альтернативные толкования, когда данные значения не соответствуют контексту предложения.

Во второй части анализа раскрываются значения bolmačï в современных тюркских языках. Для определения доминатного значения и лексико-семантических вариантов слова используются толковые словари различных тюркских языков. Выявлено, что исследуемая лексема до сих пор широко употребляется в различных вариантах в казахском (*bolmačï*), карачаево-балкарском (*bolmačï*) и урумском (*bolmačï*) языках. В современных тюркских языках лексическое значение слова варьируется: «маленький», «мало», «незначительный», «бессмысленный», «пустой», «напрасный», «никчемный», «недостаточный», «ненужный», «отрицательный», «ложный» и другие, а также лексико-семантические варианты слова меняются в зависимости от контекста.

В третьей части – исследуется морфемная структура *bolmačï*, состоящая из корневой основы bol- (быть) + -ma (формообразующего аффикса отрицания) + -čï (словообразовательного аффикса). Особое внимание уделяется трансформации значения аффикса -čï, происхождение и грамматическая функция которого до сих пор дисуссионны. Обобщая различные точки зрения ученых, автор статьи утверждает, что изначально -čï был формообразующим аффиксом и служил для образования причастий будущего времени, который присоединялся к отрицательным глаголам. В процессе исторического развития тюркских языков грамматическое значение аффикса подверглось лексикализации и приобрело словообразовательное значение.

В выводах автор также отмечает, что *bolmačï* в настоящее время функционирует как самостоятельное прилагательное и должно быть включено в тюркские словари как номинативное именование.

Ключевые слова: ранние среднетюркские тексты, *bolmačï*, многообразие значения, современные тюркские языки, казахский, карачаево-балкарский, урумский, морфемная структура слова, аффикс -čï, лексикализация грамматического значения.

Introduction

The word *bolmačï*, which appears with varying meanings in both Middle Turkic and modern Turkic languages, has not yet been the subject of detailed scholarly analysis. What drew our attention is that in lexicological studies of Middle Turkic, the meaning of this word is sometimes interpreted in accordance with the context of the sentence in which it occurs, while in other cases the interpretation appears less consistent or convincing. Boeschoten (Boeschoten, 2022: 89), defines *bolmačï* as “impossible” and “in vain”, whereas Ünlü (Ünlü, 2012: 106) interprets it as *olacak, olan* ‘will be, is’ (Ünlü, 2012: 106). Boeschoten (Boeschoten, 2022: 89) *bolmačï* “impossible” and “in vain,” Ünlü it as ‘will be, is’. Furthermore, in Middle Turkic dictionaries *bolmačï* is consistently listed under the the root *bol-* (‘to be’), whereas in modern Turkic dictionaries it is always treated as an independent headword. These observations give rise to several important questions: “What exactly does *bolmačï* mean? Have scholars interpreted the word correctly in Middle Turkic texts? Has this word developed new meanings in the modern Turkic languages? And should *bolmačï* be presented as a headword in its own right or under bol-? The present study seeks to address these questions.

Materials and Methods

This research will begin by collecting all available occurrences of the word *bolmačï* in historical texts in order to determine its precise meaning. It will analyze how these instances have been interpreted by different scholars and where the proposed meanings do not align with the sentence context, alternative and more appropriate interpretations will be suggested. Subsequently, in order to identify the presence and meanings of *bolmačï* in modern Turkic languages, comprehensive dictionaries of contemporary Turkic languages will be consulted. Finally, the study will examine scholarly views on the morphological structure of the word.

Research background

In the field of Turkic languages, the word *bolmačï* represents a notable case of semantic ambiguity and limited scholarly attention. Although it appears infrequently in Early Middle Turkic texts, *bolmačï* has been interpreted in markedly different ways by researchers. Some have assigned it meanings such as "impossible", "futile", "vain", and "unimportant", while others have rendered it as "will be" or "is". The coexistence of such contradictory interpretations indicates that the semantic, syntactic, and morphological characteristics of the word have yet to be subjected to a comprehensive and systematic analysis.

The absence of a unified approach is especially evident in the lexicographical treatment of *bolmačï.* In Middle Turkic dictionaries, it is typically subsumed under the headword bol- "to be", a practice that may obscure its potential function as an independent lexical item. Conversely, in modern Turkic languages such as Kazakh, Karachay-Balkar, and Urum, the word persists with distinct phonological forms and meanings, frequently conveying notions such as "triviality", "insignificance", "falsehood", or "slightness". This discrepancy between historical and modern usage raises important questions regarding the diachronic development of bolmačï and its semantic evolution.

Furthermore, the morphological structure of *bolmačï* comprising the verb root *bol-* ("to be"), the negation suffix *-ma*, and the rare and morphologically opaque suffix *–čï* has long been a subject of scholarly debate. Various hypotheses have been proposed regarding the origin and function of *-čï,* ranging from its classification as a future participial suffix to a possible borrowing or internally innovated element within Turkic languages. Despite these efforts, no scholarly consensus has been reached.

In light of these unresolved issues, a comprehensive re-evaluation of *bolmačï* is warranted. The present study aims to fill these gaps by systematically analyzing the word's occurrences in historical sources, examining its modern reflexes, and investigating its morphological structure within the broader context of Turkic linguistics. Through this approach, the study aims to clarify the meaning, lexical status, and historical trajectory of *bolmačï,* thereby contributing to a deeper understanding of lexical and morphological developments across the Turkic language family.

Analysis

1. The Word in Early Sources

The earliest example of the word appears in a 14th-century interlinear translation of the Qur'an written in late Karakhanid Turkic (TIEM 73): (*ayġïl bütünlükün taŋrï färmānlamas bolmačï yawuz išni,* 114r8). Ünlü's translation is as follows: "de ki: Allah çirkin işleri emretmez" 'Say: Allah never commands what is evil deeds' (Ünlü, 2018: I, 346-347). In Ünlü's version, *bolmačï* was not considered. A more appropriate translation may be as follows: "Say: Surely, God does not command unacceptable evil deeds". In this example, the meaning of *bolmačï* should be 'unacceptable'.

A total of six examples were found in works written in Khwarezm Turkic. There were five examples in *Ḫusrav u Šīrīn* (ḪŠ) and one example in *Qiṣaṣ al-Anbiyāʾ* (QA). Zajączkowski explains *bolmačï* in ḪŠ as *nie istniejący, na próżna* – 'impossible, futile, in vain' (Zajączkowski, 1961: III, 35). Boeschoten translates it as "impossible, in vain" (Boeschoten, 2022: 89).

Examples in ḤŠ include: *nečä bolmačï išgä tiš bilärsän* (ḤŠ 1823). Zajączkowski translated this example as: *“Po co ostrzysz zęby (po próżnicy) wobec nieistniejącej sprawy”* ‘Why would you sharpen your teeth (in vain) over an issue that does not exist’ (Zajączkowski, 1961: III, 35). Boeschoten reads it as *nečä bolmačï ešgä (or: išgä) tiš bilärsän* and translates it as: “How impossible a mate (or: task) you are set on!” (Boeschoten, 2022: 89). In our opinion, it can also be rendered as: “You are greedy [you look for opportunities, you have appetites] for what is impossible [unlikely to happen]”. (*ägär bolmasa aqçaŋ taqï häm / ač ölmäzsän yemä bolmačï köp ġam,* ḤŠ 1933). Zajączkowski explained as: *“Jeżeli nawet nie będziesz mial ant grosza, to i tak nie umrzesz z glodu, nie martw się więc na próżno”* ‘If you don't have even a penny, you won't starve to death anyway, so don’t worry in vain!’ (Zajączkowski, 1961: III, 35). Boeschoten translates it as: “If you don’t die from hunger that will be a lot of suffering in vain” (Boeschoten, 2022: 89). The translation of this phrase should be: “Even if you do not have a coin / you will not die from hunger, [then] do not worry too much for nothing [in vain]”. (*hämīşä bolmačï qaḍġu yutarmän,* ḤŠ 2217). It was rendered by Zajączkowski as: *“Zawsze trapię się nieistotną troską” ‘I always fall into vain anxiety’* (Zajączkowski, 1961: III, 36). This should be translated as: “I always keep unnecessary [needless, empty] anxiety to myself”. (*yana bolmačï saqınç saqnu turma,* ḤŠ 3288). Zajączkowski translates it as follows: “Znów gdy będzie się przejmowal próżnymi myślami” – “Don’t worry about empty thoughts again” (Zajączkowski, 1961: III, 36). This should be translated as: “And do not dwell in vain [unimportant] thoughts”. (yana közdin qatıġraq bolmačï söz, ḤŠ 3477). Interpretation of Zajączkowski’s interpretation is: “Znów od oka twardsza jest slowo po próżnicy” ‘Again, empty words are harsher than eyes’(Zajączkowski, 1961: III, 36). The correct translation should be: “Nevertheless, vain words [meaningless, nonsensical] are harsher than embers [fire]”.

There is only one example of the *bolmačï* to be found in the QA: *bu nä bolmačï opraḳlarnï yïġïb tururￜsen!* (Ata, 1997: 325). Schinkewitz read and interpreted this phrase as follows: *bula bulmačï obraklarnı yıġıb tururￜsen* “You keep gathering all kinds of vagabonds and hoodlums” (Schinkewitz, 1947: 116). Schinkewitz misread *bolmačï as bula bulmačı*, giving the meaning “all kinds of”. Boeschoten translates this example as: “What an impossible collection of rags you have collected!” (Boeschoten, 2022: 89). The correct translation of the example should be “What worthless, worn-out [clothes] you keep collecting!”. In this example, the meaning of *bolmačï* should be ‘worthless’, not ‘impossible’ or ‘all kinds of’.

Examples of Middle Kipchak texts that have been identified in various sources include two instances in the *Codex Cumanicus* (CC), one in the Iršād al-mulūk va s-salāṭīn (IrM), and another occurs in works written in the Armeno-Kipchak variety of the Turkic language.

In the studies on CC, *bolmačï* is usually given the following meanings: Kuun bolmači “in vanum” (Kuun, 1880: 302), Grønbech *bolmačï* “nichtig” (Grønbech, 1942: 64), Gabain *bolmačï* “in vanum”, “nicht” (Gabain, 1959: 66), Argunşah & Güner bolmaçı “*olmaz, imkansız, gerçekleşmesi mümkün olmayan”* - “impossible, unfeasible, unrealizable” (Argunşah, Güner, 2015: 670), Boeschoten *bolmačï* “impossible, in vain” (Boeschoten, 2022: 89).

Examples from the *Codex Cumanicus* include: *ave sen qïz kim jănïŋnï almayïpsen bolmačï* (CCb 70a3). The phrase has been interpreted as follows: Grønbech - “Du hast deine Seele nicht umsonst empfangen” (‘You have not received your soul in vain’) (Grønbech, 1942: 64), Gabain - “Indem du hast deine Seele nicht vergeblich empfangen” (‘You have not received your soul in vain’) (Gabain, 1959: 66), Argunşah & Güner – “Selam sana bakire ki canını almaman mümkün değil” (‘Greetings to you virgin, it is impossible for you not to take your

life') (Argunşah, Güner, 2015: 379), Boeschoten – "You have not received your soul in vain" (Boeschoten, 2022: 89). In these cases, *bolmačï* is correctly rendered as 'nicht', 'in vain'.

However, the interpretation as 'impossible' does not align with the overall semantic structure of the sentence. Another example, *eč bolmačï nämägä näk berdiŋ munča ulu baḫa, nėk töleḍiŋ* (CCb 75a6), has been translated as follows: Kuun äč bolmači "gratis, gratuito" ('free, worthless'; Kuun, 1880: 251), Grønbech – "Für eine ganz nichtige Sache weshalb gabst du, weshalb bezahltest du einen so grossen Preis" ('For a completely unimportant matter why did you give, why did you pay such a great price') (Grønbech, 1942: 171), Gabain– "Warum hast du einen so hohen Preise für eine ganz nichtige Sac he gegeben?" ('Why did you pay such a high price for something that means nothing?') (Gabain, 1959: 66), Argunşah & Güner "Hiç değmeyecek bir şeye niçin verdin, bunca büyük paha niçin ödedin" ('Why did you pay for something that is not worth anything? Why did you pay such a great price?') (Argunşah, Güner, 2015: 395). Boeschoten – "Why have you given (so much) for a worthless thing?" (Boeschoten, 2022: 139). In this context, the translations are consistent, with *bolmačï* correctly interpreted as meaning 'worthless'.

There is an example in *Iršād al-mulūk va s-salāṭīn* (IrM), one of the Mamluk Kipchak Turkic texts: *esrük ol turur kim bolmačï sözler sözler taqï sözi bulġaşuq* (IrM 411b2). No prior scholarly explanation has been found for this example. We interpret it as follows: "*A drunkard is someone who speaks nonsense – meaningless, empty, or vain words – and whose speech is incoherent".*

Only one example of *bolmačï* can be found in Armeno-Kipchak. Garkavets assigns the following meanings to *bolmačï* in Armeno-Kipchak texts: "nedolžnïy" ('unsuitable'), "nedopustiymïy" ('invalid'), "nepozvolitelnïy" ('unacceptable'), and "negodnïy" ('empty, vain, trivial') (Garkavets, 2010: III, 310-311). The relevant example with *bolmačï* is as follows: *Teŋriniŋ 10 buyruχuna χulaχ χoymïyïrmen, artïχsï yaman, u keräksiz, u bolmačï heč nemägä χulaχ χoyupmen'* (Garkavets, 2002: I, 796). Garkavets interprets this passage as follows: "10 Božiym zapovedyam, izryadno prislušiyvalsya k zlym, i nepotrebnym, i soveršenno nedopustimym veščam" ('I do not heed the Ten Commandments of God, but rather, I heed what is evil, unnecessary and insignificant') (Garkavets, 2002: I, 796). This interpretation is correct, as in this context bolmačï means 'insignificant or vain'.

2. The Word in Modern Turkic Languages

During the research of *bolmačï* in modern Turkic languages, comprehensive dictionaries were consulted. However, among the modern Turkic languages, the term *bolmačï* was found only in Kazakh, Karachay-Malkar and Urum. In each of these languages, the word appears as a headword in the respective dictionaries. Given the variation in usage and meaning across these languages, each is treated under a separate heading in the analysis.

2.1. Kazakh

In Kazakh, the word appears as *bolmašï (< bolmačï)*, is attested with three different meanings in *Ḳazaḳ ädebi tïlïniŋ sözdigi* (Süyerḳulova, Žanụzaḳ, 2011: III, 470-471):

The first meaning is:

I) "Azγantay, kiškentay, az, šamalï" – 'Small, a little, a little bit, slight'.

Examples include:

(1) *6-8 aḳpan aralïγïnda kün bolmašï suwï tadï.*

'The weather will get a little cold between 6-8 February'.

(2) *Ortalıḳ aymaḳtıŋ χalıḳ sanı bolmašï 0,7 %-γa köbeydi.*
‘The population of the central region increased slightly by 0.7%’.
(3) Bịrịnšị dụ̈nye žüzịlịk soγïstïŋ barïsï Sụdannïŋ ịškị žaγdayïna bolmašï äser ettị.
‘The course of the First World War had a slight impact on the internal situation of Sudan’.
(4) *Köŋıl tụ̈kpịrịnde bolmašï bir ụ̈mịt säwlesị oyanγanday boldï.*
‘It was as if a small ray of hope had awakened in a corner of the heart’.
II) “Bolar-bolmas, säl-päl, biraz” – ‘Somewhat, barely, slightly, light, imperceptibly’.
Example include:
(5) *Bolmašï žaŋbïrγa žarïḳ öšịp ḳala beredị deydị.*
‘It is said that with a light rain, the light tends to go out’.
(6) *Türk lịrasï 0,1%-γa bolmašï nï̈γaydï.*
‘The Turkish lira rose [appreciated] slightly by 0.1%’.
III) *“awïs.* žoḳtan özge, usaḳ-tüyek, kiškene närse, bosḳa” ‘(Figuratively) trivial, irrelevant, insignificant, in vain’.
Examples include:
(7) *Bosaŋ adam bolmašïγa ökpeleydị.*
‘A careless person gets upset [in vain] about trivial things’.
(8) *Ụrïstïŋ köbịsị bolmašï närseden šïγatịn bolγandïḳtan, Zeynepтiŋ aytḳan sözị Aydarbekke sịltaw boldï.*
‘Since most quarrels arise from trivial things, Zeynep’s words became an excuse for Aydarbek’.
(9) *Endị bolmašï sụrawlarmen dịrektordï mazalamaydï.*
‘No longer will the director be disturbed with irrelevant requests’.
(10) *Bolmašï sebepten ḳolaḳpanday žanžal tụwadï .*
‘A major conflict erupts over an insignificant [vain] reason’.

2.2. Karachay-Balkar

Bolmačï is also attested in Karachay-Balkar. It has three meanings in the *Ḳaračay-Malḳar tilni aŋılatma sözlügü* (Guzelanï, Ahmatlanï, 1996: I, 470-471):
I) “žuḳγa žaramaγan, ḳolaysïz, osal; bolumsuz.” 'bad, terrible, useless, incompetent, unimportant, unnecessary, negative’.
Examples include:
(11) *Esine biyagï tụ̈rlụ̈-tụ̈rlụ̈ bolmačï sağïšla kele…*
‘A variety of negative [terrible] thoughts come to your mind again…’.
(12) *MTS-ni baščïlarï anï [Nastiyanı] bolmačï tịšịrïwγa sanap ḳoyadïla.*
‘The heads of the MTS consider her [Nastya] as an incompetent woman’.
(13) *Ol bolmačï kitapnï nesịn oḳuysa?*
‘What is there to read in that useless book?’
II) “žangγïlïčï bolγan, žašaudača bolmaγan.” – ‘Mistaken, with errors (e.g., in direction, path or action)’.
(14) *Ol [Šontụḳ] kiši ortasï bolur zamanŋa, anï χalḳï ḳalay ese da bir bolmačï žolγa terilip, mụsliyman topụraḳnï ịzlep ketdị.*
‘When he [Šontuḳ] reached middle age, his people, for some reason, seized with a vain [mistaken] hope, went in search of Muslim land [homeland]’.
III) “kertige ušamaγan, ötürük, žalγan” – ‘untrue, false, nonsense, fabricated’.

(15) *Bolmaçï ṣïltawla etiw.*
'To make nonsense [false] excuses'.
(16) *Žanšaḳ, bolmaçï sözleni žanšap, Saw elge ḳayğïnï salïp keter.*
'The chatterbox speaks nonsense [empty] words and leaves the whole village in trouble'.
(17) *Alay endi χaṭïwnu közüne türlü-türlü bolmaçï zatla köryïnedile.*
'But now all kinds of nonsense [unreal] things appear before Hatıv's eyes'.
(18) *Ol bolmaçï tawrụχdu.*
'That was a fabricated story'.
(19) *Teŋleri ḳallay bolmaçï tawrụχlanï, seyïrlïk išleni, žigitlikleni eşitirge sïygenleri ïčïn, Čoḳur bir kesek ḳošup aytsa da, anï aŋa kečiwçïdïle.*
'Since his friends enjoy hearing all kinds of fabricated [unreal] stories, strange events, and tales of heroism, even if Čokur adds a bit, they forgive [tolerate] him for that reason'.

2.3. Urum

The word survives in this language in the form *bolmacï (< bolmačï)*, which means 'useless, futile' (Garkavets, 2000: 111). Although a range of Urum texts, riddles, proverbs, and others – were examined, no actual occurrences of the word were identified.

Morphological Structure

In both historical and modern Turkic languages, *bolmačï,* which originally means 'impossible, unacceptable, futile, insignificant, bad, little, small, light, incompetent' is used as an adjective modifying nouns, expressing a variety of semantic meanings. Morphologically, the word consists of three elements: *bol-* 'to be' + -ma 'negation suffix' + -čï (of uncertain origin). Researchers have proposed various theories regarding the rare suffix -čï, particularly in Old and Middle Turkic. Gabain offers two different interpretations for -čï suffix in *bolmačï,* as it appears in the *Codex Cumanicus*. For the phrase *jăniŋnï almayïpsen bolmačï,* she suggests a possible connection to the Mongolian converb -ji. In contrast, for *eč bolmačï nämägä näk berdiŋ munça ulu baŋa,* she argues that -čï does not serve as a converb, but rather functions as a nominal attributive (Gabain, 1959: 66).

T. Tekin argues that the origin of the suffix is *-γači / -geči* (-či < *-γači / -geči*), which parallels the Mongolian suffix *-γači / -geči,* and that its negative form is *-mači / -mäči (< *-maγači / - mägäči)* and stating that the suffix has the same function as *-γuči / -güči.* Ş. Tekin points out that the suffix -čı / -či is very rarely used. In particular, he explains that the suffix may have something to do with the suffix -dačı / -däči, citing its use with verbs that are the negative of the suffix -dačı / -däči (*ölmečisen* 'you will not die', *yaramačı* 'useless, nugatory', *tegmeči men* 'I will not attack') as evidence (Tekin, 1992: 97). Karamanlıoğlu examines -mačï under the the category of the imperative mood. According to him, the suffix *-čı* in the word *bolmačï* in CC is related to *'-čı /-či kilči, kilmeči, kilsinči'*, which is one of the emphatical enclitic of the imperative forms in Northern Turkic (Karamanlıoğlu, 1994: 137). Berta in contrast, lists *-mačï* under the headword *bol-,* but does not provide any further analysis regarding its function (Berta, 1996: 98).

Barutçu referring to the Mongolian version of Altun Yaruk from the Old Uyghur period, notes that Turkic *yme* is usually met with the postposition *ču* in Mongolian, and that *ču* in

Mongolian appears in one place as a counterpart to ok in Turkic. She also notes that *čı* is used as an enclitic in Early Middle Mongolian and explains that the postposition exists not only in Turkic but also in Mongolian (Barutçu, 2001: 84). According to T. Tekin, the suffix --*čï*, which is rarely used, indicates that an action will take place in the future and this suffix is usually attached to negative verb stems (Tekin, 2003: 189). Erdal, under the heading of future tense, considers - *mAčï* as the negative counterpart of the Old Turkic suffix *-dAčï* and suggests that it seems to be the counterpart of the very rare future participle suffix - *čï.* He further proposes that the suffix - *mAčï* may have originated from **-mAdčï* < **-mAdAčï,* and notes that there are also a few instances of the positive counterpart used as participles qualifying nouns that refer to pregnant living beings (Erdal, 2004: 243).

As a possibility, Eraslan considers the suffix *-čï / -či* potentially related to *-čıġ / -čig*, which is considered a variant of future tense deverbal noun suffix-sıġ / -sig, and evaluates it as ** -čı / -či < -čıġ / -čig.* He also analyzes the suffix in negative formations as *-mačï / -meči < -ma -ma + čï / -me -me + či* (Eraslan, 2012: 321-322). Nasilov concurs with Erdal in identifying *-mAčï* as the negative equivalent of *-dAčï* in Old Turkic. He notes that the question of whether the suffix *-čï* in the example bu yolïn yorïsar functions as a participle remains open to debate. He also offers possible etymological reconstructions, including *-mačï + < -ma + (*-γa / u) + -či" or '-ma + (-mak) + -čï"* or other homomorphic formations derived from future participles and denominative suffixes (Nasilov, 2016: 181-184).

It is difficult to come to a definite conclusion about the origin and formation of the suffix *– čï.* However, based on the evaluation of the available scholarly views, it is not possible to interpret the suffix as an enclitic postposition or as a reinforcing element in the imperative mood. The examples from Old and Middle Turkic clearly demonstrate that the suffix functions to indicate the future tense. We disagree with Gabain's interpretation of the example *jăniñnï almayïpsen bolmačï,* as it is evident from the context and meaning that *-čï* does not function as a converb, but rather as an adjective. We also find Eraslan's hypothesis, while put forward as a possibility, not compatible with the developmental trajectory of the suffix.

Since Orkhon Turkic, this suffix has appeared in a tense-related function, typically affixed to verb stems. Given that the future tense suffix *-sıġ / -sig* was already in use in Orkhon Turkic, it is unlikely that the final *-ġ / -g* would both disappear and persist within the same chronological period. We support Erdal's interpretation, this suffix as the negative counterpart of *-čï* and *-dAčï.* As Erdal notes, this is a rare future participial suffix, and although its precise etymology remains unclear, it likely originated as a negative future participle formed with the *-mA* negation suffix. But, in later periods, especially in the case of bolmačï, the suffix lost its function (future participle). It became lexicalized through its fixed association with the verb bol- and the negation suffix *-ma.* In historical and modern Turkic languages, this lexicalized form came to carry the meaning of a negative adjective (e.g., *'useless', 'futile', 'trivial'*), rather than functioning as a grammatical participle.

Results

The word *bolmačï,* which appears only infrequently in Middle Turkic texts, is attested with meanings such as 'impossible', 'in vain', 'insignificant', 'worthless', 'unacceptable', 'futile', 'unnecessary', 'meaningless', and 'empty' In addition, several previously incorrect or incomplete interpretations of sentences containing the word have been re-evaluated and corrected in this study.

In modern Turkic languages, bolmačï continues to appear in various forms. In Kazakh, in addition to its Middle Turkic meanings, it has developed new semantic values such as ‘small’, ‘a little’, ‘slight’, ‘somewhat’, ‘barely’, ‘light’, and ‘imperceptibly’. In Karachay-Balkar, it has acquired meanings including ‘bad’, ‘terrible’, ‘negative’, ‘incompetent’, ‘mistaken’, ‘untrue’, ‘false’, ‘nonsense’, and ‘fabricated’. It is understood that these extended meanings are conceptually close to the meanings in Middle Turkic. Thus, it may be concluded that bolmačï has undergone a process of semantic expansion in modern languages. It is also thought that the word bolmačï should be considered a distinctively Kipchak element within the broader Turkic language family.

Morphologically, *bolmačï* is composed of *bol- (‘to be’) + -ma (negation) + -čï.* The suffix *-čï* was initially used as a future participle suffix by being added to negative verb stems, but later, especially in the case of bolmačï, it lost its participial function and was transformed into a lexical element with the verb *bol-*. In contemporary usage, the form functions as a lexical adjective expressing negative evaluation or judgment.

In our opinion, *bolmačï* is used to express an insulting or disparaging meaning that might be considered inappropriate to state directly. In such contexts, the word may even function as a mild euphemism, particularly when used with generic nouns such as *iš* (‘thing’), *zat* (‘object’), *söz* (‘word’), *yol* (‘way’), and *närse* (‘thing’).

Conclusion

As in the dictionaries of modern Turkic languages, it would be more accurate to list *bolmačï* as an independent headword in Middle Turkic dictionaries, rather than placing it under the headword *bol-*. This is because the form does not carry tense, and although it is derived from the verb *bol-*, it functions as a fully lexicalized adjective with a distinct and independent meaning.

Abbreviations

CCb = *Codex Cumanicus* “Italian” section.
IrM = *Iršād al-mulūk wa's-salāṭin.*
QA = *Qiṣaṣ al-Anbiyāʾ.*
ḪŠ = *Ḫusrav u Šīrīn.*

Reference

Гаркавец А., 2002. Кыпчакское письменное наследие. том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Алматы: Дешт-и Кыпчак. 1084 с.

Гаркавец А., 2010. Кыпчакское письменное наследие. Том III. Кыпчакский словарь по армянописным памятникам XVI-XVII веков. Алматы: Баур-Касеан. 1802 с.

Насилов Д.М., 2016. Заметки о показателе «глагольное имя + -čï» в истории тюркских языков. Тюркские языки 20. С. 179-185.

Argunşah M. & Güner, G., 2015. Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları. 1079 p.

Ata A., 1997. Ḳıṣaṣü’l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 616 p.

Barutçu S., 2001. Türkçede enklitik edatlar üzerine: çI / çU. Kök Araştırmalar Dergisi 2. P. 75-86.

Berta Á., 1996. Deverbale wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 698 p.

Boeschoten H., 2022. A dictionary of Early Middle Turkic. Boston: Brill. 596 p.

Eraslan K., 2012. Eski Uygur Türkçesi grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 664 p.

Erdal M., 2004. A Grammar of Old Turkic. Boston: Brill. 575 p.

Gabain A., 1959. Die Sprache des Codex Cumanicus. In: Deny, Jean & Grønbech, Kaare & Scheel, Helmuth & Togan, Zeki Velidi (eds.) Philologiae Turcicae Fundamenta 1. P. 46-73. Aquis Mattiacis: Steiner.

Garkavets A., 2000. Urumskiy Slovnik. Alma-Ata: Baur. 631 p.

Grønbech K., 1942. Komanisches wörterbuch: Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus. Copenhagen: Einar Munksgaard. 315 p.

Guzelanï Ž. & Ahmatlanï İ. & Žappulanï A., (eds.) 1996. Ḳaračay-Malḳar Tilni Aŋïlatma sözlügü. Nal‘čik: El-Fa. Vol. 1. 1022 p.

Karamanlıoğlu A., 1994. Kıpçak Türkçesi grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu. 164 p.

Kuun C.G., 1880. Codex Cumanicus, bibliothecæ Ad Templum Divi Marci Venetiarum. Primum Ex Integro Editit Prolegomenis Notis Et Compluribus Glossariis Instruxit Comes Géza Kuun. Budapestini: Editio Scient Academiæ Hung. 398 p.

Schinkewitz J., 1947. Rabàÿzì sentaksı [Rabàÿzì syntax], (Trans. Sabit S. Paylı). İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi. 122 p.

Süyerḳulova, B. & Žanuzaḳ, T. & Žubaeva, O., (eds.) 2011. Ḳazaḳ Ädebi Tiliniŋ Sözdigi. Almaty: Ḳazaḳstan respublikasï bilim ǰäne γïlïm ŋm ministirligi & A. Bawutursïnulï atïndaγï til bilimi institutï. Vol. 3. 744 p.

Tekin Ş., 1992. “Eski Türkçe”. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Tekin T., 1968. A grammar of Orkhon Turkic, Bloomington: India Universitey. 419 p.

Tekin T., 2003. Orhon Türkçesi grameri. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9. 272 p.

Toparlı R., 1992. Iršād al-mulūk wa's-salāṭin. Ankara: Türk Dil Kurumu. 627 p.

Ünlü S., 2012. Harezm Altınordu Türkçesi sözlüğü. Konya: Eğitim Yayınevi. 716 p.

Ünlü S., 2018. Karahanlı Türkçesi ilk Türkçe satır-altı transkribeli Kur'an tercümesi TİEM 73, Türkiye Türkçesi mealli karşılaştırmalı Kur'ân-ı Kerîm. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları. 450 p.

Zajączkowski A., 1961. Najstarsza wersja Turecka Ḫusräv u Şīrīn Quṭba III. 3 Vols., Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Reference

Garkavets A., 2002. Kypčakskoe pis‘mennoe nasledie. tom I. Katalog i Teksty Pamjatnikov Armjanskim Pis‘mom [Qypchaq written heritage. Volume I. catalogue and texts of monuments written in Armenian script]. Almaty: Dešt-i Kypčak. 1084 p. [in Russian].

Garkavets A., 2010. Kypčakskoe pis‘mennoe nasledie. tom III. Kypčakskii Slovar‘. Po Armjanopis‘mennym Pamjatnikam XVI-XVII Vekov. [Qypchaq written heritage. volume III. Qypchaq dictionary on memorials of XVI-XVII centuries written by Armenian script]. Almaty: Baur – Kasean. 1802 p. [in Russian].

Nasilov D.M., 2016. Zametki o Pokazatele “Glagol'noe İmja + -či” v İstorii Tjurkskich Jaz'kov, [Remarks on the formative of consisting of “a verbal noun and -či” in the history of Turkic languages] Turkic languages 20. P. 179-185. [in Russian].

Argunşah M. & Güner, G., 2015. Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları. 1079 p. [in Turkish].

Ata A., 1997. Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I. [The stories of the prophets], Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 616 p. [in Turkish].

Barutçu S., 2001. Türkçede enklitik edatlar üzerine: çI / çU [On the Turkish enclitics: çI / çU]. Kök Araştırmalar Dergisi 2. P. 75-86. [in Turkish].

Berta Á., 1996. Deverbale wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen [Deverbal word formation in Middle Kipchak Turkic]. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 698 p. [in German].

Boeschoten H., 2022. A dictionary of Early Middle Turkic. Boston: Brill. 596 p.

Eraslan K., 2012. Eski Uygur Türkçesi grameri [A grammar of Old Uygur Turkic]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 664 p. [in Turkish].

Erdal M., 2004. A Grammar of Old Turkic. Boston: Brill. 575 p.

Gabain, A., 1959. Die Sprache des Codex Cumanicus [The language of Codex Cumanicus]. In: Deny, Jean & Grønbech, Kaare & Scheel, Helmuth & Togan, Zeki Velidi (eds.) Philologiae Turcicae Fundamenta 1. P. 46-73. Aquis Mattiacis: Steiner. [in German].

Garkavets A., 2000. Urumskiy Slovnik [A dictionary of Urum]. Alma-Ata: Baur. 631 p. [in Russian].

Grønbech K., 1942. Komanisches wörterbuch: Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus [Koman dictionary: Turkic word index for Codex Cumanicus]. Copenhagen: Einar Munksgaard. 315 p. [in German].

Guzelanï Ž. & Ahmatlanï İ. & Žappulanï A., (eds.) 1996. Ḳaračay-Malḳar Tilni Aŋïlatma sözlügü [Comprehensive dictionary of Karachay-Malkar language]. Nal'čik: El-Fa. Vol. 1. 1022 p. [in Karachay Balkar].

Karamanlıoğlu A., 1994. Kıpçak Türkçesi grameri [A grammar of Kipchak Turkic]. Ankara: Türk Dil Kurumu. 164 p. [in Turkish].

Kuun C.G., 1880. Codex Cumanicus, bibliothecæ Ad Templum Divi Marci Venetiarum. Primum Ex Integro Editit Prolegomenis Notis Et Compluribus Glossariis Instruxit Comes Géza Kuun. Budapestini: Editio Scient Academiæ Hung. 398 p. [in Latin].

Schinkewitz J., 1947. Rabàÿzì sentaksı [Rabàÿzì syntax], (Trans. Sabit S. Paylı). İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi. 122 p. [in Turkish].

Süyerḳụlova, B. & Žanụzaḳ, T. & Žụbaeva, O., (eds.) 2011. Ḳazaḳ Ädebi Tịlịnịŋ Sözdịgị [A dictionary of Kazakh literary language]. Almaty: Ḳazaḳstan respublikasï bịlịm ǰȧne γïłï ŋm ministịrlịgị & A. Bawutursïnułï atïndaγï ṭịl bịlịmị institutï [Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan & Ahmet Bawutursïnułï Language Institution]. Vol. 3. 744 p. [in Kazakh].

Tekin Ş., 1992. "Eski Türkçe" [Old Turkic]. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. [in Turkish].

Tekin T., 1968. A grammar of Orkhon Turkic, Bloomington: India Universitey. 419 p.

Tekin T., 2003. Orhon Türkçesi grameri [A grammar of Orkhon Turkic]. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9. 272 p. [in Turkish].

Toparlı R., 1992. Iršād al-mulūk wa's-salāṭin [The guidance of the kings and sultans]. Ankara: Türk Dil Kurumu. 627 p. [in Turkish].

Ünlü S., 2012. Harezm Altınordu Türkçesi sözlüğü [A dictionary of Khwarezm and Golden Horde Turkic]. Konya: Eğitim Yayınevi. 716 p. [in Turkish].

Ünlü S., 2018. Karahanlı Türkçesi ilk Türkçe satır-altı transkribeli Kur'an tercümesi TİEM 73, Türkiye Türkçesi mealli karşılaştırmalı Kur'ân-ı Kerîm [The first interlinear translition of the Qur'an in Karakhanid Turkic, Comparative Quran with Türkiye Turkish meaning]. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları. 450 p. [in Turkish].

Zajączkowski A., 1961. Najstarsza wersja Turecka Ḫusräv u Şīrīn Quṭba III [The oldest Turkic version of Khusraw and Shīrīn by Quṭb]. 3 vols., Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [in Polish].

Information about author:

Ragıp Muhammed, PhD, Department of Turkic Languages and Dialects, Ege University, Erzene, 35040, Bornova, İzmir, Turkey.

Scopus ID: 57743988300

Автор туралы мәлімет:

Рағып Мұхаммед, PhD, түркі тілдері және диалектілері бөлімі, Эге университеті, Эрзене, 35040, Борнова, Измир, Түркия.

Scopus ID: 57743988300

Сведения об авторе:

Рагип Мухаммед, PhD, кафедра тюркских языков и диалектов, Эгейский университет, Эрзене, 35040, Борнова, Измир, Турция.

Scopus ID: 57743988300

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Turkic Studies Journal 3 (2025) 242-252
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Book review

ҒТАМР 17.71.07 DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-242-252

REVIEW / СЫН-ПІКІР / РЕЦЕНЗИЯ

Шәкір Ибраев зерттеуіндегі ғұрыптық фольклор

Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 000-0002-7061-3000
(E-mail: zhanataias@gmail.com)

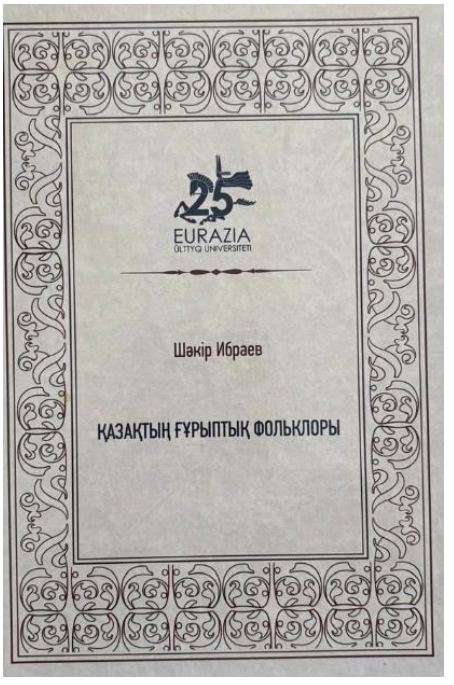

Ш. Ибраев. Қазақтың ғұрыптық фольклоры. Монография. Нұр-Сұлтан, ЕҰУ 2021. 252 б.

Көрнекті фольклортанушы ғалым Ш. Ибраевтың қазақтың ғұрыптық фольклорын зерделеген еңбегі қазіргі ғылым үшін маңызды мәселелерді қамтыған бірнеше тараудан тұрады. Бұл тараулардың әрқайсысы күрделі ғылыми сауалдарға жауап беретін талдаулардан түзілген.

Еңбектің кіріспесінде фольклор атауы мен теориясы туралы ғылыми анықтама жүйесі ұсынылған. Ғалым бұл ұғымға жаңаша көзқарас тұрғысынан келіп, фольклордың танымдық, ритуалдық, көркемдік, тәрбиелік мәнін көпқабатты, көпқырлы функциясымен түсіндіреді.

© Ж.Ә. Аймұхамбет, 2025

Еңбектің бірінші тарауы фольклордың кешенді сипатына арналып, іштей бірнеше тараушаларға жіктеліп қарастырылған. Фольклордың этнографиямен, антропологиямен және әдебиеттанумен байланысын ғалым саралай көрсетеді. Антропология саласын фольклормен тығыз бірлікте зерттеудің бүгінгі ғылым үшін маңызын дәйектейді.

Екінші тарауда фольклордағы синкретизм және синтез құбылысы туралы теориялық пайым жасалып, фольклор үлгілерінің синтезделуі туралы тың тұжырым ұсынылған. Фольклордың ақындық, жыраулық өнермен, орындаушылықпен тығыз байланысы, арбау, тілек, бақсылар сарынының да наным-сенімге қатысты туындап, фольклормен біте қайнасуы жоғарыдағы синкреттіліктің, фольклордың кешенді сипатының бір дәйегі болмақ. Ғалым сюжет, мотив, көркемдік бейнелеу тәсілдері сияқты элементтердің жанрлық синкретизмге тән екенін атап көрсетеді. Синтездік сипаттың фольклор үшін маңыздылығын негіздейді.

Фольклорлық дәстүр мен ауызша шығармашылық өнер, фольклордағы көркемдік әдіс, қазақ фольклорының зерттелу тарихы, фольклордың көпнұсқалылығы және импровизациялық өнер, көне фольклор, миф туралы тарауларда осы уақытқа дейінгі ғылыми-теориялық тұжырымдар сарапқа салынып, автордың тың түйіндері мен теориялық пайымдары орын алған. Мифтік танымның халық санасында орнығуы және фольклорға сабақтасуы туралы талдамалары ғылыми еңбектің жаңашыл мазмұнын таныта түседі.

Ғалым еңбек фольклоры туралы тарауда мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына қатысты фольклор үлгілерінің мәні мен мазмұнына қатысты байыпты талдаулар арқылы салмақты тұжырымдар жасайды. Бұл ғылыми талдаулар ғұрыптық фольклордың табиғатын, бастау көздерін түсіндіру мақсатында жүзеге асқан.

Кітаптың «Ғұрыптық фольклор» деп аталатын көлемді әрі негізгі бөлімі магиялық жанрлар, отбасылық ғұрып фольклоры, үйлену ғұрып өлеңдері және азалау ғұрып фольклорын талдауға арналған төрт тарауға топтастырылған. Бұл төрт тарау іштей бірнеше тараушаларға тармақталып, ғұрыптық фольклордың жекелеген жанрлар ішіндегі ішкі түрлері толықтай зерделенген. Ғалым магиялық және отбасылық ғұрып фольклоры түрлерінің көне дүниетаныммен, наным-сеніммен тығыз байланысты туындағанын ғылыми негізде дәлелдейді. Үйлену ғұрпы құда түсу, қыз ұзату, келін түсіру сияқты үш маңызды оқиғамен белгіленсе, фольклор үлгілері осылармен байланысты орындалатын сөз және әрекет түрінде туып, қалыптасатынын ғалым өз зерделеуінде жүйелі талдаулар арқылы бекіте түседі.

«Азалау ғұрып фольклоры» деген атау – Ш. Ибраевтың төл тұжырымы. Фольклордың бұл түріне қатысты әлемдік фольклортанудағы теориялық пайымдарға сүйене отырып, ұлттық ерекшелікті екшей көрсетуі еңбектің тың сипатын танытады.

Қазақ фольклорын, оның ішінде ғұрыптық фольклорды зерттеуде жаңашыл тұжырымдар ұсынып, теориялық мәселелерді жүйелеген Шәкір Ибраев еңбегінің ғылыми маңызы зор. Ғалымның «Қазақтың ғұрыптық фольклоры» атты кітабы – ұлттық қана емес, әлемдік фольклортануда да маңызды теориялық тұжырымдар қалыптастырған салмақты зерттеу еңбек.

Шәкір Ибраев – фольклортанудың ірі өкілі ғана емес, қазіргі жаһандану жағдайындағы әдебиеттанудың дамуында айрықша ізденісімен белгілі ғалым. Ғалымның «Абай феномені», «Абайдың ақындық бейнесі» зерттеулері ақын мұрасын структуралық-феноменологиялық әдіс тұрғысынан жаңаша зерделеуімен әдебиеттануымыздың арнасын кеңейтті.

Ғалымның «Қазақтың ғұрыптық фольклоры» атты іргелі зерттеуінің кіріспе сөзі фольклор атауы мен теориясын жүйелеуден басталады. Бұл зерттеуін: «Фольклордың әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметі, мазмұны мен құрылымы заман талабына сай түрлі өзгерістерге түсіп, тарихи дамудың әр қилы өткелінен өткен. Осыған сәйкес фольклорға берілетін анықтама мен тұғырнама да *фольклортану* ғылымының тарихында болған емес. Оның басты себебі ең алдымен, фольклордың *көпқабатты* және *көпқырлы* құбылыс болуында, әрі оны зерттейтін ғылымның тұғырнамасы мен әдістемелік негіздерінің өзгеріп отыратындығында» (3-б.), – деп фольклордың өзіндік ерекшелігін сөз етуден бастайды. Фольклор табиғатының күрделілігіне, әлеуметтік мәні мен халық өмірінде алатын орнына, атқаратын қызметіне назар аударуды басты міндет деп санап, оның жалпы сипаттамасын мынадай тұжырымдама арқылы жинақтап көрсетеді:

«– фольклор – халықтын ауызша сөйлеу әрекетінің (речевая деятельность) айрықша түрі;

– фольклор халықтың дүниетанымына сәйкес рухани-мәдени құндылықтарын ауызша дәстүр аясында тұтастай да, жекелеген белгілері бойынша да жинақтайды;

– фольклор қоғамда, көркемдік, тәрбиелік, танымдық және қолданбалы практикалық (утилитарлық) қызметтер атқарады;

– фольклорда ауызша тіл ұстартудың қызметі тұрмыспен, наным-сеніммен, ғұрыппен және халық өнерінің өзге де түрлерімен (музыкалық, сахналық орындау, мәнерлеп айту, суырып салу, жырлау) синкретті бірлікте көрінеді» (3-4 беттер).

Ш.Ибраев жинақтай көрсеткен бұл тұжырымдама фольклор табиғатын толық ашады. Ғалым «фольклор» терминіне қатысты да өзіндік зерделеуін ұсына отырып, XX ғасыр басында фольклорды жинап-зерттеуде көркемдік шарт басты орында тұрғанын, сол себепті кеңестік дәуірде «халық ауыз әдебиеті» деген мағынада қолданылғанын айтады. Бұл мағына фольклор үшін тарлық ететінін дәлелдей келе фольклордың танымдық, қолданбалы практикалық қызметі басым екенін, одан эстетикалық және өнерлік қызметі бөлініп шыққанын дәйектейді. Ғалым өзі арнайы зерттеу нысанына алған ғұрыптық фольклордың ерекшелік сипаттарын оның теориялық мәселелерімен ұштастыра қарастырады.

Кітаптың бірінші тарауында ғалым фольклордың кешенді сипатын жан-жақты талдау нысанына алады. Бұл кешенді сипат фольклортанудың пәнаралық байланысын көрсететінін әрі оның дамуына және жаңа теориялық-әдістемелік ізденістерге жол ашатынын дәйектейді.

Фольклортанудың этнографиямен сабақтастығына назар аударғанда «сөйлеу әрекетінің ішкі құрылымы, символдық және таңбалық мәні, сөйлеудің дағдыға енген әлеуметтік астары мен қайталанатын себептерін» (11-бет) фольклортану зерделесе, этнография олардың деректілік сипатына назар аударатынын атап көрсетеді. Ғалым сондай-ақ «Этнографияның қалыптасу тарихында ауызша дәстүр ең басты мәлімет көзіне айналды. Этностың тарихи жады, дүниетанымы, мәдениеті, тұрмысы туралы деректер сол этностың өкілдерінен жазылып алынғандықтан ауызша дәстүрдің өзіне айрықша мән беріле бастады. Әкеден балаға, ұрпақтан ұрпаққа өткеру тәжірибесінде халықтың тарихи жады мен мәдениетінің сабақтастығын ауызша дәстүрдің қамтамасыз ететіні дәлелденді. Халықтың ауызша сөз өнері де осы дәстүрдің ішінен орын алды», – деп тұжырымдайды (11-бет). Осы себептен де фольклортану кейде этнографияның бір саласы ретінде қарастырылғанына басқа да ғалымдар еңбектерінен дәйектер келтіреді.

Қазіргі гуманитарлық ғылымда антропологиялық әдіс басымдық алуда. Антропологияның басқа гуманитарлық ғылым салалармен байланысына баса назар аудару, сөйтіп мәдени антропология арнасын жаңа ғылыми ізденістермен байыту XX ғасырдың орта тұсынан бастау алғаны белгілі.

Фольклортанудың да осы негізде өзіндік орны бар екенін көптеген ғалымдар өз назарларынан тыс қалдырмайды. Ш.Ибраев «Фольклортану ғылымы үшін антропологияның қол жеткізген нәтижелерінің мәні аса зор» екенін былайша жүйелеп көрсетеді:

– Фольклор – халықтың сөйлеу әрекетінің бір түрі, сондықтан ол тілмен, дәстүрмен, қалыптасқан әлеуметтік ортамен байланысты;

– Фольклор – қоғамның даму үдерістерімен біте қайнасып жатқан рухани құбылыс болғандықтан, онда әр адамның табиғатын танытатын өзгешеліктері мен әлеуметтік ортаның жалпыға бірдей шарттары бірлікте көрініс табады. Сонда фольклор жеке адам мен социумның арақатынасын табиғи сабақтастықта айғақтай алады (13-бет).

Ш. Ибраевтің бұл теориялық тұрғыдағы дәлелді тұжырымдары фольклордың кешенді сипатын барынша танытады. Осы тұжырымдарды саралай келгенде антропологияның адам тұлғасы арқылы дәстүрлі мәдениетті зерделеп, салыстырмалы талдауға ден қоятынына көз жеткізе түсуге болады. Салыстырмалы талдау арқылы антропология әлемнің түрлі халықтары фольклорында ұқсастықтардың болу себептерін анықтауда жаңа нәтижелерге қол жеткізгеніне қазіргі көптеген зерттеулер дәлел бол алады.

Ш. Ибраев «Құрылымдық антропология» еңбегінің авторы француз ғалымы К.Леви-Стросстың миф структурасын талдаудағы тәсілін тілге тиек ете отырып, антрополог ғалымдардың фольклорлық шығарма құрылымын тарихи даму кезеңдеріне қарай жүйелеуге ықпал еткенін дәлелдейді. Миф логикасын және мифтік бейнелеудің әлеуметтік-тарихи ерекшеліктерін түсіну фольклор поэтикасының тарихи кезеңдерін ажыратуға ықпал ететінін Ш. Ибраев шегелей айтады. Фольклордың дүниетанымдық және психологиялық аспектілерін түсінудің маңызы зор екені белгілі. Ал, бұл тарапта антропологияның ролі маңызды.

Мәдени-антропологиялық мектептер фольклорды және әдебиетті антропологиялық шеңберде қарастыруды түрлі қисындармен негіздеп келеді. Ш. Ибраев халық мұрасын антропология ілімі қағидаларымен байланыстырғанда негізді қисындар мен дәлелді тұжырымдарға назар аударады да, өзіндік тың тұжырымдарды алға шығарады.

Фольклортанудың антропологиямен байланыстын саралағанда ғалым адамтану ғылымының өркен жайған дербес саласы екеніне ерекше назар аудара келе фольклордағы сөз және ауызша сөйлеу табиғаты өз алдына даралай зерттеуді қажет ететінін ескертеді.

Фольклортанудың әдебиеттану ғылымымен сабақтастығы екеуін де филологиялық пән деп танитын қалыптасқан дәстүрге байланысты екенін айта келе Ш. Ибраев бұл әсіресе Кеңес одағы құрамында болған елдер ғылымына тән дейді. Әрине, екеуі де сөз өнеріне қатысты болғандықтан туыстас бола алады. Алайда фольклордың өзіндік функциясы және әдебиеттің өзіндік бағыты бар. Ш. Ибраев екі саланы өзара өзектестіретін сөздің қызметіне ерекше тоқталады да, қалай болғанда да фольклортану дербес сала ретінде қарастырылуы керектігін дәйектейді. Аталған екі саланы пәнаралық байланыс тұрғысынан қарастыру бірден бір дұрыс бағыт екенін ескертеді. Бұл ғылымның кешендік сипатын этнография, антропология, әдебиеттанумен байланысы арқылы сипаттай отырып: «Фольклортанудың кешендік сипаты оны байытатын, пән ретінде жетілдіретін, ғылыми парадигмасын жаңа арнаға бұратын маңызды өріс» деген салмақты қорытынды жасайды (21-бет).

Фольклор туралы пайымдау ондағы синкретизмді және синтез құбылысын аттап өтпейді. Фольклордың синкреттілігі бұл ғылым саласына қатысты зерттеулерде баса айтылады. Ғалым зерделеуінде бұл мәселе магиялық түсінік және соған қатысты ритуалдармен байланысты қарастырылады. Бұл аталғандар фольклордың тұрмыстық, дүниетанымдық тұрғыдағы функционалдық қызметін айғақтайтыны айтылады. «Фольклор синкретизмі сөздің әдет-ғұрыптан, наным-сенімнен, танымдық және тұрмыстық ұғымдардан және әрекеттерден бөлінбеген біртұтас белгілерін сипаттайды» дей келе фольклор жанрларының бір-бірінен ажырамағандығы, басқа өнер түрлерімен бірлікте атқаратын қызметі де оның синкретті табиғатына тән екенін тұжырымдайды (24-бет). Синкретизм мен синтезді ажырата білу керектігін ескертіп, фольклордағы синтез құбылысын екшеп көрсетеді. Синтездің бөлшектерді біріктіріп, тұтастықта қарастыратын ұғым екеніне назар аудара отырып, оны фольклорда жанрлардан бастап, көркемдік-тілдік құралға қатысты деңгейлерде байқауға болатынын дәйектейді. «Алпамыс батыр» жырындағы Алпамыс пен Бадамшаның айтысы, «Қыз Жібек» жырындағы Төлегеннің алты қазбен қоштасуы, Қыз Жібектің Төлегенді жоқтауы, Ақжүністің Қартқожақты, Қобыландының Қарлығаны шешендік толғаумен сөзден тоқтатуы – эпикалық жырларда бірнеше фольклорлық жанрдың бірігуін және олардың эпикалық бейнелеу заңдылығына бағындырылғанын танытатын мысал болса, ғалым осы ерекшеліктің синтез құбылысы екенін бекіте түседі. Фольклорда жанрлар синкретизмінен сақталып келе жатқан белгілер, екінші жағынан жанрлық дамудың синтездік түзілісін байқататыны да ғалымның тың тұжырымына жатады. Фольклорлық эпосқа қатысты синкретизмнен гөрі синтездік бірлестіруді қарастыруды жөн санаған ғалым бұл ойын: «Эпикалық жанрлардағы мақал-мәтелдер, ғибрат, өсиет сөздер, сондай-ақ трансформациялық өзгерістерге ұшыраған миф пен мифтік сюжеттер де синтездік түзілістердің нәтижесінде орын алған құбылыстар» (31-32 беттер) деп түсіндіреді. Бұлардың ара жігін ажыратудың оңай емес екенін, өйткені жанр динамикалық өзгерісте болатындықтан синтездік құбылыстың да сипаты өзгеріп отыратынын ескертеді. Сондай-ақ мұндай құбылыс ертегілерге де тән екеніне тоқталады. Ертегілердегі жұмбақ айту және оны шешу кейде тұтастай сюжеттерді құрайтыны ғалым зерделеуінен тыс қалмайды. Ш. Ибраевтың фольклортанудағы аса құнды тұжырымының бір тармағы синкретизм мен синтезге қатысты. Егер синкретизм «әу бастағы идеологиялық дүниетанымның тармақталмаған біртұтас көрінісінің айғағы болса, синтез көркемдік мақсаттағы ізденістер нәтижесі» (32-бет). Синкретизм әлсіреген тұста өнер мен жанр түрлерін бірлікте қолдану синтездік сипатқа ауысады. Ғалым «көзбен көріп, құлақпен тыңдауға фольклордың синтездік сипаты қолайлы» деп қорытады (32-бет).

Фольклордың көпнұсқалылығы туралы ғалымның ой-пікірі фольклортанушы ғалымдар тұжырымдарымен сабақтасып қана қоймай, өзіндік тың ізденіс нәтижелерін де негіздеуімен ерекшеленеді. Фольклордың көпнұсқалылығы, импровизациялық өнер, фольклордағы көркемдік әдіс теориялық пайымдармен дәйектеліп, жаңаша көзқараспен жүйеленіп беріледі.

Ш. Ибраев ұлттық ғұрыптық фольклорымызды бірнеше ірі тақырыптарға жіктеп қарастырады. Ғалым фольклорлық дәстүр мен ауызша шығармашылық өнерді тереңдей талдап, «фольклордың фольклор болуы – оның ауызша шығармашылық дәстүрмен біте қайнасып жатқаны көркемдік, танымдық, тәрбиелік, ғұрыптық, психологиялық шарттармен әдіптелуінде» деп түйіндейді (38-бет)

Қазақ фольклорының зерттелу тарихына тоқталғанда ғалым фольклордың жиналуы, қағаз бетіне түсуі, жариялануы туралы деректерге шолу жасап қана қоймай, бұл ғылым саласының даму, қалыптасуына үлкен үлес қосқан тұлғалар есімі мен еңбектеріне арнайы тоқталып, жан-жақты талдау жасайды. Сөйтіп ұлттық фольклортанудың бастау көздерін, әр еңбектің атқарған рөлін саралап көрсетеді. Бүгінгі фольклортанушы ғалымдар, жас зерттеушілер еңбектеріне де тоқталып, олардың маңызды жақтарын атайды. Осы бағыттағы пайымдаулары ары қарай көне фолькор туралы тұжырымдарға жалғасады. Көне фольклордың зерттелуінде этнографиялық және антропологиялық ізденістердің маңызды орын алатынын алға тартады. Тотемизм, магия, анимизм, ғұрып сияқты терминдік ұғымдарды түсіндіре отырып, мифтік таным негіздерін сөз етеді. «Ғұрып – миф мазмұнынан туындайтын, реттелген тұрақты іс-әрекеттердің жинақталған үлгісі. Мифтің идеологиялық күші мифке деген сенім мен ғұрыптардың дер кезінде атқарылуымен тығыз байланысты» (137-бет) екеніне тоқталады. Көне фольклорда айқын көрінетін, белсенді рөл атқаратын мифтің өзіндік табиғатын барлай келе, байырғы танымның ғұрыптық рәсімдерді қалыптастырудағы және орындаудағы өзіндік мәнін ашады.

«Фольклор прагматикасы арқылы салт, әдет-ғұрып, наным-сенім, мифтік түсініктер, ахлақ (адамгершілік) нормалары – әлеуметтік сипатқа ие» (139-бет) болатынын атап көрсете отырып, «Сөйлеу актісінің фольклорда бірлескен формада атқарылуы, бір жағынан ұқсас жағдайдың қайталанатынын, екінші жағынан оның әлеуметтік статусын көрсетеді» деп тұжырымдайды (139-бет).

Ш. Ибраевтың ғұрыптық фольклорды зерделеуде мифологияға арнайы тоқталып, оның фольклормен байланысын түсіндіруі ғалымның пәнаралық ықпалдастықты пайымдау ерекшелігін танытады.

Миф, мифология туралы бірнеше ғасырға тиесілі пікір, көзқарастар барын білеміз. Бұл көзқарастардың дені танымдық негізбен байланысты болып келеді. Ғалым Ш.Ибраев та «ертедегі адамдардың ойлау ерекшеліктеріне сәйкес қоршаған орта, табиғат пен қоғам туралы ұғымдардың жиынтығын *мифология (грекше – mythology)* деп атау қалыптасқанына» (142-бет) назар аудара отырып, адамның көне заманнан бастап өзін қоршаған ортаға қарым-қатынасын, оның өзіне әсерін сезініп, сол бойынша бір қорытынды шығаруға және жүйелеуге қол жеткізгенін айтады.

Адамға тән сезіну, ойлау, ерікті әрекет болмысы қоршаған ортаны толығымен жинақтауға негіз болатыны туралы тұжырымдарды алға тарта отырып, әуелі бейсанада орныққан мифтік бейнелер мен эмоциялық ахуал уақыт өте келе санаға ауысқанын, біртіндеп тілдік жүйеге түскенін ғалым қисынды түрде тұжырымдайды. Яғни санада туындағын ой-танымның заттанған көрінісі тіл деп қорытынды жасайды. Бейсаналы, саналы әрекеттердің тұтасуы мифті туындатады. Сөйтіп көне миф адам баласының психикасымен, ойлау жүйесімен, тілмен байланысты болып, бірнеше аспектідегі зерттеу нысанына айналады. Ғалым бұл аспектілерді былайша жүйелеп ұсынады:

– бейсана мен сана деңгейіндегі миф ұғымын психологтар мен антропологтар зерттейді;

– мифтің тіл, таңба, символға қатысын фольклортанушылар қарастырады.

Мифтік шығармашылықта алғашқы қауымдық құрылыстағы адамзаттың дүниені тануы, түсінуі, қабылдауы және түсіндіруі жүзеге асты. Ш. Ибраевтың тұжырымына сүйенсек, фольклор мен көркем өнердің дамуына арқау болған негізгі ұғымдардың бірі осы болмақ. Көркем бейнелеудегі суретті сөздер мен алуан тәсілдер, метафоралар мен

символдар, толықтай айтсақ, көркемдік-бейнелілік жүйе мифтік дәстүрден бастау алады. Ғалым бұл қорытындысын қисынды талдаулар мен дәйекті мысалдармен негіздейді.

Ғалым ғұрыптық фольклорға қатысты ғылыми талдамасын осындай жүйемен тарқата келе әуелі еңбек фольклорына тоқталады.

Терімшілік пен аңшылық тіршілік ету көзі болып келген алғашқы қауым адамдары енді күнкөрістің еңбек етуге негізделген түрлеріне ойысады. Міне, осы тұстан бастап шаруашылықпен айналысу басымдық ала бастайды. Ғалым шаруашылыққа бейімделген адамның ендігі айналысар кәсібін танытатын фольклор үлгілерін табиғи процестермен тығыз байланыста жіктеп көрсетеді.

«Алғашқы қауым адамының қоршаған ортадан бөліп алған бастапқы ұжымдық практикалық қызметінің негізгі нәтижесі – реттелген шаруашылық. Бұл үдерістің еңбек құралының жетілуімен, жануарларды қолға үйрету дағдысымен байланысты материалдық, тәжірибелік аспектісін өз алдына қойғанда, рухани өмірге әкелген өзгерісі де айтарлықтай болды. Адамның ықыласы бұрынғыдай сыртқы дүниеге, жабайы тіршілікке ғана емес, қоғамның ішкі болмысына, шаруашылықты ұйымдастыру ісіне ойысты. Ал бұл болса, қоғам дамуының заңдылықтарын жинақтайтын алғышарттардың бірі еді» (166-бет), – деп атап көрсете келе қазақтың дәстүрлі еңбек үдерісі маусымдық өзгерістерге орайластырғанын айтады. Алайда, шаруашылыққа қатысты фольклорда жанрлық түрлер маусымдық белгілерге қарап жіктелмейтінін де дәйектейді. Оның орнына ғұрыптық магиялық ерекшеліктері молынан орын алатынына назар аударып, мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына байланысты фольклор жанрларында киелілікке сену, табиғаттағы тылсым күштерге жалбарыну басым екенін айтады. Ғалым фольклор үлгілерін зерделей отырып атап көрсеткендей: «Тілеу, сұрау, жалбарыну, сыйыну, кейде қорқыту, кейде мадақтау, тіл-көзден сақтау, қорғау, тыйым орындау сияқты магиялық мәні бар іс-әрекеттер мен сөз тізбелері тылсым дүниедегі ие, кие, желеп-жебеуші, қамқоршы немесе зиянкес күштерге бағытталады» (167-бет). Фольклор туындыларының, оның ішінде ғұрыптық, маусымдық фольклордың күллі жаратылыс нысандары мен тіршілік иелерінің иесі мен киесі бар деп сенуі және ол сенімдеріне қатысты ритуалдардың сөзбен, магиялық әрекетпен орындалуы фольклордың синкреттілігінің бір көрінісі. Ш. Ибраев тұжырымы бойынша бұл еңбек фольклорының көнелігін танытатын сипат.

Ш. Ибраев мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы туралы зерделеуін ғұрыптық сипатпен байланысты кешенді түрде қарастыра келе, көне ғасырлардағы тұрмыс-тіршіліктің дүниетаныммен тығыз астасып жатқандығын көрсетеді.

Ғұрыптық фольклор жанрларына келер болсақ, Ш. Ибраев жүйелеуінде магиялық жанрлар, отбасылық ғұрып фольклоры, үйлену ғұрып фольклоры және азалау ғұрып фольклоры болып аталып-түстеледі. Магиялық жанр түрлеріне топтастырылған бәдік, арбау, бақсы сарыны, алғыс (бата), қарғыс – дүниетаныммен тығыз байланысты туындаған түрлер. Бұл жанр түрлері туралы ғалым: «Неолит дәуірінің наным-сенімімен байланысты пайда болған көне фольклор үлгілерінің қатарында практикалық, утилитарлық қызметі басты орында тұратын, сөздің магиялық әсерлі күшіне негізделген жанрлар» деп анықтай түседі. Бұл аталған жанрдың ерекшеліктеріне тоқталғанда сюжеттік құрылымын, мотивтердің орналасу тәртібін былайша көрсетеді:

А) Тылсым күш иелеріне қайрылу;

Ә) Тылсым күш иесін нәтижелі әрекетке бағыттау;

Б) Магиялық сөз бен әрекеттің нәтижесін қорытындылау (182-183 беттер).

Бұл аталған мотивтер белгілі бір тәртіппен орналасып, арнайы ережемен орындалады. Өйткені тылсым күш иелерімен байланысу, оларды өз айтқандарына көндіру өте қиын. Адамға қаскөй күш иелеріне жалыну, жалбарыну немесе оларды сескенту, қорқыту сарыны магиялық жанрға тән басты мазмұн екендігін айта отырып, наным-сенімнен туындаған мұндай фольклордың мән-маңызын танытады. Мифтік түсініктің ғұрыптық рәсімге айналуына мысал ретінде хикаялық әңгімелер мен магиялық жанрлар арасындағы байланысты атап көрсетеді. Хикаялық әңгімелерге арқау болған магиялық жанр мотивтері екенін дәйектейді. Магиялы сөз арқылы тылсым күшке әсер ету сарыны бәдік, арбау сияқты ғұрыптық фольклор үлгілерінде, сондай-ақ бақсы сарынында, алғыс пен қарғыста маңызды орын алатынын талдай отырып, олардың орындалуындағы дербес ерекшеліктерді таныту мақсатында ғалым халықтық дүниетанымға жүгінеді.

Ғұрыптық фольклор жанрларының бір тармағы отбасылық ғұрып фольклоры болса, ғалым ол туралы: «Отбасылық фольклордың мифтік дүниетанымға арқа сүйейтін түпкі идеясы және оның ғұрыппен байланысты функциясы тарихи дамудың нәтижесінде қалыптасқан. Оның жанрлары мен жанрлық түрлерінің басын қосып біріктіретін белгілері үй-ішіне, адам өмірінің маңызды оқиғаларына (туу, үйлену, өлім) қатысты болғандықтан ғана емес, алдымен тарихи-идеологиялық қызметі бойынша біртұтас құрылымдық жүйе құрайды. Отбасылық ғұрып фольклорының о бастағы біріктіруші діңгекті (центральное) идеясы бір негізден тарайды», – дейді (210-бет). Сөйтіп ғұрыптық фольклордың бұл түрі де мифтік дүниетанымнан бастау алып, бір орталық идеядан өрбитінін көрсетеді. Отбасылық ғұрып фольклорының ішкі жанрлары ретінде әлпештеу ғұрып өлеңдері, бесік жыры, сәбилік ғұрып өлеңдеріне талдау жасағанда бір кезеңнен екінші кезеңге немесе бір шекарадан екінші бір шекараға өтуге байланысты нанымнан туындаған сөз бен әрекет назарға алынады. Ғалым шет елдік ғалымдар тұжырымдарын өзіндік қисындармен салыстыра қарайды.

Отбасылық ғұрып фольклорының келесі бір саласы – үйлену ғұрып өлеңдері. Адам өмірінің маңызды бір кезеңі, ұлттық салт-дәстүріміздің айрықша бір бөлігі саналатын үйлену ғұрып өлеңдерін Ш. Ибраев жар-жар, сыңсу, тойбастар, беташар деп жүйелеп қарастырады. Жалпы үйлену ғұрпы құда түсу, қыз ұзату, келін түсіру сияқты үш маңызды оқиғамен белгіленсе, фольклор үлгілері осылармен байланысты орындалатын сөз және әрекет түрінде туып, қалыптасатыны ғалым зерделеуінде жүйелі талдауға арқау болған.

Адам өміріне қатысты фольклор жанрын «Азалау ғұрып фольклоры» деп атау Ш. Ибраев тұжырымына тән. Ғұрыптық фольклордың бұл түрі іштей естірту, көңіл айту, жоқтау болып бөлінеді. Адам дүниеден өткенде орындалатын рәсімдер әлемдегі бар халыққа тән. Алайда әр халық фольклорының өзіндік ерекшеліктері бар.

«Қазақтың аза тұту дәстүрінде фольклорлық шығармалардың жерлеу ғұрыптармен (оқшалау, жуу, жерлеу т.б.) қоса қабат жүрмейтіні байқалады. Оның өзіндік себептері жоқ емес. Өлікті жөнелтуде ислам дінінің шарттары сөз бен ғұрыптың қатар қолданылуына, байырғы түсініктердің ашық орын алуына жол бермейді. Сондықтан да ғұрыптық фольклор жерлеу салтында жанамалы түрде көрініс тапқан» (236- б.), – деп, Ш. Ибраев бұндай ерекшелік себептерін анықтап көрсетеді. Сондай-ақ аза тұту фольклорында көңіл-күйге, саз-әуенге, бейнелі сөзге баса назар аударылатынын, бұл азалау ғұрып фольклоры мәтіндерінің көркемдік қызметіне айрықша мән берілуінің мысалы екенін атап өтеді. Ғалымның ерекше тоқталып, айрықша айқындай айтқан тұжырымына келер болсақ, естірту, көңіл айту және жоқтау өлеңдерінде ғұрыпты бұлжытпай орындау емес, тыңдаған қауымға ұнайтын әсер ететін сөз айтуға баса мән беріледі, сондықтан

лиризмге, тыңдаушы жүрегіне жететін жүйелі де әсерлі, көркемдік қуаты мол сөз бұл жанрдағы өлеңдердің әлеуметтік мәнін арттырады (237-б.).

Қазақтың ғұрыптық фольклоры – зерттелуі жағынан кенжелеп қалған сала. Бұл саланың зерттелуінде кейінгі фольклортанушылар бірсыпыра ізденістерге жол ашты. Ғұрыптық фольклорды зерделеуде этнография, антропология, психология сияқты пәндердің әдіс-тәсілдерін ескеру, сөйтіп кешенді зерттеу жүргізу тиімділігін Ш. Ибраев өз зерттеулерінде баса айтады. Кеңестік саясат ықпалымен фольклор тек әдебиеттану ғылымының әдіснамасымен зерттелгенін, сол себепті поэтикалық тұрғыда қарастыру басым болғанын, бұлайша зерттеудің фольклор табиғатын толық таныта алмайтынын ескерте отырып: «Қазақтың ғұрыптық фольклорының жаратылысы, арғы дәуірлерден келе жатқан өзгешелігі, тарихи даму жолдары бір ғана тарихи даму жолдары бір ғана тарихи поэтиканың ауқымына сыймайды. Оған антропологтардың көзімен қарау – берісі ұлттық және түркілік контексте, арысы жалпыадамзаттық мәдени даму аспектісінде жинақтауға мұрындық болары сөзсіз» (205-б.), – деп фольклортанудың заманауи әдіснамасын алға тартады.

Қорыта айтсақ, ғұрыптық фольклорды зерттеуде жаңашыл тұжырымдар ұсынып, теориялық мәселелерді жүйелеген Шәкір Ибраевтің еңбегі қазақ фольклортануында ерекше орын алады. Ғалымның «Қазақтың ғұрыптық фольклоры» атты іргелі еңбегі тек ұлттық шеңберде қалып қоймай, әлемдік фольклортануда да өзіндік орны бар маңызды теориялық тұжырымдар қалыптастырған зерттеу деп айта аламыз.

Zh.A. Aimukhambet
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
ORCID: 000-0002-7061-3000
(E-mail: zhanataias@gmail.com)

Ritual folklore in the research of Shakir Ibraev

Sh. Ibraev. Kazakh Ritual Folklore
Nur-Sultan, ENU, 2021. 252 p.

Summary of the review. The work of the renowned folklorist Sh. Ibraev is a comprehensive scholarly work addressing key issues in the study of *Kazakh Ritual Folklore.* Each chapter proffers solutions to complex theoretical and practical problems.

The preface provides a systematic definition of folklore, approaching it from a new perspective and highlighting its cognitive, ritual, artistic, and educational functions.

The first chapter is dedicated to the complex nature of folklore, exploring its connections to ethnography, anthropology, and literary studies, and emphasizing the importance of integrating anthropology into folklore research.

The second chapter provides a theoretical interpretation of syncretism and synthesis in folklore. Ibraev discusses the interplay between folklore and the performance traditions of akyns and zhyraus as well as ritual elements such as incantations, blessings, and shamanic chants. He identifies plot, motif, and artistic techniques as markers of genre syncretism.

Subsequent chapters analyze oral creativity, artistic methods, the history of Kazakh folklore studies, multivariance, improvisation, ancient folklore, and myth. The author examines the deep roots of mythological consciousness in the worldview of the Kazakh people and its integration into folklore.

In the chapter on labor folklore, Ibraev studies examples related to animal husbandry and agriculture and draws conclusions about their meaning and origin in ritual practices.

The central section, "Ritual Folklore," includes four chapters on magical genres, family rituals, wedding songs, and funeral rites. Each chapter is divided into subsections detailing genre subtypes. The author demonstrates that magical and family rituals stem from ancient beliefs. Wedding rituals such as betrothal *(kudalyk),* the bride's departure *(kyz uzatu),* and her reception into the groom's home *(kelin tusiru)* – are shown to give rise to specific verbal and performative works.

Ibraev introduces the concept of "Funeral Ritual Folklore" as an original scholarly category, drawing on global theories while emphasizing Kazakh distinctiveness. His systematization of theoretical problems and innovative conclusions hold major value for both Kazakh and world folklore studies.

The monograph *Kazakh Ritual Folklore* (Kazakting guriptik folklory) presents fundamental theoretical foundations of Kazakh and international folklore studies.

Keywords: Sh. Ibraev, folklore, mythological consciousness, beliefs, syncretism, synthesis, ritual folklore.

Ж.А. Аймухамбет
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 000-0002-7061-3000
(E-mail: zhanataias@gmail.com)

Обрядовый фольклор в исследовании Шакира Ибраева

Ш. Ибраев. Казахский обрядовый фольклор (Қазақтың ғұрыптық фольклоры). Монография. Нур-Султан, ЕНУ, 2021. 252 с.

Краткое содержание рецензии. Монография видного учёного-фольклориста Ш. Ибраева посвящена изучению казахского обрядового фольклора, анализу ключевых проблем современной фольклористики.

В предисловии представлена система научных определений теории фольклора и основных понятий, которые рассматриваются с новой современной позиции. В монографии раскрываются познавательные, ритуальные, художественные и воспитательные значения фольклора, отмечаются его многослойные и многогранные функции.

Первая глава труда посвящена комплексному характеру фольклора и включает несколько подразделов, где достаточно подробно раскрывается связь фольклора с этнографией, антропологией и литературоведением, обосновывается важность изучения антропологии в единстве с фольклором для современной науки.

Во второй главе предложено теоретическое осмысление явлений синкретизма и синтеза в фольклоре, сформулированы новые выводы о синтезировании фольклорных образцов. Тесная связь фольклора с искусством акынов, жырау и исполнительством, а также то, что заклинания, благопожелания и шаманские напевы возникают в контексте верований и сливаются с фольклором, служит одним из доказательств упомянутого синкретизма и комплексного характера фольклора. Учёный отмечает, что такие элементы, как сюжет, мотив и художественные приёмы изображения, характерны для жанрового синкретизма.

В главах о фольклорной традиции и устном художественном творчестве, художественном методе в фольклоре, истории изучения казахского фольклора, многовариантности

фольклора и импровизационном искусстве, древнем фольклоре и мифе подвергнуты анализу многие важные научно-теоретические положения и представлены новые выводы и теоретические суждения автора. Доводы об укоренении мифологического сознания у народа, его сопряжение с фольклором подтверждают научную новизну монографии.

В главе о трудовом фольклоре учёный посредством обстоятельного анализа образцов фольклора, связанных с животноводством и земледелием, делает значимые выводы относительно их смысла и содержания.

Раздел «Обрядовый фольклор» включает четыре главы, посвящённые анализу магических жанров, семейного и траурного обрядового фольклора, свадебных песен, рассмотрены подвиды отдельных жанров обрядового фольклора. Учёный доказывает, что магические и семейные обрядовые формы возникли в результате древних мировоззренческих представлений и верований.

Понятие «Траурный обрядовый фольклор» является авторской научной формулировкой. Опираясь на теоретические положения мировой фольклористики, исследователь демонстрирует новаторский характер своей работы. Поэтому в казахском фольклороведении, в исследовании обрядового фольклора монография Шакира Ибраева имеет большое научное значение.

В книге «Казахский обрядовый фольклор» («Қазақтың ғұрыптық фольклоры») изложены важные теоретические положения отечественной и мировой фольклористики.

Ключевые слова: Ш. Ибраев, фольклор, мифологическое сознание, верования, синкретизм, синтез, обрядовый фольклор.

Автор туралы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId = 57194569165

Information about the author:

Aymukhambet Zhanat Askerbekkyzy, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId = 57194569165

Сведения об авторе:

Аймухамбет Жанат Аскербеккызы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId = 57194569165

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

SUBMISSIONS
АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: https://tsj.enu.kz/index.php/new/about/submissions#authorGuidelines

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

***

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: https://tsj.enu.kz/index.php/new/about/submissions#authorGuidelines

Рәсімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

***

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: https://tsj.enu.kz/index.php/new/about/submissions#authorGuidelines

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

Computer layout and design – Nurusheva D.
English translation and editing – Kupayeva A., Baigazh A.
Kazakh translation and editing – Sharip A., Rakhatkyzy N.
Russian translation and editing – Amalbekova M.
Technical secretary – Rustemova A.

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
А. Купаева, А. Байгаж – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау
және ағылшын тіліне аудару
А. Шәріп, Н. Рахатқызы – қазақ тіліндегі мәтіндерді аудару және редакциялау
М.Б. Амалбекова – орыс тіліндегі мәтіндерді аудару және редакциялау
Техникалық хатшы – Рустемова А.

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод и редактура текстов на английском языке – А. Купаева, А. Байгаж
Перевод на казахский язык и редактура текстов – А. Шәріп, Н. Рахатқызы
Перевод на русский язык и редактура текстов – М.Б. Амалбекова
Технический секретарь – Рустемова А.

TURKIC STUDIES JOURNAL
2025. Vol. 7, No.3 – Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University. – 254 pp.
Signed to print 22.09.2025. Print run – 40 copies.
2025. Vol. 7, №3 – Астана: ЕҰУ. – 254 б.
22.09.2025 басуға жіберілді. Тираж – 40 дана.
2025. Т. 7, №3 – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва. – 254 с.
Подписано в печать 22.09.2025. Тираж – 40 экз.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan Str., Astana, Kazakhstan, 010008
tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2025
©Turkic Studies Journal, 2025

tsj.enu.kz

ISSN 2664-5157